

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1977

bron

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1976-1977. E.J. Brill,
Leiden 1978

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003197701_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verhandelingen

Romanie oftewel eros en emeritus De metamorfose van een gedicht van Pierre Kemp

‘Als U ooit dat ‘Romanie, de geschiedenis van een gedicht’ zoudt pennen, waarschuwt U mij, bij leven en niet-al-te-ziek-zijn mijner-zijds, dan vul ik Uw gegevens nog eens zo gul mogelijk aan.’¹

1. Muzen van vlees en muzen van papier

De lange gedichten van Pierre Kemp, ik bedoel de Muze-gedichten, waren in eerste instantie bestemd voor intern gebruik.² Ze zijn ontstaan in het forensen-gezelschap dat hij iedere weekdag ontmoette in de trein van zijn woonplaats Maastricht naar zijn werkplaats Eygelshoven en terug. Hij schreef ze sinds ongeveer 1942.³ Het begon met de *Elegie om het verlies van 10 kilo sex-appeal*, voltooid in dat jaar, en het zou eindigen met het gedicht dat ons hier bezighoudt, met *Romanie*.

De Muzen waren jonge vrouwen in het gezelschap, van even onbesproken gedrag als andere jonge vrouwen. Ze deden de dichter het genoegen hem te inspireren tot ondeugend-erotische verhaalverzinsels in versvorm, waarin hij graag een inslag van plagerij verweefde. Ze speelden daarin onder een vaak kleurig pseudoniem - Amaranth, Turkoois, Zonne-bruintje; een hele stoet - een verzonnen rol, waarin echter voor de steelse en speelse verstandhouding allerlei details verstopt waren die verwezen naar hun werkelijkheid: woorden, voorvallen, accessoires; het dessin of de stof van hun jurken ook.⁴ Die jurken hadden - in de gedichten - de taak uitgetrokken te worden, want ook wat eronder verscholen was vermocht de dichter ongemeen te boeien.⁵

Poëtisch-erotische dagdromen dus, zult u zeggen. Dagdromen van een ouder wordende, tenslotte oude dichter, die in dit laatste lange versverhaal, *Romanie*, de tragiek daarvan, nauwelijks gedempt, laat meeklinken. Hij heeft er in zijn lyriek de term *Emeritaat* voor gebruikt, titel van een gedicht en van een hele bundel.⁶ U zult toestaan dat ik uit zijn correspondentie alleen een van de minst-schrijnende uitingen hierover aanhaal: ‘Begrijpt U nu, waarom ik reeds eens schreef ‘en daarom weende in mij de oude man’?’⁷

Maar de Muzen. Al lieten ze zich de functie van gangmaaksters der erotische verbeelding graag aanleunen, de relatie bleef in feite onberispelijk. Toch kan men zich voorstellen dat deze jonge vrouwen - er waren ook

mevrouwen onder - toen de gedichten in ruimere kring verspreid werden hun identiteit niet graag onthuld zagen. 'Maar bang zijn ze allen voor hun renommée; de eenvoudige lezer mocht eens gaan menen, dat hij [de dichter dus] ze werkelijk buiten hun hemdje heeft gekregen.'⁸ Maar hoe het werkte blijkt uit een niet gepubliceerd gedicht dat onomwonden luidt:

Muze

'simple comme bonjour'...
 Wat doe je toch de hele dag?
 Ik zwem
 voor hem
 in de zonneschijn
 of langs het zilvermaan-gordijn
 en lach
 dan zonder stem
 en zo bevredig ik hem!
 [var.: en dat bevredigt hem!]⁹

In het oeuvre van Pierre Kemp speelt het Muze- gedicht *Romanie*, een versverhaal in acht parten van samen negenhonderdachtendertig regels, een merkwaardige rol. Toch is het niet uitgegeven en dat komt juist doordat de dichter het als het ware heeft weggecijferd. Het werd blootgesteld aan een proces van poëem-splitsing - 'Is dit niet eigenlijk een biologisch proces?', vroeg Pierre Kemp zelf zich af -¹⁰ is aldus opgegaan in twee nieuwe werken, en heeft daarmee het eind gemarkeerd van de categorie der lange gedichten en het begin van een nieuwe categorie, die der suites.¹¹

Het is een lang en moeilijk proces geweest. *Romanie* zelf is, naar de dichter zich vijf jaar later meent te herinneren, opgezet in 'de hete zomer van 1947', 'toen we allen (en hoe soms) vol waren van de Zon.'¹² Maar in het dossier-Romanie is de datum die boven de eerste bladzij van de eerste versie staat 14 juli 1948. Is er al eerder iets 'opgezet', of vergist Pierre Kemp zich een jaar? Het laatste lijkt me het waarschijnlijkst, want de voorhanden eerste versie is wel erg aanvankelijk, eerder de voorstaat van een gedicht dan al een gedicht. Het merkwaardigst is dat deze versie nog niet rijmt en daardoor op veel plaatsen de indruk wekt van een prozaverhaal, al is de regellengte wisselend. In de tweede voorhanden versie wordt dan het rijm aangebracht, met een nadrukkelijke opzet die nog geaccentueerd lijkt doordat alle rijmwoorden zijn onderstreept. Ter illustratie enkele parallele regels uit het begin van het verhaal:

Versie 1:

Zij leek ook zoo provoceerend nieuwsgierig
 en de leider van de Zigeuner-muzikanten
 keek zoo intens naar haar, alsof de eene
 nieuwsgierigheid de andere zocht en ontmoette.

Versie 2 (= *Romanie* vs. 52-57, onveranderd):

Zij leek zoo uitdagend nieuwsgierig en
 de leider van de Zigeunermuzikanten
 sloot zijn oogen zeker niet voor het *zwierige*
 van haar psyche en het *elegante*
 bewegen van haar lichaam daar om *heen*.
 Neen, Zigeuners zijn niet en nooit van *steen*.

Wie valt het moeilijk hierbij aan de niet-'professionele' techniek van een zondagsdichter te denken?

Na herhaaldelijk doornemen - zo heeft Kemp op vijf dagen binnen het bestek van één week het gedicht telkens helemaal onder handen genomen - was het op 3 oktober 1948 'onder de kap' maar nog erg 'prae-definitief'. De laatste datum op het laatste handschrift luidt inderdaad 2 oktober. Hij zou toen gaan tikken. Maar pas jaren later, op 19 februari 1952, stuurt de dichter me een typogram 'in uiteindelijke eerste aanleg'. Het is deze versie die aan het nu volgende ten grondslag ligt. Latere omwerkingen van het gedicht als geheel hebben het alleen tot kladhandschriften gebracht. Zo'n zeventig verzen vóór het einde van de hier gebruikte versie (na vs. 870) staat: 't Slot zou ook hier kunnen zijn', een aanwijzing van de splitsing die ophanden is.

Romanie is geen maaslands gedicht, zoals de trits lange gedichten rond Amaranth: het decor is een heuvellandschap ergens in Zuid-Limburg.¹³ Maar de Zon speelt er wel een belangrijke rol in, wat het gedicht weer verbindt met de drie andere. Onder die Zon zijn er ditmaal één meisje - voorlopig nog gehuld in een jurk met opvallend dessin - en twee mannen: een *ik*, die dichter is, en een *hij*, die violist is. De *hij* een zigeuner, hier weggezet als een bronzen prachtexemplaar van viriliteit, de *ik* is blank en als man wat minnetjes. Ook hij heeft een viool, maar op zolder, en als hij nog eens Ravels *Tzigane* speelt, blijkt hem ook hier zijn minderheid. Overigens emuleert hij ook als dichter met de muzikant: wat hij maakt heet niet gedicht maar lied, het wordt dan ook gezongen.¹⁴ Hoe de verhoudingen liggen heeft de *ik* uitgedrukt door het meisje - dat in het begin aan beide

mannen onbekend was - spontaan Romanie te dopen: naar het Engelse woord voor zigeunertaal, zoals in het gedicht zelf wordt uitgelegd (vs.154). De zigeuner wint het inderdaad in het grootste deel van het verhaal. Als hij met zijn kampgenoten vóór zonsopgang een primitieve rite van zang en dans opvoert, woest en extatisch de halmen tegen het naakte lijf drukkend en dan de vuisten ballend naar de opgaande zon om zegen,¹⁵ staat de dichter dit aan de rand van het veld aan te zien. Hij kan alleen een waarschuwing roepen, maar Romanie, die daar ook is opgedoken, 'goochelt zich naakt' en valt de zigeuner in de armen. Bevangen door jaloeuze haat voelt zelfs de *ik* zich opgaan in een animale roes van graan en vlees en vretend zonnevuur. Dan staat hij met de bekende jurk, door Romanie daar neergeworpen, in zijn handen, en 'Het is alsof ik met die stoffen fijnheid houd/de huid van haar ziel tegen mijn armen.' (vs.380-381)

Eerst magische rituelen van zigeuners, nu magische krachten van de haver zelf. Als de dichter zijn verhaal zingt over het liefdesdrama waarin hij zelf partij is, neemt 'de eeuwige haver' het lied in zich op, zoals ze eerst de muziek heeft opgenomen. Beide kan ze verklikkend reproduceren. Dat doet ze ook, als Romanie teleurgesteld uit het zigeunerkamp naar het veld terugvlucht. Zij ontdoet zich ditmaal van de vernederende zigeunerlommen en strekt zich - opnieuw naakt en daardoor één met al het goddelijke der Natuur - tussen de haver uit: Kom over mij, Zon, trouwer dan de 'soortgeurende' mannen met hun krolse muziek, en betast heel mijn lichaam!¹⁶

De dichter hoort een vrouwenstem, samen met een niet-woeste mannenstem - die van de Zon dus? - de klanken nabootsen van zijn eigen liedverhaal dat door de haver gezongen wordt. Zelf dialogueert hij met de aren. Een naakt meisje rijst op uit de haver en kijkt hem doordringend aan, ook met de ogen van haar huid: Romanie. Hij slaat de armen om haar schouders. De Zon maakt hen goddelijk-vrij (maar ze blijven daar zo staan, nog eens luisterend naar het lied).

Dit is de plaats waar ook het slot had kunnen zijn. Volgt een dialoog achteraf over de jurk die de dichter aan Romanie terug zal brengen. Ze vertrouwen elkaar niet: - Zal hij het wel doen? - Zal zij er niet met de violist vandoor gaan? - Je houdt *mij* toch, sentimentele dichter, mét mijn jurk. We zullen vrij blijven, maar het wel met elkaar proberen.

Inderdaad, 'een knus onderonsje', dit slot.¹⁷ Eén stapje en we zijn buiten het verhaal, bij de echte dichter en de echte 'Romanie', door wie en voor wie het geschreven is.¹⁸ Het is duidelijk - en passend bij zijn emeritaat - dat die dichter zich in zijn erotisch verzinsel uiterst bescheiden heeft opge-

steld: hij vaardigt achtereenvolgens de zigeuner en de Zon af als plaatsvervangende minnaars, zijn *ik* mag toezien en dichten en zich hoogstens het beschermend gebaar permitteren van een oude vriend: de arm om kwetsbaar-bloze schouders. Een wat zuinige beloning voor zo'n dichtgeschenk.

U merkt uit de laatste zin hoe moeilijk het is, de binnen- en de buitenwerkelijkheid van dit gedicht uit elkaar te houden. Dan ook maar vragen - aan wie? - waarom de dichter Romanie helemaal aan het begin een ander meisje meegeeft, in een donkere jurk met lichte bloemen. Verhaaltechnisch is ze overcompleet: ze komt in het hele gedicht niet meer voor, wat doet veronderstellen dat ze erbuiten hoort. Een kleine hulde aan een andere Muze? Of zomaar een vriendin van Romanie? De dichter heeft me mondeling meegedeeld dat zij een 'Italiaans meisje uit Heerlen was' (30 oktober 1964), maar ook dit brengt weinig helderheid. Ook is er nog een troostende stem, die 'maar de stem der Muze van papier' is (vs.561-564). Van *de* Muze; dus van Romanie, die troostbrieven schrijft aan Pierre Kemp? Dat zou haar een dubbele relatie geven tot de inhoud van dit gedicht.

Trouwens, de verhouding tussen de verschillende werkelijkheden, buiten en binnen, treedt aan de dag - of blijft voor de niet-ingewijde lezer verhuld - in een netwerk van verwijzingen. Dat is al gezegd. Een heel aparte verwikkeling is dat het versverhaal *Romanie* in zichzelf een rol speelt, zoals uit het voorgaande gebleken is. De magische haver veroorlooft ons dit weer te geven met de beeldspraak dat het gedicht zich waarneemt in de toverspiegel van zichzelf. Opnieuw een verwijzing naar het symbolisme waaruit Kemp is voortgekomen.¹⁹

Het meisje Romanie heeft overigens nóg een, heel andere relatie met 'haar' gedicht. Want de Muzen mochten Pierre Kemp niet enkel inspireren, ze hadden ook een verregaande inspraak in het resultaat daarvan.

Om me tot de hoofdzaken - voor ons - te bepalen: niet alleen is Romanie het eens met het schrappen van dat knusse slot, haar aanwijzingen gaan verder. Ze 'heeft mij te verstaan gegeven haar Zigeuner meer te appreciëren dan de dichter, die haar zigeuner uit het Niet van alle Kunst heeft opgeroepen.'²⁰ Of in de formulering van de slotzin in een klad-omwerking: 'Zon, neem mij terug, ik blijf Zigeunervlees!!!' Arme emeritus!

Voor het gedicht zou dit neerkomen op een veel vroeger slot, vóór het zonnebad in de haver. En eigenlijk komt dat goed uit. Al eerder had de dichter me geschreven dat het slot - hij bedoelt kennelijk het laatste gedeelte - hem nooit had bevredigd, en wel 'omdat het een andere idylle

inhiel'.²¹ Begrijp: omdat het door een andere Muze was geïnspireerd. Stoute emeritus! Een latere brief heeft gelijk: 'U kunt onmogelijk volgen, wat ik breek en samenlijm met de Muzen, in zulk een tempo gaat dat alles. Een circus met drie pistes kan daar niet tegen op.'²² Die tweede Muze heet 'Tumetues d'Outremeuse'.²³ Later doopt de dichter haar in een gulle bui zelfs 'Marguerite, Marie Tumetues de la Boislisière d'Outremeuse (is me dat een mondvul adel, hè!)'. Te mooi? Hoor dan zijn eigen vertaling: 'Supergriet-Marie-Je-maakt-me-kapot-van-de-bosrand van Overmaas'.²⁴ Er zijn heel wat gradaties in zijn houding tegenover de Muzen en de vrouw in het algemeen; dat loopt van vertedering via lust tot agressiviteit, met tal van tussentinten. Maar terug naar het gedicht.

Dat wordt inderdaad gesplitst vóór het zonnebad. Het is hier de plaats niet, heel het ingewikkeld proces van omwerken en hergroeperen weer te geven, zoals zich dat laat aflezen uit verschillende handschriftstaten in het dossier. De splitsing begon, na een concentrerende omwerking van *Romanie* zelf - op 23 november 1953. De definitieve lezing van het eerste deel, dat dan *Tzigane* heet, is van 2 september 1954. Het tweede dichtwerk, *Franse les in een korenveld*, wordt me in laatste versie gestuurd op 28 augustus 1955.²⁵ Illustratief voor wat ons hier vooral bezighoudt, het aspect van de Muzen, is de geschiedenis van de titels en de opdrachten.

Een handschrift van de laatste omwerking van *Romanie*, waarop we nog zullen terugkomen, heeft ook een inhoudsopgave. Daarin wordt het eigenlijke korpus, *Fantasieën rond Romanie*, in drieën verdeeld: de *Eerste*, *Tweede* en *Derde waan*. *Romanie* teruggebracht tot een illusie!

Op het etiket van een der handschriften van het afgesplitste eerste werk, *Tzigane*, staan onder elkaar in potloodschrift de alternatieve titels: *Fantasieën?! Muziek om Romanie!* of *Tzigane*. Pikant is wat boven de eerste bladzij van dat cahier staat, weer met potlood: 'Opdracht. Natuurlijk niet voor Romanie!' Het verhaal van de wisselende en geleidelijk verkoelende verhouding van de dichter tot deze Muze doet hier verder niet terzake. Wel relevant lijkt me de opmerking van Kemp over zijn titel: 'Van 'Muziek om Romanie' heb ik maar afgezien, want juist is die 'Muziek om mijzelf' of [om] een bepaald verval van mij.'²⁶ Geen wonder dat hij overweegt: 'De nieuwe bundel kon wel eens heten: *Tzigane* en *Emeritaat*.'²⁷

Over titel en opdracht van de *Franse les* valt minder te vertellen. Genoemde laatste omwerking van *Romanie* heet eerst *Romanie rhapsodie*, maar dat wordt vervangen door *Grote suite van de Franse les in een haverveld*. Boven het laatste woord komt dan *korenveld*, een aanwijzing dat de voor hun rit

op haver aangewezen zigeuners uit het tweede gedicht zullen verdwijnen. (Later zal de dichter deze verandering van gewas doodleuk verklaren doordat koren een zonnebaadster beter verbergt: 'Zoals U ziet is de firma verplaatst vanuit het haverveld naar een korenveld. De halmen ende de aren zijn daar natuurlijk hoger en dus meer ingesteld om in het verborgene te laten bloeien, wat daarvoor preferent is. Enfin, de schone letteren en vooral het dierbare Frans zijn nooit ongenegen om op de uitzonderlijkste plekken wortel te schieten.')²⁸ In de inhoudsopgave van die laatste versie van *Romanie* staat bij twee onderdelen aangetekend: 'Combineren' en 'materiaal voor de Franse les'. Handschriften van de *Franse les* ontbreken in het dossier; jammer genoeg, want Kemp heeft het gedicht zesmaal doorgewerkt.²⁹ Ik heb twee typogrammen ervan ontvangen, het eerste zonder, het tweede met tussenkopjes boven de onderdelen (respectievelijk 23 juni 1954 en 28 augustus 1955). Boven het laatste is met de pen geschreven: 'Aan Tumetues d'Outremeuse'. Die opdracht is bij uitgave niet meegenomen. Maar wat zegt dat precies?

Vergeleken met het overeenkomstige deel van *Romanie* (vs. 1-584) is de feitelijke inhoud van *Tzigane* in hoofdzaak niet veranderd. Het 'bekommert zich niet meer er over, wat er met Romanie na haar opnemen in de Zigeunerkring gebeurt', maar het is wel genomen 'uit een rib (of ook wel uit iets anders) van Romanie'.³⁰ Het jurkje van Romanie heeft nog steeds hetzelfde dessin, maar wat haar naam betekent wordt niet meer uitgelegd.

De *Franse les in een korenveld* daarentegen is eigenlijk een heel nieuw gedicht geworden, waarin alleen twee passages van *Romanie* en een aantal losse regels zijn blijven staan, min of meer gewijzigd.³¹ Wel komt het hoofdmotief uit het moedergedicht: een naakt meisje uitgestrekt in het graan, en haar verhouding tot de Zon en tot de *ik*-dichter, zoon én aanbieder van die Zon. Maar geen Romanie meer, geen zigeuner en geen magie. Dit laatste wordt zelfs nadrukkelijk verklaard: 'ik ben geen tovenaar/of spook ontstegen aan een aar' (vs. 122). Dus ook geen verhaal dat door het graan herhaald wordt: een voelbaar gemis, want het werk is hierdoor van een belangrijke dimensie beroofd. Ook is er - wat mij weer een verbetering lijkt - geen plagerij met een jurk: de anonieme schone is geen ontklede vrouw, maar een wier meisjesnaakt haar hoogste eer is (vs. 224). Erotisch symbool is haar Frans parfum, maar de overige erotiek is puur natuur: 'het koren in zijn naakte halmen' (vs. 21) en de verdere tooi van de hete zomernatuur, zoals klaprozen en korenbloemen (waarvan in de droom van de *ik*-dichter wordt gesuggereerd dat ze worden gelegd tussen

de benen van de schone). Wat de *ik* met het meisje verbindt is dat zij allebei Frans studeren, hij in algemene zin en op het niveau van de cultuur, zij letterlijk uit een leerboek.³² Dat Frans heeft voor de *ik* - we moeten niet vergeten dat de dichter is geboren in de vorige eeuw, - om alleen *die* omstandigheid te noemen - blijkbaar nog altijd een ondeugend-erotische bijbetekenis: de naaktheid van de schone spreekt vanzelf, zij studeert immers Frans! (vs.160).³³ Maar als de *ik* zich naast haar neerstrekt om de Franse les te overhoren, blijft hij braaf in het pak. En als ze in slaap vallen, liggen ze niet *in* maar *bij* elkanders armen (vs.181). Niet dat er geen begeerte is, maar dit paar '*glimlacht in zijn rust* [...] de inwendige dialoog van hun grootse lust' (vs.186 en vs.188, cursivering van mij). Met de Zon was het, in één van de uit *Romanie* overgenomen passages, veelbelovend begonnen, als hij het meisje op haar verzoek intiem en grondig betast, voor ons in reprise. Maar als het kind nukkig gaat schoppen - het tekent de heel andere toon - merkt de god dat hij niet naast een mensenkind kan liggen. (Kemp heeft Gorter gelezen en zal zelf ook wel aan Balder hebben gedacht.) Hij trekt zich terug, als aanvurend toeschouwer, en vaardigt zijn zoon, de *ik*-dichter af. Een oude zoon, een emeritus, voor het meisje een 'vertrouwde vent' (vs.130), die zij dus veilig naast zich kan dulden. Alle erotische uitdaging gaat van haar uit: zij is naakt, geurt naar parfum, geeft de slapende dichter een vochtige zoen. Hij blijft passief, kan enkel kijken en ruiken en dromen en dichten.

'De tranen komen me alweer in mijn ogen om mijn oud lot en daarom eindig [ik] nu maar', staat in een brief over deze versverhalen.³⁴ Maar als dichter droogt hij eerst zijn tranen, voordat hij de lezer onder ogen komt. Het einde van allebei de gedichten werkt hij nog eens om vóór de publikatie: 'een mildere stemming' moet 'een presentabel slot' opleveren.³⁵ Als voorbeeld *Tzigane*. September 1954 stonden daar nog de laatste regels:

Maar klagen met mijn pen, wat helpt dit mij?
Mijn tijd van 't Naakte Nu is onherroepelijk voorbij!!!

In druk is dit geworden:

Haver, gij kunt er niets aan doen! Ik ga!
Een papieren dichter wordt nooit uitverkoren.
Ik heb geluisterd naar
de haver en mijn tijd verloren!³⁶

Het 'dichterlijk tijdverdrijf' van de *Franse les*, 'deze meer dan dwaze rijmendans' eindigt zelfs in allebei de staten die ik ken - nadat we notabene ra-

kelings langs de suggestie van moord en zelfmoord zijn gevoerd -

met een Saluut aan de Grote Vijf:
God, de Zon,³⁷ de Aarde, de Sekse en het Frans,

een kranig gebaar, door de dichter zelf met drie uitroepetekens gehonoreerd.

2. Grande suite, petite suite: 'Romanie reduced'

Toen 'Romanie zelf zich uitsprak, dat zij die Zigeuner beslist voorrang zou geven', schrijft Kemp, toen 'had ik mij daarbij neer te leggen. Daar bereikt men op latere leeftijd wel een virtuositeit in.'³⁸ Dit citaat mag volstaan om nog eens de macht te typeren die deze Muzen uitoefenden op hun dichter, - in zijn leven, bij het dichten en in zijn gedichten, althans in deze. Maar natuurlijk waren zij ook weer niet de enigen naar wie deze dichter luisterde. Zo waren er adviserende vrienden.³⁹ En er was - je zou het haast vergeten - de dichter zelf. Van al zijn ingrepen in *Romanie* vallen vooral die op die voortkomen uit zijn streven bij de tijd te blijven, op allerlei niveau.

Illustratief is zijn voornemen, de bewerking van het gedicht uit te voeren in 'de nieuwe spelling'.⁴⁰ Illustratief ook, op ander vlak, het verwijderen van de 'molenaarskarren met hun paarden vol bellen, die over de landwegen hotsten' uit het werk. 'Ik geloof niet meer, dat men die nog ziet.'⁴¹ Het verst gaat, weer op een ander vlak, een wens geuit na de publikatie: 'Wat de verzameling lange gedichten betreft. Als ik wist, hoe lang ik nog leefde, nam ik ze nog eens helemaal onderhanden. Ze knapper maken en *experimenteler*.'⁴² Een onverbloemd verlangen zich te richten naar de jongste generatie van toen, iets wat hij in zijn poëtische loopbaan herhaaldelijk heeft nagestreefd, als hij niet zelf vooropliep.

We zullen zien dat de dichter in het langdurig proces dat heeft geleid tot *Tzigane* en de *Franse les* - en dat in het voorgaande vooral is geschetst in de optiek Muzen/emeritaat - zich niet alleen heeft willen losmaken van het lange gedicht dat er de grondslag van was, maar dat hij zich door deze metamorfose van *Romanie* zelfs heeft bevrijd van de hele categorie van het lange gedicht.⁴³ Deze categorie was de band waarmee het werk van de oude Pierre Kemp, de moderne dus, nog vastzat aan dat van de jonge, de ouderwetse.⁴⁴ Hij sloeg - afgezien van de korte gedichten die bestemd waren voor publikatie in bundels, al dan niet met thematische samenhang - definitief een nieuwe weg in, die van de suite, waarvan hij er meer dan tien heeft geschreven. Wel zat er ook een praktische kant aan de zaak: hij kon

die lange gedichten zo moeilijk aan de man, dat wil zeggen aan de uitgever brengen, eenvoudig doordat het publiek er niet meer aan wilde.⁴⁵ Maar het bijblijven overwoog.

Hier verder over formele aspecten en beeldgebruik. (De inhoudelijke samenhang binnen een suite hoefde in het vervolg niet episch te zijn, al bleef dat voorkomen; vaak is er een thematisch verband, terwijl het aandachtsveld van de ontvanger soms al voldoende was voor de samenhang. Want net als de lange gedichten waren ze bijna allemaal bestemd voor één of meer personen: fans - een jongere generatie van de Muzen, met dan ook een andere relatie - of vrienden.)

Wat de dichter - na het uittikken van de 'uiteindelijke eerste aanleg', in oktober 1948 - verder voorhad met *Romanie* was in het begin concentreren, schrappen. Wel heeft hij het over 'himmlische Länge' en over zijn indruk dat het gedicht beter in het gehoor ligt dan andere, maar: 'Later heb ik getracht het in te korten, want het is rijkelijk lang, maar ook *Romanie* is van mening, dat dit niet erg makkelijk te doen is. Zij weet, evenmin als ik, wat er gemist kan worden. U staat er onbevangener tegenover, zonder bijmotieven die Muze en dichter beïnvloeden.'⁴⁶ Als zo vaak: dichter, betrokkene, adviseur. Hij gaat aan het werk, een groot deel van de maand oktober 1953 wordt bijvoorbeeld aan omwerking besteed. Er ligt in het dossier een potloodhandschrift op kleine vellen, waaronder de dichter noteert dat het nog zeshonderdtweeëndertig verzen bevat, 'dus een vermindering van $\pm 1/3$, ongeacht een aantal voetverkortingen in de betr. verzen afzonderlijk'. De data liggen tussen 18 oktober en 2 november 1953.⁴⁷ Maar de dichter was nog niet tevreden, want de laatste notitie luidt: 'Lezing beëindigd op 23 Nov. 1953/nog 602 regels.' Op een nieuw potloodhandschrift dat al ter sprake is gekomen - grote vellen met de aantekening 'Lezing tussen $\pm 15\text{-xI/nov.}-53$ t/m $23\text{-xI/nov.}-1953$ ' - wordt in de titel voor het eerst in het oeuvre van Kemp het woord *suite* gebruikt. U herinnert het zich: *Grote suite van de Franse les in een [haverveld >] korenveld*, in de plaats gekomen voor *Romanie rhapsodie*. Hier openbaart zich niet alleen de boven gesignaleerde kiem van de splitsing (al is het nog een versie van de hele *Romanie*), maar het handschrift biedt ook de eerste aanzet van een gedicht in suite-vorm. Het verhaal is - in de bekende inhoudsopgave, maar vooraan ook al in de tekst zelf - verdeeld in onderdelen met afzonderlijke titels als *Eerste contacten* en *Insomnia*, een twintigtal. Op 30 april 1954 schrijft Kemp: 'Voor het Zomerseizoen wil ik met 'Romanie', als grande suite, gereedkomen': het verlossende woord *suite* is, heel terloops, ook in een

brief gevallen. Al zullen het, zoals u weet, na al die verwickelingen twee suites worden, en niet zo grote. Als die af zijn - in september 1954 en augustus 1955 dus - hebben er in het eerstgenoemde jaar al een aantal andere hun bestemming gevonden.⁴⁸ Twee daarvan heten *Kleine suite*, een derde *Petite suite*. Dat is te opvallend om niet bedoeld te zijn: er moest verschil zijn met de moeder van alle suites van Pierre Kemp, met de grote, ja grande suite *Romanie*! Of in ander licht: via 'rhapsodie' en 'grote suite' heeft de dichter zich in de omwerkingen van dit gedicht losgemaakt van het symfonische deel van zijn oeuvre.

Bij het omwerken tot wat hijzelf typeert als 'Romanie reduced'⁴⁹ heeft hij - naast de essentiële verandering: korte episoden inplaats van een lang doorlopend verhaal; daarbij elk onderdeel zijn eigen titel - volgens eigen woorden ook een 'razzia' gehouden 'in de eindeloze herhalingen over het kleedje [het jurkje dus], de ruis van de haver enz. enz'.⁵⁰ Maar daarnaast zijn er veel zinnen bekort - vaak door *en* te schrappen en zo van één zin er twee te maken - beelden pittiger gemaakt en versregels beknot. Ik mis de ruimte dat allemaal te demonstreren in de vele variaties die voorkomen. Vijf voorbeelden van omwerkingen (eerst zinnen, dan vooral beelden; cursiveringen van mij); niet in alle stadia trouwens, alleen de definitieve tekst van *Tzigane* of *Franse les* vergeleken met die van *Romanie*-februari 1952:

1.

Ook ik moet de haver in, maar zoo mag en kan ik niet mee
(*Rom.* vs. 352)

wordt:

De haver in? Zo kan ik niet mee
(*Tz.* vs. 203)

2.

Je hebt zulke grandiooze vingers! Je doet het wonderbaar.
(*Rom.* vs.757)

wordt:

Wat doen Je grandioze Vingers het wonderbaar,
(*Fra. les* vs.48)

3.

[In de hier beschreven wereld kan]
de regen zoo klateren in waterzilveren lijnen,
(*Rom.* vs.531)

wordt:

regen weven waterzilveren lijnen,
(*Tz.* vs.315)

4.

[...] *en reeds* zie ik de volle blanke
 huid *in de lengte* van haar *menschenbloem* wegranken
 met een sprong in *de zee van* het ruischende graan.
 (Rom. vs.316-318)

wordt:

[...] Ik zie de volle blanke
 huidbloem van haar vrouw⁵¹ wegranken
 met een sprong in het ruisende graan.
 (Tz. vs.183-185)

5.

Om een oude viool ben ik op zolder gekropen
en voor mij sloeg ik Ravel's Tzigane weer open.
 Ik *voel me al* vernietigd voor de eerste si
 en *zie er dadelijk in* den minnaar van Romanie.
 (Rom. vs.517-520)

wordt:

Spinnen vluchten uit de tent
van hun web met onthutst gedool
langs het door mij te wekken instrument
de zolderdiepten in. Een oude viool.
 Ravel's Tzigane sla ik al open.
De noten doen, gelijk die spinnen lopen
 en ik sta vernietigd voor de eerste si.
Het spookt er in. De minnaar van Romanie?⁵²
 (Tz. vs.286-293)

Het laatste voorbeeld laat zien dat het niet altijd in letterlijke zin om inkorten hoeft te gaan: de regels zijn korter maar dubbel in aantal. Wat nagestreefd wordt is duidelijk: niet simpel vertellen, rechttoe rechtaan, maar de verteltaal tegelijk sneller maken en door beeldgebruik concentreren.

Een ontwikkeling in de richting van de 'experimentelen'? Misschien geeft een brief juister aan wat de dichter bewoog. Op 1 juli 1954 heeft Kemp, bezig aan de *Franse les*, toevallig het boek in handen van Kurt Wais over Mallarmé, de wegwijzer der Franse symbolisten.⁵³ Daarin leest hij op bladzijde 358 dat Mallarmé de woorden *mon corps* en *ma chair* en wat daar omheen staat in de eerste versie van het gedicht *Le pitre chatié* vervangt door: 'la nudité/Qui pure s'exhala de ma fraîcheur de nacre'.⁵⁴ Taal-muzikaal mooier, zegt Kemp, maar volgens Wais voor de jongere tijdgenoten van Mallarmé onnavolgbaar: zij waren genoodzaakt de dingen zonder

poëtische omwegen bij hun naam te noemen, wat Kemp betreurt. Een eind verder in zijn brief van die dag komt, als er toch nog iets aan de *Franse les* gedaan moet worden, het voornemen: 'en werk ik misschien, evenals Mallarmé, ook nog hier en daar met een potje 'nacre' of iets dergelijks.' Als u mij vraagt wijst dit niet naar het enigmatische in Mallarmé's beeldtaal, maar in de richting van beelden die de zintuigen klaarwakker roepen. En dan vragen we of onze dichter niet allang met zo'n potje verf had gewerkt, of dan toch met het potje dat ernaast stond. Want wie van zijn lezers denkt bij de parelmoeren frisheid van Mallarmé's naakt niet meteen aan Romanie die daar in de verte naakt op haar zigeuner toesnelt:

Al kleiner blinkt haar beeld tegen de donkeren
met varkenskleurig *emailen* flonkeren.⁵⁵ (Tz. vs. 190-191)

Het beeld houdt het naast dat van Mallarmé, maar de driestheid van dat *varkenskleurig* is Kemp ten voeten uit. Hij heeft het dan ook geschreven.

Karel Reijnders

Eindnoten:

- 1 Fragment van een brief van Pierre Kemp (verder: PK) aan Karel Reijnders, d.d. 12/13 november 1955. Ingaande op een suggestie van de dichter (brief van 9 februari 1961) heb ik geen haast gemaakt met dit verhaal, waardoor de gegevens ook niet zijn aangevuld. - Het hier volgende berust op typogrammen van de drie gedichten in kwestie en op de gedrukte tekst van twee ervan; op het 'Dossier ROMANIE oftewel TZIGANE (diverse lezingen en schetsen)', mij door PK op 4 november 1955 overgedragen; op onze correspondentie 1947-1967 (in zijn brieven heeft PK het onderwerp Romanie cum suis wel vijftigmaal besproken of aangeroerd, het eerst in 1948, het laatst in 1963); en op mondelinge en schriftelijke antwoorden van de dichter. - Vooral het dossier kan in het bestek van een toespraak niet tot zijn recht komen. Het gedicht *Romanie* is tot dusver niet gepubliceerd. De twee eruit voortgekomen gedichten *Tzigane* en *Franse les* staan in *Verzameld werk*, Amsterdam 1976, respectievelijk op p.617-626 en p.627-634, (vergelijk noot 24).
- 2 Schriftelijke mededeling van 17 januari 1963. Een uitzondering vormt *Pacific*, dat dan ook geen Muze-gedicht is.
- 3 Met zijn pensionering, 1 januari 1945, veranderden de omstandigheden. PK zag de Muzen veel minder vaak, maar had meer tijd om voor ze te dichten. Er kwamen nieuwe Muzen bij, andere verdwenen uit het (mede epistolaire) zicht. Romanie zal geen trein-Muze geweest zijn.
- 4 Het dessin van de jurk van Romanie is in het gedicht wat veranderd, al was herkenning na jaren niet waarschijnlijk. (Brief van 19 februari 1952).
- 5 Om een indruk te geven van de afstand tussen fictie en werkelijkheid: 'Zonder het te willen heeft zij [Romanie] mij een 'happy-end' slot aan de hand gedaan door mij een pin-up-foto voor mijn gezicht te schuiven.' (Brief van 6 december 1953).
- 6 *Verzameld werk* p.295 en p.443-491. Mijn eenzijdige opvatting van het begrip *emeritaat* woedt door PK zelf in krasse termen toegepast op de gedichten die ons hier bezig houden. (Brief van 22 februari 1955).
- 7 Men houde mij ten goede dat ik aspecten van de houding van PK in eroticis niet ga vertalen in Freudiaanse of dergelijke termen. Het vriendelijkst is nog Jan Elemans, die in eigen terminologie spreekt van ouderdomspuberteit (toegepast op Van Vriesland, Greshoff en PK in *De Tijd/Maasbode*, 5 november 1960).
- 8 Brief 25 maart 1959. Ik stel er prijs op te verklaren dat PK die mij toch in vertrouwen heeft genomen over allerlei aspecten van deze delicate materie, me de identiteit van geen der Muzen heeft onthuld. Het is overigens veel aantrekkelijker, uit reverentie voor de poëzie, ook deze stille dingen stil te laten.
- 9 Gedicht nr.58336, dat wil zeggen nr.336 uit het jaar 1958.

- 10 Brief van 10 augustus 1954. Ook vraagt hij, nu de splitsing voltooid is, of hier niet iets gescheiden is wat bij elkaar had moeten blijven, als man en vrouw in het huwelijk. (Brief van 29 augustus 1954) En hij bekent: 'Het breedvoerige gedicht was mij ook liever.' (Brief van 8 september 1954).
- 11 Afgezien van de 'juvenilia' (*Verzameld werk* p.1133-1353) kan men het oeuvre van PK verdelen in de 'kleine liederen' (term van Adriaan Morriën), het 'symfonisch werk' (zoals de dichter zelf zijn lange gedichten graag noemde) en de suites. De muziektermen zijn bij deze 'verloren componist' natuurlijk geen toeval.
- 12 Brieven van 13 januari en 19 februari 1952. PK heeft het woord Zon, net als het woord Muze, in verband met ons onderwerp steeds met een hoofdletter geschreven.
- 13 Er komt in het werk geen toponiem voor. PK had het verhaal over zigeuners die naakt in de regen renden door een haverveld bij Spekholzerheide jaren geleden als waar gebeurd van iemand gehoord, maar 'het formaat vergroot'. (Brief van 6 april 1957, mondelinge mededeling van 1 juli 1961). Voor het gedicht had hij 'een hele zigeunerliteratuur' doorgewerkt, 'wat al weer zijn bijzondere reden heeft'. (Brief 22 juni 1949). Zijn buurman, Jef Leunissen, deelt in De Limburger van 25 november 1976 mee dat PK wel een schrift vol aantekeningen maakte uit de Ciba Rundschau maart 1947 (voor de regendans) en uit: C.J. Popp-Serboiana, *Les tziganes* en Martin Bloch, *Moeurs et coutumes des tziganes*. Vergelijk voor PK's streven naar exactheid in deze zaken *Verzameld werk* p.1112.
- 14 Voor de muziek, die immers zo'n belangrijke rol speelt in dit gedicht, heeft PK me naast Ravel als inspiratiebronnen genoemd Debussy (*Prélude à l'après-midi d'un faune*) en Albert Roussel. (Mondelinge mededeling 1 juli 1961).
- 15 Dat wil zeggen om regen, wat zal blijken als dit onderdeel mét zijn definitieve vorm ook een titel krijgt: *Algemene regentoverdans* (*Verzameld werk* p.620).
- 16 Hier en aan het slot van het verhaal wordt Romanie - elders overal een *zij* in het verhaal van de *ik*-dichter die een rol speelt in zijn verhaal - een *ik* die spreekt in de directe rede (hier in een alleenspraak, aan het slot in een samenspraak met die *ik*-dichter). Deze afwisseling is het uitgangspunt van de vele wisselingen van perspectief in de omwerking (zie noot 30).
- 17 Brief van 1 november 1953.
- 18 Het is me niet bekend welk element in haar werkelijkheid (het hoeft maar een opmerking of een anekdote te zijn) PK ertoe gebracht heeft Romanie met deze naam in een zigeunerverhaal te plaatsen. Zijn opmerking 'wat al weer zijn bijzondere reden heeft' (zie noot 12) verwijst hoogstwaarschijnlijk naar haar.
- 19 Volgens mij komt dit aspect in de buurt van de 'immanente poetica', die in de opvatting van J. Kamerbeek jr. typerend is voor het symbolisme. Zie zijn artikel *Op Zoek naar een definitie van het symbolisme* in *Levende Talen* nr.273, december 1970, p.767-777, in casu p.773. Ik herinner eraan dat Karel Meeuwesse PK heeft getekend als een nazaat van de symbolisten (*De dichter Pierre Kemp en zijn plaats in onze literatuur*. In *Akademiedagen*, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam 1957, p.29-48, zie p. 30 en p.48).
- 20 Brief van 19 februari 1952.
- 21 Brief van 13 januari 1952.
- 22 Brief van 10 augustus 1954.
- 23 Brief van 1 juli 1954.
- 24 Brief van 2-5 december 1954.
- 25 Een eerder typprogram is van 23 juni 1954. - *Tzigane* wordt gepubliceerd in *Maatstaf*, september 1955, p.520-531, de *Franse les* aldaar maart 1956, p.898-907. Beide werken worden opgenomen in *Au pays du tendre mosan*, Amsterdam 1961. Ze staan in *Verzameld werk* respectievelijk op p.617-626 en p.627-634. *Romanie* is als gezegd nooit gepubliceerd. Ik zei al dat PK het gedicht als het ware heeft 'weggecijferd'.
- 26 Brief van 3 september 1954.
- 27 Brief van 22 september 1955. *Emeritaat* is in 1959 als bundel verschenen, zonder *Tzigane*.
- 28 Brief van 23 juni 1954.
- 29 Brief van 14 juni 1954.
- 30 Brieven van 14 juni en 23 mei 1954.
- 31 Anders dan *Tzigane*, dat een verhaal is van een ik-verteller wiens gedachten, woorden en daden steeds meespelen, biedt de *Franse les* een grote wisseling van perspectief: een auctorieel verhaal; daarin een letterlijke alleenspraak; het verhaal van een meespelende *ik*-dichter; dialogen; het verhaal van de Zon als *ik*; commentaren van de Zon - wisselend een *hij* en een *ik* - die de dialoog van het paar (dichter en meisje) onderbreken, soms in cursiefdruk voor de duidelijkheid: het kan bijna niet op in een bestek van 246 versregels. Ook dit kennelijk bedoeld als element van moderniserend verlevendigen.
- 32 Tumetues 'studeerde inderdaad Frans, echter niet direct literatuur, dus iets meer praktisch.' (Brief van 1 juli 1954).
- 33 Kemp beschouwde zijn *Franse les* dan ook als geschikt 'pour messieurs seuls' en wilde niet dat A. Marja, met zijn vrouw bij hem op bezoek, het ook haar liet inzien. (Brieven van 23 juni 1954 en 22 februari 1955, de laatste een rechtzetting van Marja's eigen verhaal *Op bezoek bij een uniek broederpaar: Pierre en Matthias Kemp* in *Wereldkroniek*, 19 februari 1955).

- 34 Brief van 3 september 1954.
- 35 Brief van 23 juli 1955. Het spreekt vanzelf dat ook de *Franse les* voor publikatie eerst aan deMuze, aan Tümetues dus, wordt voorgelegd: 'Zo gauw ik haar reactie heb, verdisconteer ik haar adviezen'. (Brief van 1 juli 1954).
- 36 Met dit slot wordt een cirkel gesloten (ook weer een procédé waar juist de symbolisten tuk op waren!) Als motto draagt het gedicht een Frans spreekwoord dat al boven *Romanie* stond: 'Écouter à l'avoine,/Perdre son temps.' Gewoon uit de *Larousse du xxe siècle*, vol. 1, p.479, zoals een reepje papier in een kladhandschrift verklapt en zoals ook boven *Romanie* nog stond vermeld. Dit gebruik heeft overigens ook een katholiekfolkloristische traditie. Een ander reepje meldt: 'Men luisterde 29 Juni, s.P + Pdag [het feest van de heilige apostelen Petrus en Paulus], als men langs een akker kwam, of men 't geluid nog niet hoorde, karakteristiek voor 't rijpen, dat men 'krikkelen' noemde.'
- 37 Deze twee zijn overigens in het gedicht één personage.
- 38 Brief van 8 september 1954.
- 39 Tekenend voor de inschikkelijkheid van PK is dat hij belooft, in *Tzigane* zoveel mogelijk die fragmenten intact te laten die door een van hen in een artikel waren geciteerd uit *Romanie*. (Brief van 3 september 1954).
- 40 Brief van 19 februari 1952.
- 41 Brief van 3 september 1954.
- 42 Brief van 16 januari 1957, cursivering van mij.
- 43 Zelf schreef hij dat toe aan de omstandigheid dat hij wel geen Inspiratrices meer zou vinden. (Brief van 20 maart 1956).
- 44 Als voorbeeld van zo'n lang gedicht van vroeger zij verwezen naar *De bruid der onbekende zee* van juni 1914 (*Verzameld werk* p.1177-1184).
- 45 Brief van 23 mei 1954.
- 46 Brief van 19 februari 1952.
- 47 Het exemplaar van het typogram-1952 dat als basis diende voor de omwerking draagt correctiedata tussen 8 oktober en 1 november 1953.
- 48 *Verzameld werk* p.281-315. In de *Kleine suite over bloemmotieven* staat bij wijze van uitzondering geen opdracht, tenminste niet in de gedrukte versie.
- 49 Brief van 3 september 1954. Het wordt gezegd van *Tzigane*, dat immers in zijn geheel teruggaat op de tekst van *Romanie*.
- 50 Brief van 3 september 1954.
- 51 Een voor een PK zeer typerende wijze van zeggen.
- 52 Hier dus toch enige spokerij, én iemand die *mogelijk* aanwezig is in de muzieknoden van een ander. Maar hoe flauw is de afspiegeling van die in *Romanie* gesignaleerde motieven, die in het verhaal ook een heel andere rol spelen.
- 53 Kurt Wais, *Mallarmé. Ein Dichter des Jahrhundert-Endes*, München 1938.
- 54 Zie voor de twee versies: Stéphane Mallarmé, *Oeuvres complètes*, éd. Henri Mondor et G. Jean-Aubry, Pléiade 1965, p. 31 en p.1416.
- 55 Om eenmaal het hele proces van omwerken te demonstreren: in potloodschets heeft er gestaan:

Haar beeld klinkt tegen de donkeren
met een blond varkenskleurig en groeiend ivoren flonkeren.

In de 'eerste meer preciserende uitwerking', nog van 1948, is dat al geworden:

Haar blond beeld blinkt al kleiner tegen de donkeren
met een varkenskleurig émailen flonkeren.

In het typogram van februari 1952 is *blond* geschrapt, in de hier gegeven definitieve tekst (nu van *Tzigane*) ook nog *een vóór varkenskleurig*, terwijl *al kleiner* vooraan is gezet.

Dankwoord bij mijn benoeming tot erelid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Mijnheer de voorzitter, hoog gewaardeerde medeleden,

U hebt mij ietwat onbeholpen en moeizaam naar het podium zien gaan, waarvoor ik mijn excuses aanbied. Het is niet zozeer de last van de zeven kruisjes die ik meertors als wel een aanval van de lumbago, in het Nederlands 'spit' geheten en in het Duits *Hexenschuss*, hetgeen mijns inziens het displeizier nog duidelijker uitdrukt.

Die aanval maakt het moeilijk om te bewegen en vooral te bukken. Nu is dat laatste voor mij niet zo nieuw. In ander verband was moeilijk bukken er voor mij steeds wel bij - in het gezin, de school, in de maatschappij, in de bezettingstijd, en ook in de partij waarin ik mijn politieke bestemming meende te hebben gevonden.

Dit moeilijk bukken kan vaak een slechte eigenschap zijn; soms heeft het ook een positief effect. Ik dank er vele motieven aan voor mijn werk als romanschrijver, wanneer ik het vertaal in: zucht naar vrijheid; dit dan te verstaan vrijheid onder vele aspecten: vroeger en nu, voor slaven of negers, vrouwen en kunstenaars, vrijheid voor de verdrukten en de proletariërs.

Of die vrijheidszucht iets te maken heeft met mijn Friese afkomst? Van mijn vroegste jeugd af aan heb ik horen spreken over 'wij vrije Friezen'; een geliefkoosde uitdrukking in mijn kringen was ook de uitspraak: 'Friezen knielen alleen voor God.' Overigens is dat natuurlijk geen Fries monopolie. Maar ik wil het wel aan mijn afkomst en opvoeding toeschrijven dat het in mijn leven, tegenover velerlei autoriteiten, nogal eens *stroef* toeging ...

Voorzitter, ik heb me nu al enige ogenblikken schuldig gemaakt aan grove onhoffelijkheid jegens u en deze vergadering, door over mijzelf te spreken in plaats van van wal te steken met een welgemeend dankwoord voor het erelidmaatschap, dat u mij met een zo vriendelijke *laudatio* heeft willen verlenen.

U hebt mij daarmee op deze tweehonderd en zoveelste bijeenkomst van 'de' Maatschappij een grote eer bewezen, de tweede waarmee u mij begiftigt. Vijfenvertig jaar geleden bood de Maatschappij mij het lidmaatschap aan. Dat was voor de toenmalige vijfentwintig-jarige auteur een gebeurte-

nis die met een rood kruisje gemerkt is; of misschien moet ik zeggen: rood zegel, want nog steeds bewaar ik - uiteraard - met verschuldigd respect het indrukwekkend document met rode lakzegels, waarin dat lidmaatschap was vastgelegd.

Is het een menselijke zwakte wanneer iemand gevoelig is voor een eerbewijs?

Men kan wel eens te veel of onverhoopte eerbewijzen krijgen, zoals mij dezer dagen overkwam, toen ik het laatste deel van de *Moderne encyclopedie der wereldliteratuur* in huis kreeg, letter v-z. Natuurlijk zoekt men dan eigen biobibliografie op, en toen ik dat deed vond ik daarin de merkwaardige mededeling dat ik na de oorlog enige tijd lid van de Eerste Kamer was geweest voor de CPN.

Ik vermoed dat de redactie van *Pijttersens staatsalmanak* net als ik zou staan te kijken van dit verrassend nieuws. Dit was nu t  veel eer. Ik kan de mededeling zelfs niet gebruiken om alsnog een extra pensioen van de staat los te krijgen ...

Maar een *authentiek* eerbewijs is voor de meeste mensen een ding dat hoog op prijs wordt gesteld. Vooral door kunstenaars - mensen met een ziekelijke geldingsdrang wat openbare hulde betreft -; en ik zonder mezelf daarbij niet uit, aangezien ik niet zo bescheiden ben als men soms denkt.

Ik mag, ondanks de moeilijkheden bij het bukken, niet klagen over openbare waardering: mij viel 's lands hoogste letterkundige onderscheiding ten deel, ik kreeg een prijs voor verzetsliteratuur, en begon mijn loopbaan als romancier met een prijs van deze Maatschappij.

Eer is een belangrijk goed, een van de weinige abstracties in het bestaan die een machtige concrete inhoud kunnen hebben, ja, tot een inspiratie naar het 'hogere en beter' kunnen groeien. Tenzij men als Heemskerk de eer aan het land moet laten om voor Gibraltar te sneven (ieders leven heeft nu eenmaal vroeg of laat zijn Gibraltar).

Ik wil daarmee maar zeggen dat 'eer teer is', en in ons taalgebruik een treffende rol speelt. Soms heeft dat een echt deugdelijk-vaderlandse strekking: 'de eer gespaard, het geld bewaard'. De Nederlander vindt ook dat 'arm met ere, niemand kan deren' (waarbij men geneigd is een vraagteken te plaatsen); een wat frivoler variant daarvan is 'een kusje met ere, kan niemand deren'. Dit kan echter ongewild tot iets anders leiden, namelijk tot meisjes die haar 'eer' kwijt raken; iets wat de meisjes van anno 1977 ongetwijfeld als een historisch fenomeen beschouwen. Het is overigens

niet de dochter, maar de man die 'de eer van het huis uitmaakt'. Bij de devaluatie van het begrip is daarmee natuurlijk 'weinig eer te behalen'; ons manvolk rest dan nog wel 'eer te doen' aan tafel of glas, en uiteraard aan hun goede hart.

Bestaan de levensdriften, na honger en liefde, eigenlijk niet voor een goed deel uit de jacht op eer? Eer, geluk en rijkdom, verbetert men mij misschien. Ten aanzien van dat 'geluk' ben ik persoonlijk wat sceptischer geworden; de 'rijkdom' neemt de fiscus ons af, tenzij we over een geheim Zwitsers banknummer beschikken. Blijft dus de eer, en dan bedoel ik weer de authentieke eer.

Die eer is mij heden aangedaan, en in niet geringe mate. U, mijnheer de voorzitter, hebt mij verzekerd dat ik ze verdien. Ik wil dan ook niet 'bedanken voor de eer' wat dubbelzinnig zou klinken, maar u liever zeggen dat ik zeer erkentelijk ben voor het ontvangen eerbewijs. Ik acht die eer chemisch, of liever menselijk gesproken van een zuiverder gehalte dan die, waar door velen in aller heren landen naar gestreefd wordt. Ik mag hier misschien de anekdote vertellen van een Sovjetgeneraal, die een groot zwak had voor uiterlijke, zichtbare eerbewijzen. Hij bezat er zeer vele, waarschijnlijk wel eerlijk verworven. Toen deze militair trouwde met een vrouw die een hoofd boven hem uitstak en twee maal zo breed was als hij, zei iemand van hem: 'Natuurlijk. Hij had voor al zijn eretekens niet genoeg aan z'n eigen borst'.

Ik beschik over zulke uiterlijke eretekenen niet; mijn gemoed is daarvoor misschien ook te republikeins. Wat ik graag draag is het kettinkje, dat mijn moeder met het bijbehorende horloge als meisje van achttien heeft gekregen, en dat ik - ook met ere - hoop te blijven dragen.

Deze kleine schakeltjes verbinden mij aldus ook uiterlijk met mijn Friese afkomst, met de 'wieg van mijn bestaan'. Ik heb op die Friese afkomst al eerder gezinspeeld, en ik mag er bij verklaren dat ze voor mij bij het klimmen van de jaren steeds inniger gehalte krijgt.

Op dagen zoals vandaag vloeien heden en verleden, gevoelswaarden en nostalgie onweerstaanbaar in elkaar over. Friesland en Amsterdam, Leiden en de wijdere wereld, het ik en de mensheid - al die emotionele en historische verstrengelingen; dat wat ik verloor, en dat wat ik nog hoop te ervaren (want de hoop en de verwachting blijven in het leven onze stille metgezellen).

Wat zal ik nog zeggen?

Er staat in Goethes *West-östlicher Divan* een gedicht dat veel beter dan ik

het hier probeer die emotionele ontmoeting van waarden uitdrukt. Ik zou daarom dit gedicht tot slot in mijn dankwoord aan u allen willen citeren:

Woher ich kam? Es ist noch eine Frage.
Mein Weg hierher, der ist mir kaum bewusst.
Heut nun und hier, am himmelfrohen Tage,
Begegnen sich, wie Freunde, Schmerz und Lust.
O süßes Glück, wenn beide sich vereinen!
Einsam, wer möchte lachen, möchte weinen?

THEUN DE VRIES

Levensberichten

In memoriam Adrianus Roland Holst

Over Adriaan Roland Holst is zoveel geschreven: recensies en kritieken van nieuw verschenen werk, pogingen zijn 'mythe' vast te stellen, herinneringen en samenvattingen bij herdenkingen (zijn zestigste, zijn zeventigste, zijn vijfenzeventigste, zijn tachtigste verjaardag(en)!), gelegenheidséloges bij prijsuitreikingen, en wat niet al -, dat het mij onzinnig en zelfs onbehoorlijk zou lijken zijn levenswerk chronologisch en encyclopedisch te volgen. Ik zal alleen trachten te formuleren - vooral ook door woorden van zijn grote collega's aan te halen - wat hij ons geschonken heeft, en wat wij met hem verloren hebben: met 'ons' en 'wij' alle Nederlanders gezamenlijk bedoelend.

Zonder enkele jaartallen zal het toch niet mogelijk zijn. De datum van zijn geboorte, 23 mei 1888, en de dag van zijn sterven, 6 augustus 1976, omspannen een lang leven van volle achtentachtig jaar. Daarin valt als grote cesuur de oorlogstijd 1940-1945.

Omstreeks 1920 lijkt voor kenners en liefhebbers het herkenbare wezen van Roland Holst - zijn geluid - in de Nederlandse letteren al geregistreerd; hij blijkt een groot dichter, indringend van taalverfijning en met voor Nederland onverwachte, want weinig bekende taalinhoud.

Als debutant heeft Holst blijkbaar nauwelijks moeite ondervonden bij het 'gepubliceerd worden'; in 1908 - wanneer hij dus twintig is - verschijnen al verzen in tijdschriften (en zo gaat het vanaf 1916 ook met zijn 'proza'-verhalen). Zijn eerste bundel in boekvorm (*Verzen*) verschijnt in 1911, de tweede (*De belijdenis van de stilte*) in 1913. Ze vertonen - daar schijnt iedereen het over eens! - al Holstiaanse trekken, maar mij lijken ze in hoofdzaak belangwekkend op de wijze waarop vroege schilderijen van Rembrandt dat zijn, namelijk in hun vooruitwijzen naar degeen die Rembrandt later is geworden. (Het verwondert mij niet dat Holst zo weinig uit deze twee boeken overneemt in de 'keuze uit eigen werk' die hij in 1955 *In ballingschap* noemt.)

Tussen 1913 en 1920 begint iets vorm aan te nemen wat collega's en critici als de *mythe* van Roland Holst gaan aanduiden. Tijdens zijn verblijf van enkele jaren te Oxford (hij relativeert het zelf zo ontwapenend in *Eigen achtergronden*: 'Het was in mijn jeugd, toen ik studeerde, of althans student was, in Engeland, ...') raakte Holst in de ban van de Iers-Keltische mythologie, en het werk van Yeats. Van Yeats las en onthield hij wát hij

maar in handen kon krijgen. In vertaalde teksten van de oude Ierse epiek en in verhandelingen daarover *studeerde* hij (ik gebruik het woord met de nadruk die het verdient) zo goed als mogelijk is voor iemand die van zichzelf weet dat er in hem is 'een afkeer van alles wat naar theorie of leerstuk ook maar zweemt' (ook uit *Eigen achtergronden*).

Daaruit ontwikkelt zich een levenshouding en een bezongen levensgevoel (gèèn filosofie: zie de afkeer van 'theorie of leerstuk', en daarmee lijken mij Dèr Mouw en Roland Holst volstrekte tegenpolen) uit een cultuurgebied dat voor Nederland nieuw was. De inspiratie van onze dichters was tot dusver uit het Oosten gekomen: uit Bijbel en christelijk geloof, uit Hellas, uit Perzië (bijvoorbeeld Leopold), uit India (Dèr Mouw). De Keltische bezieling - de al weer een eeuw voorbij, korte fase van het preromantische Ossianisme kan ik in feite geen betekenis toekennen - was de karakteristiek eigen inbreng van Roland Holst. Hij maakte die bekend in 'proza'-stukken: *De dood van Cuchulainn van Murhevna, Deirdre en de zonen van Usnach, Het Elysische verlangen ...* gevolgd door ... *de Zeetocht van Bran, Het lied buiten de wereld en Achtergelaten* (deze twee later samen gebundeld onder de titel *Tusschen vuur en maan*), alle in tijdschriften gepubliceerd vòòr of in 1920, en in de gedichten van *Voorbij de wegen*. U zult hebben opgemerkt dat ik *proza* tussen aanhalingstekens gebruik, want ik ben inderdaad met velen van mening dat Roland Holst, behalve in brieven en in korte voorwoorden, nooit een regel proza heeft geschreven. Hij hanteerde het wèl - en hoe! - in zijn conversatie, en in zijn onnavolgbare anekdoten.

Het 'Keltische' van de gedichten gaf ons beelden die met stadsleven en stadscultuur niets van doen wilden hebben; het gaf ons de zee, de branding, wind en storm, hoge luchten, sneeuw, eenzaamheid en een heimwee naar een paradijselijk bestaan dat niets gemeen had met de Hof van Eden.

Ik citeer als voorbeeld het slot van *Het gebed van den harpspeler*, een stuk dat mij nog steeds het 'hart bevangt':

... dat gij mij nog weet
schelp van uw zee, zelf nietig wel en broos,
maar staag doorzongen van het eeuwig breken
voorbij dit leven, in een leegen tijd,
uwer geheimen zonder duur of rust
tegen die laatste kust ...

een al bedwelmender eentonigheid,
wereldvergeten, eindeloos ...

Het zijn geladen woorden, waarvan er geen als metrische opvulling dienst doet. Het is gedragen ritme; als men snel wil lezen, of er alleen met de ogen langs gaat, verliest men de muziek.

Nijhoff komt er in zijn krantekunnen van omstreeks 1925 voor uit dat hij de gedichten van Roland Holst liefheeft, lang voor hun bundeling (*De wilde kim*, het boek dat men een rechtlijnige voortzetting acht van *Voorbij de wegen*, verschijnt in 1925): 'Reeds lang vóór zij verzameld werden om in boekvorm te verschijnen, kende ik ze, kende ik ze goed en ze stonden mij voor de geest, gedurende het ruime jaar dat ik in deze rubriek wekelijks poëzie-kronieken voor u schreef, als het zuivere element waar het werk van al de anderen aan te toetsen viel, als mijn eerste en laatste argument tegen ander tekortkomingen, als' ... en in een ander artikel bekent hij welk een feest het is, behorend bij 'feestdagen', om bij het avondlijk vuur te zitten met gedichten van Holst: 'Iedere dag die God geeft lees ik verzen. Dat is om zo te zeggen mijn vak. Maar op feestdagen, d.w.z. die dagen die niet God aan de mens geeft maar de mens aan God, - op feestdagen lees ik geen verzen. Dan herlees ik verzen. Dan lees ik verzen die ik niet alleen ken, die ik niet alleen mooi vind, maar waar ik bovendien van houd' (Nijhoff, *Verzameld werk, Proza*, p.358 en p.499).

Daarentegen geeft Du Perron zich pas laat en met moeite gewonnen. Hij moet er om worstelen. Op 25 mei 1928 schrijft hij (*Voor kleine parochie*): 'Het is misschien jammer dat ik die verzen niet goed genoeg kende voor ik mij een beeld van Holst had gevormd; nu lijken ze mij eenvoudig als hijzelf. Een hele dichtbundel van 150 blzn. als *Voorbij de Wegen*, lijkt gevuld door één grote zang, waarvan de verschillende poëmen, ondanks hun opschriften, niet meer dan de onderdelen zijn' en een bladzij verder: 'Voor de lezer is het één lange wandeling, en altijd dezelfde stem die zingt. Ik heb deze poëzie eerst leren waarderen toen ik mij voorgoed aan de eentonigheid ervan had overgegeven: toen ik het daarover met mijzelf eens was.'

Een grotere hindernis bleek nog voor Du Perron *De afspraak*, dat zo open en duidelijk autobiografisch *lijkende* 'proza'-stuk, dat opgevat kan (of zou kunnen) worden als een verslag dat ook de aanleiding tot de Keltische droomwereld verklaart. Du Perron dwingt zich tot herlezen, en schrijft in juli: 'Het is niet alleen het lange ritme dat dit proza telkens weer verwijderd van mijn conceptie van proza (van recht en puntig, prozaïes proza), dat mij voortdurend doet denken aan een gedicht; zelfs de woordkeus is mij telkens geheel vreemd.'

Na een bezoek van Holst in Gistoux in diezelfde zomer, en nadat ze zwaar gedebatteerd hebben (Holst werd er doodop van!) over de merites van de Franse letterkunde ten opzichte van de Engelse en omgekeerd, leest Du Perron eind augustus *De afspraak* opnieuw, en twee jaar later, bij het gereedmaken van de tekst der eerste drie *Cahiers van een lezer* in ruimere boekvorm, voegt hij nog een allerlaatste noot toe (december 1930): 'Ik hecht eraan hier te verklaren dat ik het niet bij deze poging heb gelaten, maar geëindigd ben met dit boekje lief te krijgen' ... 'Ik kan nog steeds niet zeggen dat ik van dit proza op zichzelf genoten heb; ik heb er mij moeizaam door moeten laten overwinnen, en, afgescheiden van de menselijke inhoud, *blijft het zich aan mij voordoen als een soort gedicht, altans de uiting van iemand die exclusief en onhandelbaar dichter is*' (cursivering van mij; het amuseert mij dat Du Perron het niet zo ver bracht dat hij *Deirdre* met bewondering kon lezen. Hij broemt op 29 mei 1928 dat hij de namen lelijk vindt, en zegt vervolgens 'De rest is voor mij onverteerbaar als de *Nibelungen*: er wordt gedronken, verraden, gebrand en gebakkeleid.').

De afspraak doet het voorkomen of Holst reeds als een jongen van een jaar of twaalf, tijdens een *Sternstunde*-achtige ontmoeting met een zich tot hem afzonderlijk richtende vreemdeling, een voorgevoel gekregen heeft van die andere 'mythische' landen, waardoor de (her)ontdekking van het Keltische Elysium een verborgen, maar toch al aangeduide weg zou hebben gevolgd. Mijns inziens is de tekst echter evenzeer een verhulling als sommige andere 'autobiografische' gegevens in later tijd. Ik meen dat Holst zich in zijn geschriften nooit 'te kennen' heeft gegeven; hij heeft zijn eenzaamheid-als-dichter die hem 'een in nadenken verzonken ervaren van het leven' mogelijk moest maken, beschermend bewaard.

Of sommigen hier een *pose* wilden herkennen? Naast de eenzame dichter bestond er immers ook de man-van-de-wereld, de Holst van de gemakkelijke, hoofse omgangsvormen en de boeiende, zelfs briljante conversatie. Ik wil hier bepaaldelijk niet met termen als 'dualisme' of 'gespleten natuur' gaan schermen; ik neem aan dat deze twee kanten de gecompliceerde, maar tevens geïntegreerde persoonlijkheid van Roland Holst in het voor hem noodzakelijke evenwicht hielden.

Holst had met zijn Keltische symbolen, die ik liever thematische akkoorden zou willen noemen, nog tientallen jaren - 'eentonig', echter nooit star - kunnen doorgaan, maar er komen met *Een winter aan zee* (1937) een aantal vernieuwende elementen naar voren die zijn vrienden verrassen. *Een winter*

aan zee is een werk van een voor Holst nog ongehoorde virtuositeit: drieënzestig achtregelige strofische gedichten, waarbij aldoor naar hetzelfde rijmschema is gestreefd. Bij het onbevangen (is dat nog mogelijk?) doorlezen ondergaat men de gewaarwording van een bezeten, in trance geschreven woordenstroom die werkelijk pas in de laatste vijf gedichten lijkt uit te ruisen (het woord is van Holst zelf, in zijn *rekenschap*: 'een verdwijnen van al het voorafgaande, een uitruisen').

De tomeloze vaart, het gehallucineerde, is evenwel het gevolg van een overwogen keus, want de verzen ontstonden tussen 1932 en 1937, werden gepubliceerd in verscheidene tijdschriften, en zijn voor de bundel in een andere volgorde gebracht: een procedure die met name Victor van Vriesland lijkt te hebben onthutst.

Het geluid van dit als mozaïek samengestelde geheel lijkt mij apocalyptisch, en - achteraf - meen ik dat Holst niet langer lyrisch over het Westelijke Elysium kon zingen, omdat hij tussen 1932 en 1937 de ondergang van zijn (en 'onze') onmiddellijke wereld - niet het 'rijk, dat wij verloren achter den tijd' - zo angstig naderbij zag komen. Inplaats van als Deirdre, of als Étain, zag hij nu de verstoten tragische schoonheid als Helena, een oudere en bekendere *persona* die ook voor Yeats veel betekende.

Ter Braak heeft in zijn recensie van *Een winter aan zee* (oktober 1937), en duidelijker nog in die van *Uit zelfbehoud* (juli 1938; beide besprekingen opgenomen in *In gesprek met de onzen*) de waarde van de duistere, bezwerende taal uiteengezet: 'de priesterlijke toon is' ... 'een *gevolg* van de concentratie op het dichterschap, zoodat men het geheele wereldbeeld van Roland Holst met zijn verstand kan afwijzen en er toch de visionaire kracht van ondergaan.' 'Want de in den bundel *Uit Zelfbehoud* bijeengebrachte prozastukken (het midden houdend tusschen beschouwende essays en 'bezwerende' evocaties eener fantastische metaphysica) kan men ongetwijfeld het best lezen als een commentaar op de poëzie van *Een Winter aan Zee*' en ... 'dat in het dichterschap iets gegeven is, dat herinnert aan minder gemechaniseerde verhoudingen onder de mensen, aan magie, aan bezwering, aan tooverformules, aan gemeenschappelijke bezieling, aan insulaire eenzaamheid, aan den dood; aan datgene, kortom, dat door een Taylor-systeem en een 'test' niet wordt aangeraakt.'

Dan breekt de oorlog uit. Ter Braak en Du Perron ontvallen ons bij het allereerste begin; Marsman gaat ten onder; veel andere schrijvers raken in gevaar: onderduiken, gevangenschap of dood wordt de keus. In een poging om zich geestelijk staande te houden gaan mensen die vroeger nooit

een boek in handen namen zich voor literatuur en literatoren interesseren. De mondelinge nieuwsdienst raakt op gang, en Roland Holst met zijn onbuigzame en hooghartige houding tegen de Duitse bezetting blijft niet langer een dichter voor een kring van bewonderende kenners: hij wordt een figuur waar 'gewone' anderen troost en hoop uit putten.

Na de oorlog is Holst gegroeid tot een gezaghebbende nationale persoonlijkheid en zijn wereldse kant moet dus meer of vaker naar voren komen. Men draagt aan hem op een tekst te schrijven voor het Nationale Monument op de Dam, en het wordt - begrijpelijkerwijs zou ik zeggen - een duistere bezwering. Het wordt ook een omstreden tekst, 'en niet Éen van de ongeborenen' toentertijd kan weten hoe 'wij' die tekst hebben trachten te doorgronden. Ik geloof dat die controverser niet meer bestaat, omdat de tekst mij vergeten lijkt. Toch doet het mij weer denken aan een 'ongeborene' wanneer Van der Vegt in *De brekende spiegel* (p.39) als bezwaar 'het autoritaire maatschappijbeeld' aanvoert dat niet zou passen op een gedenksteen 'ter herinnering aan de strijd voor democratische rechten'. Omdat Holst onze vrijheid - 'verlost als we werden uit het schrikbewind van een onderwereld' - 'beheerst' wil zien 'van boven de wereld'? Hòort Van der Vegt daar dan niet de felle afwijzing van elke *Blut-und-Boden*-leer? En zonder dat er een aanslag gepleegd wordt op de democratie?

De vijf jaren van de tweede wereldoorlog maakten Holst - zoals de meesten van ons - tien jaar ouder. Vòòr de oorlog was hij een vijftigjarige, na de oorlog een zestiger, op weg naar een *grand old man*. Niettemin toonde hij lang een kwajongensachtig plezier om in een geraffineerd taalspel uitspraken te doen die spits en *outrageous* waren. Daartoe behoren zijn aforismen, in 1967 onder de titel *Kort* uitgegeven met een voorwoord van Carmiggelt, en het zo vervaarlijk lijkende en toch zo onschuldige duel-inkwatrijnen met Vestdijk (*Swordplay, wordplay*), in 1950 gepubliceerd, maar in 1948 uitgedaagd. *Swordplay* is zozeer een studentikoze grap dat Holst halverwege Vestdijk aanbood om de rol van 'aanvaller' en 'aangevallene' om te wisselen (naar Vestdijks getuigenis in zijn *Gestalten tegenover mij*): 'Ik heb hier wel even over gedacht, maar helaas, het initiatief bracht ik niet op, niet alleen omdat ik niets tegen hem had, maar ook doordat ik aan de gang van zaken gewend was geraakt en op mijn beurt trouw wilde blijven aan een bruikbare rolverdeling. Maar de geste was beminnelijk, meer dan dat: ridderlijk, en van die dag af had ik, wanneer zijn vlijm mij weer eens doorboorde, de balsem altijd bij de hand.'

De jongeren (de 'ongeborenen'!) hebben uit *Kort* conclusies willen trekken omtrent Holsts politieke zienswijzen; ik kan die puntigheden niet anders opvatten dan als geplaag om bepaalde medemensen op de kast te krijgen, om de 'grutters' te grieven. En natuurlijk was 'Kronkel' er verrukt van: 'ik luisterde er gretig naar, als hij ze voorlas'. Holst en Carmiggelt moeten elkaar warm hebben gewaardeerd om hun beider - zo anders gericht - virtuoos taalspel.

Holst heeft *de taal* zijn leven lang willen dienen, en dat is hem ten deel gevallen. De man die de twee maanden voor zijn dood verschenen bundel gedichten met bewonderenswaardige panache *Voorlopig* heeft genoemd, kon daarin schrijven: 'Al hoop ik dat mijn taal mij overleeft,' ... en

'Mijn ziel moge altijd dankbaar blijven
voor de genade van het woord
dat met mij vecht en aan den lijve
te keer gaat,' ...

Het lijkt erop of Holst vrij spoedig na de oorlog weer tot nieuwe publikaties is overgegaan, maar het betreft dan eerder geschreven werk dat nu niet langer 'clandestien' behoeft te worden verspreid. In 1947 verschijnen zo twee bundels-in-combinatie: *Onderweg* en *Tegen de wereld*. De eerste is een gewijzigde herdruk van een verzameling gedichten die al in 1940 uitkwam en in de oorlog tweemaal werd herdrukt; *Tegen de wereld* is een uitbreiding van oudere 'tijdgedichten'.

Pas in 1958 (de tweede druk is al van april) komt een nieuwe gedichtenpublicatie in boekvorm van de pers: *In gevaar*. Die titel is kenmerkend, en evenzeer kenmerkend is het dat de bundel aanvangt met het oude gedicht *In ballingschap* (misschien op het eind van de oorlog geschreven en voor het eerst gepubliceerd in 1947). Tijdens zijn onderduiktijd (na de weigering om lid te worden van de Kultuurkamer) smacht Holst 'in dit binnenland' 'naar dat groot aangaan van de zee bij de Hondsbossche':

'Als ik hier blijf wordt wie ik was mijn leven moe -
O, verre zee - o, angst, ver van mijzelf te sterven ...'

Het opnemen ervan als inleiding tot de naoorlogse verzameling moet wel betekenen dat zelfs het teruggaan naar zijn geliefde oude omgeving voor Holst geen terugkeer naar vooroorlogse levensomstandigheden te weeg bracht - de ballingschap hield aan. Het valt bovendien op dat de andere gedichten van de bundel kort zijn, die in de afdelingen *Tusschenvoegsels* en

Kwatrijnen zelfs bijzonder kort. Achteruitgang in zeggenschap is die kortheid allerminst: wat er staat, staat er groots, bitter, bijtend en somber.

Tot het laatst van zijn leven blijft Holst trefzeker zijn thematische akkoorden aanslaan, tegelijk instrument en bespeler. Na zijn vijfenzeventigste kan hij een vers nog aanheffen:

Na jaren lust, vermeende liefde, en later
afkeer, en later weer doodmoe verdrongen
wrok om ontgoocheling (hoe lang al zongen
geen vogels meer en blonk er nergens water?)
kwamen zij in een landstreek ...

(begin van *Man en vrouw* in *Uitersten*, 1967)

of in dezelfde bundel 'onze' *Vooruitgang* met een veel lichtere toets aldus kenschetsen:

Beuken en linden zijn wij geweest-
de wind kwam toen in ons zingen.
Paarden en herten waren wij
die sprongen in de wind en draafden.
Sinds wij mensen werden
die leerden te vliegen
is de laatste hoop
ooit vogels te worden
vervloegen.

Men is in staat zich daaraan 'gewonnen' te geven, of men kan dat niet. Een afwijzende leek of een niet-gewonnen amateur dient echter wèl te beseffen dat hij te doen heeft met een 'musician's musician' en dat geen der collega's - ook niet van de jongere dichter-generaties - ooit het geïnspireerde vakmanschap van Roland Holst in twijfel heeft getrokken.

Holst schonk ons begenadigde dichtkunst. Wij verloren met hem een uitzonderlijke figuur die ondanks alle artikels, studies, kritieken en beschouwingen zich niet binnen muren en begrenzingen laat opsluiten. Wij verloren hem aan de dood, maar ook al iets eerder aan zijn hoge ouderdom, toen zijn luisterend geneigde hoofd het van ver gehoorde niet langer aan ons kòn of wilde meedelen.

MAARTJE DRAAK

Jan Josef Fock (Jan van Lumey)

Batavia 31 oktober 1889 - Hellevoetsluis 1 januari 1973

Uit het op 30 juni 1881 gesloten huwelijk van Dirk Fock (1858-1941) en Wilhelmina Catharina Cornelia Doffegnies (†1913) werden twee zoons en een dochter geboren; Jan Josef zag op 31 oktober 1889 te Batavia het levenslicht. De uit Wijk bij Duurstede geboortige vader had toen in Batavia een advocatenpraktijk. De moeder stamde uit een gefortuneerde familie. Nadat het gezin Fock in 1897 via Japan en de Verenigde Staten naar Nederland was teruggereisd, vestigde het zich aan de Westzeedijk te Rotterdam. Jan was toen acht jaar en heeft zijn geboorteland nooit meer teruggezien.

De heer Fock, die als liberaal staatsman snel een grote carrière maakte, wilde zijn zoon Jan dezelfde richting instuwen, maar Jan, die op het Erasmiaans gymnasium te Rotterdam een opvallend goed figuur sloeg in de vakken Grieks en Latijn en al jong een grote belangstelling toonde voor de antieke wereld, was na zijn eindexamen (19 juni 1907) liever klassieke talen gaan studeren. Hij liet zich echter door zijn vader tot de rechtenstudie dwingen en kon het domineren van zijn broer Dirk, die een muzikale opleiding mocht volgen, moeilijk verkroppen. (Dirk Fock junior bracht het tot dirigent in Amerika.) Toch heeft deze grief de harmonieuze band met zijn ouders niet verstoord.

Hier moge een opsomming volgen van de functies van de vader: in 1901 werd hij lid van de Tweede Kamer, in 1905 minister van koloniën, in 1908 gouverneur van Suriname (tot 1911), in 1917 voorzitter van de Tweede Kamer, in 1921 gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië (tot 1926), in 1927 voorzitter van de Vrijheidsbond (tot 1933), in 1928 minister van Staat en in 1929 lid van de Eerste Kamer (tot 1935). Deze carrière, wellicht in 1907 reeds deels beraamd of voorzien, maakt het achteraf begrijpelijk dat de vader in de zoon een dergelijke ambitie wenste aan te wakkeren.

Jan Josef studeerde tot 1910 rechten in Leiden, waar hij lid was van het studentencorps. Ruim twee jaar werkte hij op het bekende advocatenkantoor van mr. Fruin te Rotterdam. Op 22 mei 1913 trouwde hij met Clazina Angenis Adriana Bär von Hemmersweil, die op 16 december 1890 te 's-Gravenhage geboren was.

De heer R.N. Bär von Hemmersweil schreef mij naar aanleiding van het

huwelijk van zijn oom en tante: 'Tussen zijn vader de gouverneur Fock en mijn grootvader R.N. Bär von Hemmersweil het Statenlid, tevens president-directeur der Surinaamse Bank, was in het Paramaribo van 1907 een ruzie ontstaan over een titulatuur-kwestie. Het liep zo hoog dat Bär zelfs bedankte als lid van de Staten. Onwetend van deze verwickelingen reisden zoon J.J. Fock en dochter C. Bär von Hemmersweil op dezelfde boot van Holland naar Suriname. Zij ontmoetten elkaar en werden verliefd. Zo was in 1908 Pa Fock verplicht om bij zijn opponent de hand van diens dochter voor zijn zoon te vragen! In augustus 1909 vond de verloving plaats.' Een ouderwets lange verloving, want het paar trouwde pas in 1913. Helaas bleef het huwelijk kinderloos.

Focks literaire en klassieke aanleg dreef hem nu eerst in de richting der journalistiek en vervolgens in die van de didactiek en de letterkunde. Hij kreeg omstreeks 1914 een baan op de kunstredactie van het liberale Haagse dagblad *Het Vaderland*, waar hij samenwerkte met onder andere Henri Borel, G.H. 's Gravesande en H. van der Wal. Hij debuteerde in 1920 met het treurspel *Sardanapalus* en wijdde zich na omstreeks 1925, toen hij zijn ontslag indiende bij de courant, in gelijke mate aan zijn literaire werk en aan het opleiden voor het staatsexamen A, hoewel hij daartoe niet officieel bevoegd was; hij gaf ook bijlessen in de klassieke talen aan gymnasiasten.

Annie Salomons schreef mij: 'Hij was jurist, maar ik geloof, dat die studierichting hem weinig aansprak ... hij was erg verdiept in klassieke talen en heeft daarin jaren lang les gegeven. Hij schijnt dat zo goed te hebben gedaan, dat hij altijd vele lessen had en dat de jongens zijn vrienden werden. Er waren leerlingen, die hem jaren lang voor een lange vakantie te logeren vroegen. Hij was een geduldig, vriendelijk mens, met pedagogische gaven.' Over zijn werk schreef zij mij: 'Hij had veel hart voor zijn litteraire werk. Hij werkte er grondig aan en deed veel moeite zijn boeken uitgegeven te krijgen. Omdat hij zoveel waarde hechtte aan wat hij schreef, is het jammer dat zijn werk niet meer is ingeslagen. Niemand kan zeggen, hoe dat komt. Zijn pseudoniem Jan van Lumey ontleende hij aan de straat waar hij lang heeft gewoond. Hij had een bijzonder geslaagd huwelijk. Je zag hem en Clazien altijd samen: boodschappen doen, bezoeken brengen, wandelen. Nadat Clazien vrij plotseling gestorven was, bleef hij vereenzaamd achter. Hij was trouw in vriendschap, en tot het einde toe kwamen zijn Leidse clubgenoten elk jaar bij elkaar.' Tot zijn literaire vrienden behoorden, behalve Annie Salomons, onder andere Victor van Vriesland, Ben van Eyszelsteijn en Willem Brandt.

De Focks woonden in 1928 in de Van Lumeystraat in Den Haag - later in de Van Beuningestraat - gedurende de tweede wereldoorlog in de Willem de Zwijgerlaan en daarna in de Frederik Hendriklaan, waar mevrouw Fock na een longontsteking is overleden. Tenslotte woonde Fock als weduwnaar in de Aelbrecht van Beyeren Stichting aan de Theo Mann-Bouwmeesterlaan. Een huisgenote van hem op laatstgenoemd adres, Mejjuffrouw Renée Pennink, die hem goed heeft leren kennen, noemde hem 'een zeer onafhankelijke geest'.

Het mag dan zijn, dat Jan van Lumey niet voor een heel groot publiek heeft geschreven (daarvoor was hij als 'grand érudit' eigenlijk iets te weinig rasschrijver, en wel in deze zin: te intellectueel ingesteld op het gebied van het mensscheppend vermogen), hij heeft toch heel véél geschreven en het meeste ervan in druk zien verschijnen.

Toen ik hem ten huize van Annie Salomons leerde kennen en nog enkele malen ontmoette op bijeenkomsten van het PEN-Centrum voor Nederland, maakte hij op mij de indruk van een gereserveerde Hagenaar; zeker geen man, die in literaire kringen uit zich zelf over zijn eigen werk zou beginnen te praten; hij pronkte niet met zijn intellectuele en artistieke merites en wapenfeiten; hij streefde in zijn werk naar kwaliteit, niet naar populariteit. Hij was zeer veelzijdig. Hij schreef voor het toneel en zag de meeste van zijn stukken ook opgevoerd worden - hij schreef gedichten, korte verhalen, novellen, een roman, reisimpressies en vele essays. Ook vertaalde hij wel, bijvoorbeeld het in verzen geschreven prachtige blijspel van Bernd Heinrich Wilhelm von Kleist (1777-1811), *Der zerbrochene Krug*, dat eerst in Groot Nederland verscheen en later door Hollandia, Baarn, werd uitgegeven.

Als verrassing voor zijn tachtigste verjaardag in 1969 bereidden familieleden en goede vrienden de uitgave voor van *Een Turks bad en andere verhalen* (uitgave van de Wereldbibliotheek NV, Amsterdam/Antwerpen). Ben van Eysselsteijn schreef een inleiding bij deze 'korte, met uitgesproken understatement geschreven schetsen'. Van Eysselsteijn, die als criticus vaak het werk van Jan van Lumey had besproken, vermeldde een derde druk van *Erotiek en extase* en zei daarvan: 'Ook dit werk trok veel belangstelling'; en ik zou daaraan kunnen toevoegen: uiteraard bij het meer ontwikkelde lezerspubliek. 'Maar', vervolgde de inleider, 'de jongere en jongste generaties in ons land kennen de naam van deze schrijver nauwelijks meer; daarin deelt deze auteur, die zich herhaaldelijk op herdrukken beroemen kon, het lot van ouder geworden collegae. Men leeft snel en de

altijd aanwezige kloof tussen ouderen en jongeren wordt in onze tijd wel zeer nadrukkelijk onderstreept. Maar een eigen, hem altijd trouw gebleven lezerspubliek dat hij wist aan te trekken, zal in deze dagen [1969] aan hem denken als aan een auteur die hun vele goede uren van bepeinzing en beschouwelikheden heeft gegeven.' De gebundelde schetsen, uit verschillende levensperioden, hadden volgens de inleider een zekere ironie gemeen - 'een bepaalde onzekerheid, nu eens met lichte spot getekend, dan weer schrijnender duidelijk gemaakt en dat meestal eerst op het einde van ieder verhaal.' Het zijn de schetsen *Neutraal*, *De onbekende*, *Een Turks bad*, *De leraar*, *Een brief*, *Een misverstand*, *Culinaire ballade*, *Een zwetser*, *De vrijgezellen*, *Uit het dagboek van een zenuwarts*, *Het bloemenmeisje* en *In de foyer*. Zelfs voor hen, die van zijn leven weinig op de hoogte zijn, is het duidelijk dat de auteur veel autobiografisch materiaal heeft verwerkt, onder andere in *De leraar* en *In de foyer*. In *De leraar* schrijft hij: 'Hij achtte zich verplicht om het luttele vermogen, dat hij van zijn vader erfde, te behouden. De rente stelde hem in staat, vrij te zijn en openlijk zijn denkbeelden te propageren. Indien hij aan een gymnasium of een lyceum was verbonden, zou hij onder toezicht staan van de rector en de curatoren. Nu gaf hij alleen maar privaat-lessen. Hij kon het niet laten zijn leerlingen ook nog in andere zaken te onderrichten dan in de klassieke talen alleen. Hij praatte met hen over de meest verschillende onderwerpen: over het communisme, over het huwelijk, over sexuele problemen en alles, wat er verder bij de opvoeding behoort. Hij zette zijn persoonlijke inzichten uiteen, luisterde naar de opmerkingen van zijn discipelen, disputeerde en debatteerde. En misschien lag hierin het geheim van zijn succes, dat hij tegen zijn scholieren nooit een doctrinaire toon aansloeg, maar ze als volkomen gelijkwaardigen behandelde. De jongens, die voor de dode talen een duffe baas verwachtten, kwamen meestal opgetogen van hun eerste les.'

De speelse schets *In de foyer* behandelt de gevoelens van de toneelschrijver tijdens een première van een eigen werk: 'Gelukkige (meer succesvolle) dramaturgen! Gij, die niet weet, wat een kwelling het is in een volle zaal te zitten en werkeloos af te wachten, welke indruk de eigen schepping zal maken op een veelkoppige menigte! Het lijkt allemaal zo prachtig, wanneer men het neerschrijft in de binnenkamer. Maar het is nog iets anders, op papier een fantastische situatie te bedenken dan een intrige te scheppen, die ook voor de toeschouwers aannemelijk wordt. Mij dunkt, dat er altijd wel enkele intelligente mensen zijn, die voldoende oordeel hebben om holle klinkklank van zuiver gevoel te onderscheiden.'

In vakkringen werd Jan van Lumey door verwante geesten als mens en als kunstenaar zeer gewaardeerd. In 1950 werd hij tot lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde benoemd. Dat nu in 1977, vier jaar na zijn dood, zijn bijkans volledige werken in vier forse delen kunnen verschijnen, is een bewijs van vertrouwen in het gehalte van zijn oeuvre en kan - zoals wel vaker is gebeurd - leiden tot weer levendig opflakkerende belangstelling en waardering.

Willem Brandt schreef een inleiding bij de *Verzamelde werken* van Jan van Lumey; daaruit citeer ik met zijn toestemming: 'In zijn essay over *Dilettantisme in de kunst*, een scherpzinnige analyse die midden in de verschijnselen onzer dagen staat, heeft hij met dergelijke buiten-artistieke ambities trouwens wel zeer onverbloemd afgerekend: de ware kunstenaar onderscheidt zich in karakter door het zoeken van stilte en eenzaamheid. Hij werkt maar en hoopt dat zijn werk voor zich zelf zal spreken. Met deze woorden gaf Jan van Lumey een opvatting over het kunstenaarschap weer, die hem zelf altijd eigen is geweest, al mag gelukkig worden gezegd dat ondanks die stilte en teruggetrokkenheid hem de erkenning tijdens zijn leven niet onthouden is. Hij bezat, en bezit nog, een waardevolle kring van bewonderaars, zijn toneelwerken zijn menigmaal opgevoerd, en in dit kader ontving hij ook een bekroning, in de vorm van de Van der Viesprijs. Gedurende een tijdsbestek dat de thematiek der zogenaamde 'sex' in onze literatuur nog nauwelijks een rol speelde ontwikkelde hij reeds ideeën, en stelde hij die openlijk aan de orde, die thans uit de letterkundige producties van jongeren bijna niet meer zijn weg te denken. Jan van Lumey's klassieke helderheid van stijl en zijn kritisch-analytische begaafdheid komen in bijzondere mate tot uitdrukking in zijn reeks *Critische beschouwingen over grote figuren uit de wereldliteratuur en hun werk*, waarbij hij blijk geeft van een indrukwekkende kennis doch tevens van een zeldzaam indringend vermogen en een verfijnde psychologische gevoeligheid. Maar ook in andere vormen van zijn zeer gevarieerd oeuvre wordt men getroffen door zijn klare direktheid van taal en de integriteit zijner gedachten, zichzelf soms tegen al te zware ernst behoedend door bijvoorbeeld het schrijven van een ironisch-flitsend toneelwerkje, niet vrij van een zekere Franse schalksheid, maar dan toch nooit zonder de ondergrond van een filosofie die geen onmiddellijke boodschap tracht te geven doch die ons doorgaans confronteert met het eeuwig tekort in de onzekerheid onzer wederzijdse gevoelens - zoals dat tegenwoordig heet: gebrek aan communicatie. Men vindt die achtergrond ook in zijn korte verhalen terug, schetsen waarin de lichte

spot die hij hanteert uit deernis en verontrusting voortkomt, ons tonend wie wij zijn, en wie wij zouden moeten zijn. Zijn behoefte om de mens in zijn dramatiek zo concreet en wezenlijk mogelijk tot letterlijk leven te brengen bracht hem ertoe [...] toneelstukken te schrijven. Van zijn toneelwerk dient in het bijzonder te worden vermeld de trias, die zich respectievelijk tegen de achtergrond van het oude Rome, Florence en Venetië afspeelt, met name: *Vader en zoon*. *De tragedie der Borgia's*, *Savonarola* en *Rococo*. Het was het laatstgenoemde blijspel, dat hem vooral voor de Van der Viesprijs in aanmerking deed komen. Jan van Lumey maakte vóór hij dit werk aanvatte een maandenlange studiereis door Italië, waar Rome, Florence en Venetië zijn inspiratie ertoe hebben geprikkeld. Wat zijn poëzie betreft sloot hij naar vorm en uitdrukkingswijs aan bij de traditie, onder het behoud van een heel eigen herkenbare toon.'

De rustend arts, de heer J.J. Walters te Hellevoetsluis, die aanvankelijk rechten wilde gaan studeren, door Fock voor het aanvullend staatsexamen werd opgeleid en daarna altijd met hem bevriend bleef, schreef mij over Focks levenseinde en de herdruk van zijn werk het volgende: 'Later werd de relatie zodanig, dat hij mij vroeg om na zijn dood zijn onuitgegeven werk te publiceren. Ik heb hem dat beloofd. Op het laatst van zijn leven gaf hij te kennen dat hij er dan een uitgave van zijn verzameld werk van wilde maken in verband met de ruimere financiële mogelijkheden. Hij had echter de enorme prijsstijgingen niet voorzien, zodat we toch nog enkele werken moesten weglaten, helaas. [Om die reden zijn vervallen: *De toverbron*. *Toneelspel in verzen*, 1932, *De gebroken kruik* (de Von Kleist-vertaling), 1922, *Politieke vrouwen*. *Een fantastische comédie uit de tijd der suffragettes*, 1936, *Revenants* (de novellen *Gruwelsproken* en *Zijn thuiskomst*), 1965.] Voor de rest heb ik mijn ± 40 jaar geleden gedane belofte kunnen nakomen. In die tijd hebben wij dikwijls met grote tussenpozen contacten gehad. De band is echter altijd gebleven. Na de dood van zijn vrouw toen hij eenzaam werd zijn de banden, als vanzelf, weer nauwer aangehaald.

Hij logeerde langdurig bij ons en vond zich bij het gezin behoren. Wij hebben altijd nog het gevoel - *maar dat weet je natuurlijk nooit* - dat hij de laatste keer (vóór de afgesproken datum) naar ons toe is gekomen om hier te sterven. Hij werd in uitgeputte toestand naar Hellevoetsluis overgebracht, waar hij op 1 januari 1973 zacht en kalm is overleden.'

HANS EDINGA

Voornaamste geschriften

Verzamelde werken. Amsterdam-Antwerpen 1977.

Deel I. *Toneel in verzen: Sardanapalus. Treurspel in drie bedrijven; Vader en zoon. De tragedie der Borgia's in drie bedrijven; Savonarola. Spel in vijf bedrijven; Rococo. Spel in vijf bedrijven; Eros en Psyche. Fantasie in drie bedrijven met een voorspel; De dodensprong. Marionettenspel in een bedrijf.*

Deel II. *Toneel in proza: Een vrouw van de wereld. Vijf dialogen; Een eerbare familie. Blijspel in vijf bedrijven; Champagne. Blijspel in zeven taferelen; Onschuldig veroordeeld. Spel in drie bedrijven; Woningnood. Een psychopathologische studie in drie bedrijven; Al is de leugen nog zo snel. Tragicomedie in vijf bedrijven.*

Deel III. *Gedichten en proza:*

Gedichten; Italiaanse impressies; De roman van een schilder; Korte verhalen.

Deel IV. *Critische beschouwingen en essays:*

Op de kentering. Een verzameling opstellen over Europese schrijvers. (D'Annunzio, Galsworthy, Georg Hermann, Jens Peter Jacobsen, Strindberg, Nietzsche en Dostojewski); Erotiek en extase. Een boek over antieke en moderne liefde; Narcissus. Het mysterie der zelfspiegeling; De Golem. Een studie over de gelijknamige roman van Gustav Meyrink; Het dilettantisme in de kunst.

Cornelis Maria Geerars

Eemnes 15 augustus 1921 - Amersfoort 25 maart 1976

Het is bepaald geen kwestie van nonchalance, dat dit levensbericht van Kees Geerars pas twee jaar na zijn overlijden op papier wordt gezet. Zijn plotselinge dood op de leeftijd van vierenvijftig jaar gaf allen die hem na stonden zulk een schok, dat een zakelijk verslag van zijn leven en werk op dat moment moeilijk te geven viel.

Vóóraf zij onderstreept, dat onze vriendschappelijke relatie eerst van 1966 dateerde, maar omdat ze zo intens was, leek het - voor mijn gevoel althans - alsof we elkaar al veel langer kenden. En nog een tweede beperking: onze contactpunten lagen hoofdzakelijk op het gemeenschappelijke jachtterrein van de achttiende-eeuwse literatuur. Geerars' onderwijskundige en ambtelijke carrière heb ik slechts van afstand kunnen volgen.

Cornelis Maria Geerars werd op 15 augustus 1921 geboren te Eemnes, waar zijn vader, Hendrik Anthonius Geerars, hoofd van de rooms-katholieke lagere school was. Hij bleef de enige jongen uit een gezin dat verder nog vier meisjes telde. Die vader was op en top onderwijzman en natuurliefhebber in de trant van Jac. P. Thijsse; daarnaast sterk geïnteresseerd in geschiedenis en 'oude boeken'. Deze laatste, piëteitsvol bewaard, vormden later een degelijke kern waaromheen zijn zoon zich een welverzorgde vakbibliotheek bouwde. Hoewel 'Meester Geerars', getuige talrijke bestuursfuncties, het openbare leven geenszins schuwde, kende hij toch ook de behoefte aan een meer ingetogen spiritualiteit. In de zogeheten Derde Orde van St.-Franciscus vond hij, als vele leken uit die 'rijke roomse jaren', een ideale levensstijl waarbij - om de geijkte roomse terminologie te gebruiken - natuur en bovennatuur op harmonische wijze met elkaar verbonden waren. Diverse karaktertrekken van de vader manifesteerden zich later in verhevigde mate bij zijn zoon. Diens moeder wordt ons beschreven als een vrouw die zich naar buiten verschanste in nuchtere en zakelijke koelheid. Binnen de beslotenheid van haar gezin echter schonk zij milde en grote vrijheid aan de kinderen om eigen mogelijkheden te ontplooiën.

In januari 1930, toen Kees juist acht jaar was, stierf zijn vader. Het gezin verhuisde nu naar Utrecht, waar voor schoolgaande kinderen allicht betere onderwijsmogelijkheden waren dan in Eemnes. Kees zelf vertrok echter, na het verlaten van de lagere school, naar Venray om daar op het internaat van de franciscanen verder te leren. Hij zag later steeds met grote dank-

baarheid terug op zijn kostschooltijd, onderhield ook zijn leven lang nog contacten met enkele docenten en medeleerlingen. Maar tot franciscaan voelde hij zich niet geroepen en zo verwisselde hij na de vierde klas de internaatsschool voor het St. Bonifacius Lyceum te Utrecht. Ook daar verliep de studie niet helemaal zonder struikeling, maar in juli 1941 slaagde hij toch voor het examen gymnasium A. Dat zelfde jaar nog liet hij zich inschrijven als student Nederlands aan de Utrechtse universiteit.

Ondertussen was de oorlog uitgebroken, zodat van een onbezorgd studentenleven geen sprake kon zijn. Toen bovendien in 1942 de universiteit gesloten werd, betekende dit voorlopig het einde van alle studiebezigheden.

Over de navolgende oorlogsjaren zijn de berichten erg schaars. Kees sprak zelf nooit over die periode. We weten alleen, dat hij in 1942 gedwongen werd naar Duitsland te gaan om daar in fabrieken te werken, eerst in Karlsruhe, later nog in Berlijn, waar hij de enerverende eindfase van 1945 meemaakte, toen de stad grotendeels in puin werd geschoten.

In 1945, na de bevrijding, werd de universitaire studie in Utrecht weer opgevat onder leiding van de hoogleraren De Vooy en Van Haeringen. Die naoorlogse generatie had haast om de verloren tijd in te halen. Geerars deed dan ook al in december 1946 zijn kandidaats, in januari 1948 gevolgd door het doctoraal examen Nederlands (bijvakken: geschiedenis en kunsthistorie).

Als neerlandicus voelde hij zich bovenal leerling van W.A.P. Smit, de man die De Vooy in 1946 te Utrecht was opgevolgd. Hoe goed hij zich echter ook vinden kon met Smits literair-historische discipline en hoe hoog hij tegen deze eminente leermeester opkeek, tot een meer persoonlijk contact is het nooit gekomen. Dat lag waarschijnlijk voor een deel aan de aard van de betrokkenen, deels ook aan de ambtelijke positie die Geerars later zou bekleden. Hij van zijn kant had, zeker bij officiële gelegenheden, iets afgemetens dat niet tot amicaliteit uitnodigde.

Toch had de jonge, leergierige, voor vele indrukken openstaande student duidelijk behoefte aan een soort mentor, een vaderfiguur. Hij vond die in een oude vriend en collega van zijn vader, 'Mijnheer Willemsen' uit Giesbeek (tegenover Rheden aan de IJssel). Deze wekte meer door zijn praktische voorbeeld dan door zijn eruditie al vroeg bij Kees de belangstelling op voor het boek. Daarnaast en daarna vond hij een inspirerende leidsman in de bekende Gemeenschapsmedewerker Henk Kuitenbrouwer (1903-1975), destijds onderwijzer te Utrecht. Bij de familie Kuitenbrou-

wer was hij al gauw kind aan huis. Het was zijn oudere vriend Henk, die hem voor het eerst in aanraking bracht met de moderne literatuur (destijds nog taboe bij het universitaire onderwijs), speciaal met het streven van de katholieke jongeren op dat gebied. Kennisneming van hun bewaard gebleven correspondentie zal misschien duidelijk maken, of die invloed zich ook uitstreckte in ideologische of politieke richting.

Als student nog had Kees kennis gemaakt met Corry Jansen met wie hij op 15 mei 1948 in het huwelijk trad en die hem vier kinderen zou schenken. Het gezin woonde vanaf het begin in Amersfoort, tot 1960 aan de Leusderweg, nadien op het adres Emmalaan 14, vlak bij het rooms-katholieke Lyceum Maria ter Eem, waar Geerars sedert mei 1946 als leraar Nederlands aan verbonden was. Hij stond bekend als een streng docent, op het autoritaire af. Lagere-klassers vreesden hem met grote vreze; hogere-klassers daarentegen adoreerden hem, ook al omdat zij intussen achter de wat vormelijke façade Geerars' aanstekelijk-jeugdig enthousiasme, zijn veelzijdige kennis en zijn oprechte persoonlijkheid hadden leren kennen.

Zonder twijfel behoorde die Amersfoortse beginperiode tot de gelukkigste jaren uit zijn bestaan. In zijn lieve vrouw vond hij de ideale levensgezellin, die hem, bescheiden en charmant, volledig steunde bij zijn ambitieuze dadendrang.

Daar was allereerst de studie. Aanvankelijk wilde Geerars een dissertatie schrijven over de achttiende-eeuwse dichter-schilder Jan Baptist Wellekens, maar een gelukkig toeval bracht hem op het spoor van diens tijdgenoot Hubert Corneliszoon Poot. In 1949 begon de voorbereidende arbeid, natuurlijk naast een drukke leraarsbaan, en vijf jaar later, op 2 april 1954, promoveerde Geerars bij W.A.P. Smit op het proefschrift dat zijn magnum opus zou blijven: een uitvoerige monografie over Poot van vijfhonderdzeventwintig bladzijden. Het boek werd aanstonds door alle recensenten als het standaardwerk met betrekking tot deze dichter begroet. Thans, een kwarteeuw later, is dat boek nog even waardevol als bij zijn verschijnen, ook al heeft het duidelijk zijn beperkingen. De volle nadruk viel hier op de persoon van Poot, meer dan op zijn poëzie. En waar het werk zelf aan de orde kwam, gebeurde dat steeds vanuit een positivistisch perspectief. Zo werden bijvoorbeeld Poots talrijke gelegenheidsgedichten door Geerars nauwkeurig onderzocht als informatiebron omtrent de kringen waarin hij verkeerde had. Even positivistisch-inventariserend was de manier waarop Geerars in een uitvoerige bijlage sporen van *Navolging en overeenkomst met anderen in de gedichten van Poot* aanwees. Wie zou menen dat

hiermee nog weinig inzicht geboden wordt in de eigen artistieke kwaliteiten van de dichter, vergeet dat Geerars het feitelijke grondwerk verrichtte, waar latere interpretatoren op konden voortbouwen.

Niettemin, Geerars' dissertatie was, zij het in de beste zin van het woord, een ouderwets boek, en de auteur was ook bereid om dat te erkennen, mits men hem in zijn niet geringe waarde liet. Zijn kracht lag in de heldere beschrijving van waarneembare feiten; stilistische analyse was nimmer zijn fort en aan literair-theoretische beschouwingen had hij ronduit een hekel. Toen hij eens in een bekend Nieuwe Taalgids-artikel uit 1964 aanzienlijk verder ging dan de harde feiten toelieten en enkele van Poots minnezangen als autobiografische wensdromen in sexualibus interpreteerde, bleek meteen de grens van zijn kunnen. Toch greefde het hem diep, dat een jongere vakgenoot zeven jaar later (!) in *Studia Neerlandica* een felle persoonlijke charge tegen hem uitvoerde. Respect had hij daarentegen voor de hoffelijke kritiek die mevrouw M.A. Schenkeveld-Van der Dussen in haar dissertatie over *Het dichterschap van Hubert Corneliszoon Poot* (1968) op zijn eigen Poot-publicaties uitbracht, al was hij er de man niet naar om zijn eerdere standpunt terzake voetstoots prijs te geven. Zijn integriteit stond buiten twijfel. Ik heb het altijd als een bijzonder bewijs van karakter-grootheid beschouwd, dat hij ook met zijn scherpste criticus naderhand zonder rancune vriendschappelijk kon omgaan.

Door zijn biografie van Poot was Geerars' naam als wetenschappelijk onderzoeker meteen gevestigd. Hij bevestigde die reputatie door binnen enkele jaren nog voor de dag te komen met een aantal artikelen en tekst-edities, allemaal op het gebied van de achttiende-eeuwse Nederlandse letterkunde.

Grote bekendheid kreeg zijn, inmiddels drie maal herdrukte uitgave van Poots *Minnezangen*, waarin zich overigens eenzelfde visie op de eroticus Poot manifesteert als in het eerder genoemde artikel uit de Nieuwe Taalgids. Minder weerklank vond Geerars' uitgave van *Meleager en Atalante* door Lukas Schermer (1966), opnieuw gedegen pionierswerk, waardoor een op de achtergrond geraakte dichter zijn passende herwaardering kreeg.

Maar de belangrijkste geschreven bijdrage tot de neerlandistiek-buiten zijn proefschrift dan - leverde Geerars mijns inziens met zijn voordracht voor het zevenentwintigste Nederlands Filologencongres in 1962: *Rococo in de Nederlandse letterkunde?* Ik ben die titel sindsdien ontelbare malen tegengekomen op literatuurlijsten van studenten, dikwijls zonder het bijbehorende vraagteken dat voor een juist begrip van Geerars' bedoeling

essentieel is. Zijn verdienste was immers dat hij als eerste de vraag heeft gesteld, of er binnen de Nederlandse literatuur van een afzonderlijke rococostroming gesproken kon worden. Over de wijze waarop hij zelf die vraag beantwoordde - namelijk in negatieve zin - kan men twisten. Maar het aan de orde stellen van het probleem bewees, voor wie het nog niet wist, dat Geerars ook bredere, een hele cultuurperiode omvattende vraagstukken aandurfde.

Op soortgelijke wijze vestigde hij in een belangrijke beschouwing naar aanleiding van Jacques van Alphen's proefschrift over Willem van Swaanenburg de aandacht op de betekenis van de hermetische filosofie voor de achttiende-eeuwse gedachtenwereld. Zo waren er meer, nog vrijwel onbetreden terreinen waar zijn nieuwsgierige geest door geboeid werd en waarvan hij graag op enigszins docerende maar altijd overzichtelijke manier verslag uitbracht, moeiteloos verbanden aanwijzend tussen literatuur, beeldende kunsten en andere uitingsvormen van de menselijke geest. Ik denk bijvoorbeeld aan zijn in december 1957 gepubliceerde voordracht over Jacob Campo Weyerman, of aan zijn latere studies over de achttiende-eeuwse satire. Het ongeluk was evenwel dat hij, anderen prikkelend tot onderzoek, zelf daarvoor steeds minder gelegenheid vond.

De ijverige en gedegen werker die Geerars was, trok namelijk ook door zijn didactische en organisatorische kwaliteiten de aandacht. In september 1956 werd hij conrector aan Maria Ter Eem. Aan de COCMA te Utrecht was hij verbonden als docent bij de MO-A opleiding, terwijl hij tevens aan de Rijksuniversiteit te Utrecht onderricht gaf in de didactiek van de moedertaal. Als uitvloeisel van dit alles was hij ook nog lid van verschillende staatsexamencommissies.

Men mag het zeker als een erkenning van zijn kwaliteiten op onderwijskundig gebied zien, dat hij per 1 september 1962 op veertigjarige leeftijd benoemd werd tot inspecteur van het gymnasium en middelbaar onderwijs in Gelderland en Overijssel, welke functie op 16 augustus 1966 werd omgezet in die van coördinerend inspecteur in algemene dienst. Als zodanig was hij in het bijzonder belast met de begeleiding van alle experimenten op het gebied van VWO, HAVO en MAVO. Vanuit zijn thuisbasis in Amersfoort, waar hij eigen kantoor hield, ging hij nu geregeld op inspectietocht door het hele land. Weldra voerde zijn functie hem naar Scandinavië, Ierland, Portugal en de Verenigde Staten. Het werd een rusteloos leven, van de ene vergadering naar de andere, want de Grote Onderwijsvernieuwing was juist in volle gang. Maar Kees reisde graag, zag altijd wel kans onder-

weg een antiquariaatje in te duiken of een interessante tentoonstelling te bezoeken. Zolang hij, tot op zekere hoogte, baas in eigen bedrijf was, kon hij zijn ambulante werk goed aan. Bovendien had hij een harmonisch gezin achter zich. Een slopend bestaan? Kees was trots op zijn jeugdig voorkomen, zijn perfecte conditie, die door lange wandelingen en paardrijden op peil gehouden werd.

Geen wonder dat er van alle kanten een beroep werd gedaan op zijn dadendrang. Er is geen beginnen aan alle verenigingen of commissies op te sommen waar hij lid en dikwijls bestuurslid van was, van orchideeënclub tot Rotary, van Stichting 2000 (onder leiding van zijn vriend mr. Ludolf Baas) tot Ter Elfder Ure. Hier gold het oude adagium: iemand die het druk heeft, vindt altijd nog wel tijd voor een ander karwei.

Wanneer ik nu wat uitvoeriger inga op zijn bemoeienissen met de Werkgroep 18e Eeuw, komt dat omdat deze vereniging Kees het meest na aan het hart lag en omdat hij in dit verband wel de krachtigste impuls heeft gegeven aan de exploratie van zijn geliefde studieperiode.

In augustus 1968 enthousiast teruggekeerd van het Tweede Internationale Congres over de Verlichting te St. Andrews, Schotland, zocht en vond ik in Kees Geerars een medestander in mijn streven om de Nederlandse en Belgische 'dix-huitiémistes' van verschillende vakgebieden nader met elkaar in contact te brengen. Geerars beseftte vanuit zijn eigen brede culturele interesse de noodzaak voor zulk een interdisciplinair verband, als tegenwicht van de onontkoombare specialisatie. Samen probeerden wij potentiële geïnteresseerden voor ons plan warm te maken en met succes: op 12 oktober 1968 vond te Utrecht de oprichting plaats van de Werkgroep 18e Eeuw, die zich van begin af aan ten doel stelde om de specifieke Nederlandse bijdrage aan de achttiende-eeuwse cultuur te bestuderen. Wij waren, na Frankrijk, de tweede landelijke organisatie op dat gebied.

Het lag geheel in de lijn der verwachting, dat Kees voorzitter zou worden. Hij immers verenigde in zich wetenschappelijke bekwaamheid, ambtelijke ervaring en organisatorisch talent. De Werkgroep had zich voor haar moeilijke beginfase geen betere voorzitter kunnen wensen. Kees wist in het verkeer met officiële instanties feilloos de juiste toon aan te slaan, kende als niemand de weg in de departementale subsidiedoolhoven en leidde alle bijeenkomsten op de van hem bekende wijze: zakelijk en stijlvol.

Helaas was het zo dat hij met al zijn liefde voor de achttiende eeuw, door

zijn ambtelijke verplichtingen steeds verder van de actieve neerlandistiek kwam te staan. Hij werd, zoals zijn vrouw het treffend uitdrukte, een kaars die langs twee kanten opbrandde. Zijn fout was misschien dat hij geen keuze kon maken, voor de neerlandistiek òf voor zijn ambtelijke carrière.

Deze frustrerende ontwikkeling bereikte haar climax, toen hij per 1 april 1973 gedetacheerd werd op het departement in Den Haag, ten dienste van de onderwijsvernieuwing. Met zijn relatieve vrijheid was het nu gedaan; voortaan moest hij dagelijks naar Den Haag om daar bedolven te worden onder een stortvloed van spoedeisende opdrachten. Het tijdperk-Van Kemenade was aangebroken! Nooit ontmoette ik iemand die zo onder een permanente druk scheen te leven als mijn vriend Kees Geerars in die jaren. Bestuursvergaderingen en symposia van de Werkgroep 18e Eeuw werden voor hem haast heimwee wekkende, want incidentele bemoeienissen met zijn eigenlijke vak. Het was een dubieuze situatie waar hij zichtbaar onder leed, juist omdat hij zijn wetenschappelijke aspiraties moeilijk kon opgeven. Pogingen om alsnog aan het dilemma te ontkomen door te solliciteren naar een universitaire functie, liepen op niets uit: daarvoor was het in zekere zin al te laat!

Maar in februari 1975 kwam er een verandering in zijn werkzaamheden. Op zijn dringend verzoek mocht hij zijn vroegere taak als coördinerend inspecteur vanuit zijn Amersfoortse domicilie hervatten, ditmaal ter begeleiding van de middenschool experimenten. Kees fleurde er helemaal van op. Artikelen en recensies begonnen weer los te komen. Hij stond - zo leek het - aan het begin van een nieuwe levensperiode. Aan plannen geen gebrek. Zijn hartewens was om een uitvoerige monografie te schrijven over de achttiende-eeuwse schilder-journalist Jacob Campo Weyerman. IJverig excerpeerde hij diens geschriften, links en rechts werden gegevens verzameld. Er schuilt onmiskenbaar enige tragiek in, dat hem de voltooiing van wat zijn tweede grote boek moest worden, niet is vergund.

Een fatale hartaanval in de ochtend van de vijftiendste maart 1976 maakte plotseling een einde aan zijn leven. Pas in de stampvolle kerk te Amersfoort waar op maandag 29 maart de uitvaartdienst werd gehouden, kon men zien hoevele vrienden Kees Geerars in een uiterst intens, arbeidzaam leven om zich vergaard had. Hij bewoog zich in kringen die van elkaars bestaan eenvoudig geen weet hadden. Daarom zal ieder zijn eigen herinnering houden aan deze stimulerende man met zijn korte driftige stap, zijn gezag uitstralende gestalte, zijn altijd levendig verhaal. Wij van onze kant mogen hier zonder overdrijving vaststellen, dat hij voor de

studie van de Nederlandse letterkunde van de achttiende eeuw meer heeft gedaan dan wat redelijkerwijs van een man in zijn omstandigheden gevraagd kon worden.

Nijmegen, juli 1978

P.J. BUIJNSTERS

Voornaamste geschriften

Wetenschappelijke publikaties

Hubert Korneliszoon Poot. Assen, Van Gorcum & Comp., 1954 (met portret van de dichter en 3 facsimile's; Neerlandica Traiectina; ook verschenen als proefschrift Utrecht).

Venusjankery in *De Nieuwe Taalgids* 47, 1954, p.328-331 (vervolg op gelijknamig artikel van D. Th. Enklaar).

Nogmaals venusjankery in *De Nieuwe Taalgids* 48, 1955, p.100.

Willem Sluiters Eenzaam buitenleven geëmbematiseerd in *De Nieuwe Taalgids* 49, 1956, p.166-168.

Jacob Campo Weyerman (1677-1747) in *Annalen van het Thijmgenootschap* 45: III, december 1957, p.294-310 (tekst van een voordracht voor het Thijmgenootschap).

J. Koopmans, Vijf letterkundige studiën over de 17de en 18de eeuw. Verzameld en ingeleid. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1958 (Zwolse reeks van taal- en letterkundige studies 9; inleiding p.1-15).

De Nederlandse literatuurgeschiedenis sedert 1945 (de achttiende eeuw in Noord-Nederland) in *Spiegel der Letteren* 3, 1959, p. 260-288 (kritisch onderzoeksbericht).

Het pastorale thema van de geboeide Pan-Silenus in *De Nieuwe Taalgids* 54, 1961, p.58.

Rococo in de Nederlandse letterkunde? in *De Nieuwe Taalgids* 55, 1962, p.193-199 (tekst van een voordracht voor het zevenentwintigste Nederlands Filologencongres in april 1962 te Utrecht).

Een hermetische cyclus in de minnedichten van Poot in *De Nieuwe Taalgids* 57, 1964, p.24-31.

Minnezangen van Hubert Korneliszoon Poot. Ingeleid en van aantekeningen voorzien. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1964 (Klassieken uit de Nederlandse letterkunde 31; tweede druk Culemborg, Tjeenk Willink/Noorduijn, 1971; derde druk Culemborg, Tjeenk Willink/Noorduijn, 1977; met 7 illustraties).

Poots Adversaria in *De Nieuwe Taalgids* 57, 1964, p.374-376.

Lucae Schermeri manuscripta poetica. De beschrijving van een handschrift in *Spiegel der Letteren* 9, 1965-1966, p.127-148.

Lukas Schermer, Meleager en Atalante. Treurspel. Ingeleid en van aantekeningen voorzien. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1966 (met 6 illustraties; Zwolse drukken en herdrukken 54; naast deze wetenschappelijke editio maior verscheen een editio minor bij dezelfde uitgever, Zwolle 1966; Klassieken uit de Nederlandse letterkunde 33; met ingekorte inleiding en dezelfde annotatie).

Naschrift [bij een artikel van H.J. Hollaar over het slot van Poots Minnedichten] in *De Nieuwe Taalgids* 59, 1966, p.167-170.

Het epyllion en de structuur van Tollens' Overwintering op Nova Zembla in *De Nieuwe Taalgids* 60, 1967, p.361-372.

Het komische epyllion Batrachomyomachia en zijn Nederlandse bewerkingen in De Nieuwe Taalgids 61, 1968, p.361-378 (tekst van een voordracht, gehouden in de algemene leden-

vergadering van de vereniging Het Bilderdijk-Museum te Amsterdam op 21 december 1967).

François Jakob van Overschie in *De Nieuwe Taalgids* W.A.P. Smit-nummer, 1968, p.94-106.

De hermetische filosofie en Willem van Swaanenburg in *De Nieuwe Taalgids* 62, 1969, p.177-186.

Een 18e-eeuwse tegenstander van spitsvinnige letterdwingelanden in *Taal en Tongval* 21:III-IV, 1969, p.137-141 (huldenummer voor A.A. Weijnen; opstel handelt over Emilius Elmeguidi).

Bibliografie 18e-eeuwse satirische tijdschriften in Nederland in *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw* nummer 5, november 1969, p.12-25 (samen met P.J. Buijnsters; herdrukt in *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw* 1-10. Utrecht H&S, 1975, p. 126-139).

Theorie van de satire in *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw* nummer 15/16, april 1972, p.1-41 (tekst van een voordracht, gehouden tijdens het derde symposium van de Werkgroep 18e Eeuw in Teylers Museum te Haarlem op 3 en 4 september 1971).

Rococo in *Moderne encyclopedie der wereldliteratuur*. Deel 7. Bussum, Paul Brand en C. de Boer jr., [1972], p.315-320.

Handschriften van Hubert Korneliszoon Poot. Een aanvulling in *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw* nummer 26, februari 1975, p.16-23 (aanvulling op opgave in zijn proefschrift).

Waarom Belle van Zuylen? Nederlands aspect in *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw* nummer 27/29, juni 1975, p.11-18 (tekst van inleidende toespraak bij het door de Werkgroep 18e Eeuw georganiseerde colloquium Actualité d'Isabelle de Charrière, in slot Zuylen op 12, 13 en 14 september 1974).

De vrijdenkerij in de journalistieke werken van Jakob Campo Weyerman in *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting* 3:1, 1975, p.17-63.

Boekbesprekingen

J.C. Brandt Corstius, Idylle en realiteit. Het werk van Elisabeth Maria Post in verband met de ontwikkeling van de Europese literatuur in de tweede helft van de 18e eeuw in *Levende Talen* nummer 194, april 1958, p.278-280.

R. Pennink, Silvander (Jan Baptista Wellekens) 1658-1726 in *De Nieuwe Taalgids* 51, 1958, p.174-176.

P.A.F. van Veen, De soeticheydt des buytenlevens, vergheselschap met de boucken. Het hofdicht als tak van een georgische litteratuur in *Levende Talen* nummer 216, oktober 1962, p.549-550.

J.A. Rispens, De geharnaste dromer. Mr. Johannes Kinker als aestheticus en dichter in *Spiegel der Letteren* 6, 1962-1963, p.228-230.

Th. J. Beening, Het landschap in de Nederlandse letterkunde van de renaissance in *Levende Talen* nummer 223, februari 1964, p.114-116.

Eug. de Bock, Verkenningen in de achttiende eeuw in *Levende Talen* nummer 223, februari 1964, p.116-117.

J. Kolkhuis Tanke, Een Nijmeegs dichter uit de 18e eeuw, Dr. E.J.B. Schonck in *Levende Talen* nummer 223, februari 1964, p.117-118.

C.J.J. van Schaik, Balthasar Huydecoper, een taalkundig, letterkundig en geschiedkundig initiator in *Spiegel der Letteren* 8, 1964-1965, p. 158-160.

Hendr. Arn. Meyer, De boekancier. Ed. W. Drop in *Levende Talen* nummer 232, december 1965, p.701-702.

Jacob Zeeus, De wolf in 't schaapsvel. Ed. C.W. van de Watering in *Spiegel der Letteren* 9, 1965-1966, p.65-67.

P.J.A.M. Buijnsters, Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van Het graf in *Spiegel der Letteren* 9, 1965-1966, p.67-69.

G.A. Steffens, Pieter Nieuwland en het evenwicht in *Spiegel der Letteren* 9, 1965-1966, p.220-223.

W. Gobbers, Jean-Jacques Rousseau in Holland in *Spiegel der Letteren* 9, 1965-1966, p.223-226.

Jan Baptista Wellekens, Verhandeling van het herdersdicht. Ed. J.D.P. Warners in *Spiegel der Letteren* 9, 1965-1966, p.314-315.

H. Tollens Cz., De overwintering der Hollanders op Nova Zembla in de jaren 1596 en 1597, gevolgd door Avondmijmering. Ed. G.W. Huygens in *Spiegel der Letteren* 10, 1966-1967, p.231-233.

M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, Het dichterschap van Hubert Corneliszoon Poot in *De Nieuwe Taalgids* 63, 1970, p.463-467.

S. Stijl, De torenbouw van het vlek Brikkekiks in het landschap Batrachia. Ed. A.N.M. en N.C.H. Wijngaards in *Spiegel der Letteren* 17, 1975, p.152-154.

H. Bots (ed.), Petrus Rabus en de Boekzaal van Europe in *Spiegel der Letteren* 17, 1975, p.220-228.

Verder talrijke boekaankondigingen in de tijdschriften *Dux*, *Levende Talen* en *St. Bonaventura*.

Onderwijskundige publikaties

Van Geerars' vele artikelen, voordrachten, rapporten en brochures op dit gebied worden hier slechts genoemd:

De huidige situatie in het moedertaalonderwijs. Ideële beschrijving en gebroken werkelijkheid in *Levende Talen* nummer 223, 1964, p. 21-36 (herdrukt in *Voorwerp van aanhoudende zorg*. Purmerend 1971, p.119-133).

Op weg naar een nieuw onderwijs. Wat hebben de experimenten ons geleerd? 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1968.

De toekomst van ons onderwijs. Enige prognostische gedachten. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1968 (Voordrachten gehouden voor de Gelderse Leergangen te Arnhem 24).

Onderwijsvernieuwing. 's-Hertogenbosch, Malmberg, 1971.

Louis Leonor Hammerich

Kopenhagen 31 juli 1892 - Hørsholm 1 november 1975

Louis Leonor Hammerich werd geboren als zoon van een jurist werkzaam op het Deense ministerie van justitie. Het geslacht Hammerich - deze naam eindigt in gesproken Deens op een *k*-stamt oorspronkelijk uit Oost-Friesland. Toen dit gebied in de loop van de zestiende eeuw binnen de invloedssfeer van de Republiek kwam, voelden de Lutherse Hammerichs zich onder Calvinistische druk genoopt naar Holstein te emigreren. In *Duo, Clara og Louis Hammerichs erindringer* (København 1973), bevattend zijn eigen memoires en die van zijn in 1972 overleden echtgenote, gaat Hammerich er prat op dat zijn familie tien generaties of wel driehonderdzeventig jaar lang ononderbroken in overheidsdienst werkzaam is geweest, aanvankelijk onder de Sleeswijk-Holsteinse hertogen, sinds de vorige eeuw onder de Deense kroon, eerst als predikanten en rectoren, de laatste tweehonderd jaar - op Louis Leonor zelf na - steeds als juristen.

In 1905 verhuisde hij als dertienjarige naar Roskilde, waar zijn vader tot burgemeester benoemd was. Hij bezocht daar het gymnasium en leerde er zijn latere eega Clara Flensborg kennen, door Amy van Marken in het *Jaarboek 1973-1974* (p.77-82), zo treffend herdacht. In 1910 slaagde hij voor zijn eindexamen in een richting waarbij de nadruk op de moderne talen ligt. Daarop liet hij zich aan de universiteit van Kopenhagen inschrijven als student in - hoe kon het anders? - de rechten. Maar al na één semester prefereerde hij de letterenstudie en in 1915 behaalde hij de magistergraad in Duits. Zijn voorkeur voor juist deze taal sprong voort - volgens zijn eigen zeggen - gedeeltelijk voort uit zijn liefde voor het werk van Heine en de inspirerende lessen van een voortreffelijk leraar op het gymnasium, gedeeltelijk ook uit reactie op de na 1864 anti-Duitse instelling van een groot deel van zijn verwanten.

Op zijn trouwdag, de dag vóór zijn vijfentwintigste verjaardag, verzond Hammerich het voltooide manuscript van zijn dissertatie, *National og fremmed, om den rytmiske teknik hos Heine og Platen* (Nationaal en vreemd, over de ritmische techniek bij Heine en Platen) uitgegeven in 1918 in Kopenhagen, naar zijn leermeester professor Christian Sarauw. In 1918 verkreeg hij op grond van dit proefschrift de Kopenhaagse doctorsring. In 1922 werd Hammerich, negenentwintig jaar oud, als ordinarius in de Germaanse filologie Herman Møllers opvolger en Sarauws col-

lega proximus aan diezelfde universiteit. Een beter bemande letterenfaculteit was toentertijd wel nauwelijks ergens ter wereld te vinden. Zo hoorden onder anderen kopstukken als de anglist Otto Jespersen en de Indo-europese comparatist Holger Pedersen tot Hammerichs oudere confraters.

Indien Hammerichs aanstelling een kredietbenoeming is geweest, dan kan niet anders geconstateerd worden dan dat hij het gestelde vertrouwen in de zesendertig jaren van zijn hoogleraarschap - in de zomer van 1958 trok hij zich terug ten einde zich geheel aan de wetenschap te kunnen wijden - meer dan ten volle heeft waargemaakt. Uiteraard hield hij zich als docent en als vorser bezig met de Duitse taal- en letterkunde in haar totaliteit, zij het dat zijn aandacht voor de literatuur na 1600 allengs een wat incidenteel karakter droeg. Daarnaast betrok hij in zijn onderwijs en onderzoek ook de Duitse dialecten, het oudere Germaans, de Duitse rechtsgeschiedenis, Tacitus' *Germania*, het sprookjesonderzoek, het Fries en niet te vergeten het Nederlands. De middeleeuwen, inclusief de Keltische cultuur, boeiden hem in het bijzonder en in het voetspoor van zijn voorganger Herman Møller schuwde hij de indo-europeanistiek evenmin. Als student had hij trouwens al college in het Sanskrit en in het Pali gelopen. Twee onderwerpen die hem met name tientallen jaren hebben bezig gehouden en tot reeksen publikaties geïnspireerd, zijn het ontstaan van het zwakke Germaanse preteritum ('mijn meest originele werk', *Duo* p.416) en de korte, uit het begin van de vijftiende eeuw stammende dialoog *Der Ackermann aus Böhmen*.

In de jaren dertig maakte Hammerich via zijn oudere collega William Thalbitzer kennis met het Westgroenlands en gaandeweg met de andere Eskimodialecten. Dit resulteerde in 1936 in het door een opmerking van C.C. Uhlenbeck geïnspireerde, belangrijke boek *Personalendungen und Verbalsystem im Eskimoischen* (Det kongelige danske Videnskabernes Selskab Historisk - Filologiske Meddelelser xxiii: 2, København). Als voor alles wat hij ondernam, was ook zijn enthousiasme voor dit nieuwe veld van studie bijzonder groot. Zo groot zelfs dat hij in 1943 na diens pensionering graag Thalbitzer was opgevolgd als hoogleraar in de eskimologie. Dat het daar niet van gekomen is, heeft Hammerichs belangstelling voor dit vak niet geschaad. Integendeel, zelf beschouwde hij deze discipline als het hoofdbestanddeel van zijn naoorlogse wetenschappelijke arbeid. Enkele lange reizen in de jaren vijftig naar Alaska en omgeving leverden uitgebreid materiaal op dat hopelijk in de nabije toekomst zal worden gepubliceerd.

Twee internationale projecten waarvoor Hammerich zich tot zijn dood toe actief heeft ingezet, verdienen afzonderlijke vermelding. De uitgave van *A critical Pāli dictionary* door de Deense Akademie van Wetenschappen, geëntameerd in 1924, stagneerde na 1948. Op Hammerichs initiatief en onder zijn administratieve leiding werd deze grootse onderneming in 1958 op brede, internationale basis hervat: ook Nederland is daarbij betrokken. Voorts gaf hij samen met zijn vriend Roman Jakobson en enkele anderen een anno 1607 in Estland door een zekere Tönnis Fenne geschreven, Nederduits handboek voor het gesproken Russisch uit. Een facsimile-uitgave met een inleiding van Jakobson en Elizabeth van Schooneveld alsmede een translitteratie plus een vertaling in het Engels zijn onder de titel *Tönnies Fenne's Low German manual of spoken Russian Pskov 1607* respectievelijk in 1961 en 1970 in Kopenhagen verschenen. Nog twee delen met uitvoerige commentaren - waarin Nederlandse slavisten een werkzaam aandeel zullen hebben - zijn in het vooruitzicht gesteld.

Zowel op zijn zestigste als op zijn zeventigste verjaardag viel Hammerich een feestbundel ten deel. De eerste bleef voorbehouden aan Scandinaviërs. In het huldeblijk van 1962 zijn zes van de vijfentwintig bijdragen uit Nederland en Vlaanderen afkomstig.

Het voorafgaande beoogde een uiterst summier totaalbeeld te schetsen van Hammerichs wetenschappelijke besognes. In verscheidene necrologieën zijn deze activiteiten aan de orde gesteld, het uitgebreidst en diepgaandst bij mijn weten in de herdenkingsrede die een van Hammerichs oud-leerlingen, de Aarhusiaanse germanist prof. dr. Heinrich Bach in de Deense Akademie hield. Gepubliceerd werd deze tekst in *Oversigt over Det kongelige danske Videnskabernes Selskabs virksomhed* (København 1977, p.65-96).

Het spreekt vanzelf dat ik er weinig behoefte aan voel de inhoud daarvan nog eens in extenso te herhalen. In dit levensbericht concentreer ik me dan ook verder op Hammerichs ongetelde contacten met Nederland en Vlaanderen, met het Nederlands en met Noord- en Zuidnederlandse wetenschapsbeoefenaars. Zelf schrijft Hammerich immers in *Duo*: 'Het levende contact met de Nederlandse (met name ook de Vlaamse) wetenschap heeft reusachtig veel voor me betekend' (p.418).

Al in Hammerichs eerste in druk verschenen publikatie, zijn reeds genoemde, volgens de toenmalige regels in het Deens geschreven dissertatie komt het Nederlands ruimschoots aan bod. Typisch voor de ritmische

techniek van zowel Heine als Platen blijkt het fenomeen 'accentwisseling'. Daaronder moet verstaan worden dat een woord waarin doorgaans het hoofdaccent op de eerste syllabe rust, in versregels gebruikt wordt met het hoofdaccent op de tweede lettergreep. Met reden stelt Hammerich de prealabele vraag ter discussie in hoeverre met name Heines normale woordbetoning overeenstemde met de Hoogduitse. Heine was afkomstig uit Düsseldorf waar een Nederduits dialect met sterk Nederfrankische inslag werd gesproken. Van het Nederfrankisch is ons ABN de voornaamste representant. En dit geeft Hammerich grond uitvoerig in te gaan op de niet geringe verschillen tussen de accentuering van in het bijzonder Nederlandse en Hoogduitse afleidingen en composita. Als zijn belangrijkste bronnen voor het Nederlands noemt hij Te Winkels *Geschichte der niederländischen Sprache* en Francks *Mittelniederländische Grammatik*.

De accentuering van Nederlandse samenstellingen en afleidingen komt wederom ter sprake in Hammerichs volgende publikatie, *Zur deutschen Akzentuation* (Det kongelige danske Videnskabernes Selskab Historisk-Filologiske Meddelelser VII: 1, København 1921) opnieuw een boekwerk van ruim driehonderd bladzijden, dat het hele millennium van de *Heliand* tot en met Goethe omsluit. Bij de verklaring van bepaalde eigenaardige woordaccenten in het Oudhoogduits van de negende-eeuwse, Elzasser Evangelieberijmer Otfrid wordt namelijk als onafhankelijke evidentie de betoning van Nederlandse woordtypen als *zaakkúndig* en *hardhándig* aangevoerd. Deze betoning wordt - in historisch perspectief - gezien als een reactie op de oorspronkelijke botsing van twee hoofdaccenten in *záakkúndig* en *hárdhándig*. Hammerich verwijst nu expliciet zij het kritisch naar het te logicistisch geachte werk van J.H. Gaarenstroom, *De klemtoon in de Nederlandsche taal* (Culemborg 1897). Op de Nederlandse aspecten van *Zur deutschen Akzentuation* is M. Schönfeld in een bijdrage *Iets over het woordaksent* (De Nieuwe Taalgids 17, 1923, p.37-40) met - mijns inziens volkomen terechte - waardering dieper ingegaan. Men kan het derhalve slechts betreuren dat de verwachting gewekt door Hammerichs uitspraak 'Über die bedeutung und das alter der niederländischen akzentuierungen wird an anderer stelle zu handeln sein' (ter aangehaalde plaatse p.145) nooit bewaarheid is. Intussen is het betrekken van de Lage Landen en het Nederlands in zijn publikaties, ook wanneer die - zoals in de twee besproken gevallen - in wezen op heel andere zaken gericht waren, levenslang tekenend voor Hammerich geweest.

In 1922 wordt Hammerich hoogleraar en in de eerste helft van 1925

brengen hij en zijn vrouw een sabbatical leave in Hilversum door. In dat halve jaar worden de banden met Nederland, de Nederlandse wetenschap en de Nederlandse literatuur eerst recht aangehaald en voegden beiden het Nederlands toe aan de reeks talen die ze zowel mondeling als schriftelijk met gemak en zwier hanteerden. Tal van contacten kwamen tot stand en vriendschappen voor het leven werden gesloten. Van de laatste noem ik slechts die met de Utrechtse germanist-keltoloog prof. dr. A.G. van Hamel, de enige persoon aan wie Clara Hammerich in haar deel van *Duo* een afzonderlijk caput besteedt. Hammerich zelf schreef trouwens een van grote piëteit en waardering getuigende necrologie van Van Hamel in *Arkiv för Nordisk Filologi* (63, 1948, p.212-214). Nog persoonlijker waren de woorden waarmee hij in 1946 in zijn Utrechtse oratie zijn overleden voorganger herdacht.

Na hun terugkeer in Denemarken doopten de Hammerichs hun nieuwe villa in Hellerup 'Nooit gedacht' en enkele jaren later kreeg hun tweede zoon de voornaam Jan. Verder zorgde Hammerich ervoor dat van 1926 af het Nederlands behoorde tot de aan de universiteit van Kopenhagen vast onderwezen vakken. Al spoedig liet hij zich daarbij assisteren door native speakers, eerst door dr. Martha Muusses, de latere lector in Stockholm en Uppsala, en daarna jarenlang door Annie Holch Justesen-Spruit. In 1950 werd het assistentschap omgezet in een lectoraat, dat ik zelf als eerste van februari 1951 tot september 1956 bekleedde. Vervolgens was gedurende twee jaar de tegenwoordige Nijmeegse hoogleraar W.M.H. Hummelen als Nederlands lector in Kopenhagen werkzaam. In september 1958 werd Hummelen afgelost door de huidige functionaris, Geerte de Vries, die ook na zijn emeritaat veel steun van Hammerich is blijven ondervinden en onder wier leiding de Kopenhaagse afdeling neerlandistiek tot uitbreiding, bloei en zelfstandigheid is gekomen.

Ten behoeve van het universitaire onderwijs schreef Hammerich samen met Martha Muusses een leerboek *Hollandsk grammatik* (København 1930) dat geenszins voor voortreffelijke oudere tijdgenoten als M.J. van der Meers *Grammatik der neuniederländischen Gemeinsprache* (Heidelberg 1923) en E. Kruisinga's *A grammar of modern Dutch* (London 1924) onderdoet. Het vocaalschema waarmee *Hollandsk grammatik* opent, geeft meteen al een beeld van de niet geringe fonetische kennis die - onder Otto Jespersens invloed - bij Deense studenten aanwezig wordt verondersteld. Verder ligt het voor de hand dat in het hoofdstuk over woordvorming veel aandacht aan het accent wordt geschonken. Van de *Grammatik* verscheen in 1952

een bewerkte en zeer vermeerderde tweede druk bezorgd door mevrouw Holch Justesen. Voor het fonetisch gedeelte daarvan draagt een van Hammerichs bekendste pupillen, de Kopenhaagse fonetica Eli Fischer-Jørgensen de verantwoordelijkheid.

De persoonlijke banden met Nederland werden nog nauwer aangehaald tijdens het eerste internationale linguïstencongres in Den Haag, waaraan Hammerich in 1928 deelnam. In dat zelfde jaar verscheen van zijn hand in het Duits gesteld in *Acta Philologica Scandinavica* (3, p.77-85) een heldere, lovende weergave van G.G. Kloekes in 1927 uitgekomen *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten. Proeve eener historisch-dialectgeographische synthese*. Veel kritischer is in 1929 Hammerichs gedetailleerde recensie van M.J. van der Meers *Historische Grammatik der niederländischen Sprache I* (Heidelberg 1927) in *Zeitschrift für deutsche Philologie* (54, p.243-250).

In 1931 werd Hammerich lid van onze Maatschappij, terwijl hij in 1936 bij de viering van het derde eeuwfeest van de Utrechtse universiteit zijn eerste eredoctoraat verwierf. Er zouden nog zeven andere volgen! Als lid van de Maatschappij schreef hij in het *Jaarboek 1953-1955* (p.122-126) in het Nederlands het levensbericht van zijn bewonderde landgenoot, 'de oude meester' Holger Pedersen. Kenmerkend voor Hammerichs stijl is de slotzin: 'Hij [dat wil zeggen Holger Pedersen] was een zoon der aarde, die in de sterrenwereld van de talen het verleden en de toekomst heeft weten te ontwaren.'

In 1945 zag onder redactie van de historicus prof. K. Fabricius, L.L. Hammerich en de kunsthistoricus dr. V. Lorenzen - waarbij Hammerich het leeuwendeel voor zijn rekening nam - een royaal opgezet, luxueus uitgevoerd, tweedelig boekwerk het licht onder de simpele titel *Holland Danmark, Forbindelserne mellem de to lande gennem tiderne* (Nederland Denemarken, De relaties tussen de twee landen in de loop der tijden). Uitgever van dit monumentale opus, en trouwens ook van *Hollandsk grammatik*, was Jespersen og Pio in Kopenhagen. De met een Nederlandse getrouwde directeur daarvan, Halfdan Jespersen, droeg ons land een warm hart toe, en was de auctor intellectualis van *Holland Danmark*. Mevrouw Hammerich voerde het redactiesecretariaat. Jammer genoeg heeft deze tijdens de oorlog voorbereide publikatie in Nederland niet die bekendheid verkregen die ze stellig verdiend had. Het tijdstip van verschijnen en de taal waarin het werk - afgezien van een kort Nederlands resumé aan het slot - geschreven is, het Deens, hebben daar het hunne toe bijgedragen.

Dertien deskundigen wijden vijftien gedegen en rijk geïllustreerde artikelen aan Nederlands-Deense connecties op allerlei gebied zoals politiek, handel, landbouw, marine en de verschillende takken van kunst en wetenschap. Het woord vooraf begint aldus: 'De Deense volksaard is parallel met die onzer Scandinavische broedervolken gegroeid; daarnaast is het van belang geweest, hoe de uitstraling der grote cultuurlanden is opgevangen. Maar buitendien is er één land - in oppervlakte niet groter dan het onze - dat in het bijzonder onze aandacht verdient, wanneer wij het specifiek Deense in het grote Europese verband willen leren zien - en dat is *Nederland*. Met geen van de andere kleine landen buiten Scandinavië hebben wij zulke oude en belangrijke betrekkingen, geen ander heeft er zoveel toe bijgedragen om ons volkskarakter te vormen; daar staat tegenover, dat de Scandinavische landen ook van betekenis zijn geweest voor de groei van het typisch Nederlandse.'

Het zwaartepunt van de verschillende studies ligt in de invloed die Nederland op Denemarken heeft uitgeoefend, al wordt de waarde van een eventuele wisselwerking niet verwaarloosd. Hammerichs eigen bijdrage heet *Sproget* (De taal. In deel 2, p.327-356) en gaat de contacten tussen het Nederlands/Fries en het Deens van de Vikingentijd tot op heden na. In het bijzonder laat Hammerich zien hoe het Deens zich in de zeventiende eeuw met Nederlandse woorden verrijkte. Deze verrijking betreft vooral termen die met de zeevaart samenhangen: met de scheepsbouw, de handel en de marine. Maar ook in het taalgebruik van wetenschap en dagelijkse omgang is de invloed van het Nederlands blijvend te bespeuren, tot zelfs in het hedendaagse Deense woordaccent toe. Sinds het begin van de achttiende eeuw neemt onze invloed op het Deens - zoals trouwens op de Deense cultuur in haar totaliteit - echter gaandeweg af.

Soortgelijke stof bracht Hammerich te berde tijdens een lezing in 1948 voor de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent en gepubliceerd in haar *Verslagen en mededelingen* over 1948 (p.105-118). In deze voordracht *De invloed van het Nederlands op het Deens* staat de brugfunctie centraal die de Nederlanden in de middeleeuwen tussen de Romaanse cultuur en het Noorden vervulden.

Inmiddels was Hammerich bij KB van 4 mei 1946 als opvolger van zijn overleden vriend A.G. van Hamel tot gewoon hoogleraar 'in de beginselen der vergelijkende Germaansche taalwetenschap, de oude talen en letterkunde der Germaansche volken' aan de Utrechtse universiteit benoemd. Hij bekleedde dit ambt met grote, zijn studenten boeiende geestdrift. Des-

ondanks gaf hij er na een jaar de voorkeur aan naar Kopenhagen terug te keren, waar hij zijn schepen niet achter zich had verbrand. Zijn inaugurele oratie, *Indeling en ontwikkeling van het Germaans* (Utrecht 1946) behandelt de evolutie van de Germaanse talen eerst als het ware biologisch, als die van een zich voortdurend verder delende cel. Hierop geeft Hammerich twee noodzakelijke aanvullingen. Deels zijn er ook zogenaamde convergente ontwikkelingen: taalveranderingen die op overeenkomstige wijze in verwante talen optreden, echter pas lang nadat die verwante talen zelfstandig zijn geworden. Deels spelen sociaal-culturele, historische processen à la 'de Hollandse expansie' op taalontwikkeling in. Enkele van die laatste - de Hoogduitse klankverschuiving en de *i*-Umlaut - lopen binnen het Germaans kennelijk stuk op het Nederlands. Ter verklaring daarvan oppert Hammerich voorzichtig de mogelijkheid dat de in de Nederlanden gevestigde Franken toen bedoelde stromingen hun territorium raakten, reeds een vaste taaleenheid hadden gevormd met eigenaardigheden 'die èn voor de Hoogduitse klankverschuiving èn voor de *i*-wijziging ongunstig waren' (p.19).

In 1947 werd Hammerich buitenlands lid van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, in 1948 van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, in 1949 buitenlands erelid van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (sinds 1972: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde) en in 1951 lid van de Fryske Akademy. In februari 1952 hield hij, als eerste na de oorlog, vier zogenaamde Aulalezingen aan de Groningse universiteit. Nog datzelfde jaar verschenen die in druk onder de verzameltitel *Humanisme en taalkunde* (Groningen/Djakarta 1952). Het eerste van de vier, zeer druk bezochte colleges, *Taal en mens* lichtte de verhouding tussen beide aan de hand van het fenomeen 'telwoord' toe. Het tweede, *Taal en stijl* stelde *Der Ackermann aus Böhmen* aan de orde. In het derde, *Over de taal van onze voorvaderen*, boorde Hammerich, het hedendaags Nederlands als uitgangspunt kiezend, steeds dieper naar de Indo-europese voortijd door. Het vierde ten slotte, *Oertijd en nu*, behandelde heden en verleden van de Eskimo's en hun taal: 'Het Eskimo is niet de taal van onze voorvaderen vijf, zeven, negen duizend of meer jaren geleden, maar misschien is het toch een schaduwbeeld van een taal, die onze voorvaderen in het binnenste van Azië vijf, zeven, negen duizend of meer jaren geleden hebben kunnen horen' (p.33). Gevieren geven deze welgedocumenteerde voordrachten een rake momentopname van Hammerichs imposante veelzijdigheid. Na afloop van

zijn vierde college werd de spreker de Groningse universiteitsplaquette overhandigd. Een jaar later komen de banden tussen Indo-europees en Eskimo wederom aan bod in Hammerichs korte herdenking van C.C. Uhlenbeck als indo-europeanist in het *International Journal of American Linguistics* (19, 1953, p.74-75). Door de jaren heen hield Hammerich menig voordracht in Noord en Zuid. Zo gaf hij in 1955 in Leiden een gastcollege ter memorering van de honderdvijftigste verjaardag van Hans Christian Andersen. In dat zelfde jaar werd hij eredoctor in Groningen, waarbij de germanist Th. C. van Stockum, die Hammerich al sinds zijn Hilversumse tijd kende, de promotor was. In 1963 publiceerde hij in het *Zeitschrift für deutsche Wortforschung* (19, p.129-137) *Bemerkungen zur Adjektivflexion* een uitvoerige, welwillende maar bepaald niet onkritische recensie van mijn proefschrift, *De morfologische valentie van het ongelede adjectief in modern Nederlands* (Den Haag 1962). Waarschijnlijk is het korte, populariserende *Lidt om adjektivbøjning* (iets over de verbuiging van adjectiva; *Translatøren* (8, 1963, p.153-159) een uitvloeisel van deze bespreking. Het Nederlandse bijvoeglijk naamwoord krijgt daarin het volle pond.

In 1965 werd Hammerich een eredoctoraat in Gent, waarbij Willem Pée, een oude, trouwe vriend van de Hammerichs, als promotor fungeerde. Ook in 1965 stelde Hammerich op het derde internationale germanistencongres te Amsterdam de *Reinaert* ter discussie, een tekst die hem al vele decennien mede bij zijn onderwijs had bezig gehouden. *Ketzereien zum Reinaert-Prolog* is een kort referaat van zijn lezing, afgedrukt in de handelingen van het congres, *Tradition und Ursprünglichkeit* (Akten des III. Internationalen Germanistenkongresses 1965 in Amsterdam, herausgegeben von Werner Kohlschmidt und Herman Meyer, Bern/München 1967, p.145-148). Het betreft hier een emendatie van de oorspronkelijke regel tweeëndertig tot 'Aelburg in den Gronen Gaerde' en een sterk gewijzigde rangschikking van de regels elf tot en met achtendertig. In 1967 kreeg Hammerich bij bevordering het commandeurkruis van Oranje-Nassau.

Geheel op zich zelf staan Hammerichs laatste twee stukken van neerlandistische aard. In 1966 kwam *Nyere flamsk prosa* in Kopenhagen uit, een bloemlezing van modern Vlaams proza, het tijdperk van Streuvels tot Ruyslinck, Claus en Raes bestrijkend en vertaald door mevrouw Hammerich. Twee jaar daarna verscheen als tegenhanger onder redactie van Clara Hammerich en Geerte de Vries *Nyere hollandsk prosa. Sluserne aabnes* (Modern Noordnederlands proza, de sluizen gaan open. København 1968) een overeenkomstige anthologie van eveneens door mevrouw Hammerich

vertaald, Noordnederlands proza uit de laatste vijftig jaar. De bundels zijn beide voorzien van inleidingen door Hammerich, die een persoonlijke, weinig conventionele kijk op de betreffende literatuur bieden. In het bijzonder geldt dat voor de introductie op de eerste bloemlezing, *Europaeisk baggrund for flamsk litteratur* (De Europese achtergrond van de Vlaamse letterkunde). Deze studie begint met een korte schildering van overeenkomst en verschil tussen de taalsituatie in Vlaanderen en die in het lang aan Duitsland onderhorige, Deense Sleeswijk. Vervolgens traceert de schrijver in grote lijnen de eigen plaats van de Waalse binnen het ruimere geheel van de Franse letteren alsmede de ontwikkeling van de Noordnederlandse literatuur na 1830. Tegen dit dubbele decor en met nadrukkelijke aandacht voor Duitse invloeden wordt dan de geschiedenis van de Vlaamse letteren in de laatste anderhalve eeuw besproken. Voor Hammerich culmineert deze in de figuur van Herman Teirlinck, zodat zijn inleiding zelfs eindigt met de retorische vraag waar in Europa diens gelijke gevonden wordt. Verrassende details, dikwijls voortkomend uit 's schrijvers voor velen onzer ongewone optiek, verlenen dit opstel een extra-charme. Van humor getuigen daarbij onder andere de karakterisering van Guido Gezelle als 'de Vlaamse Don Camillo' (p.16) en een opmerking over Teirlinck: 'op hoge leeftijd nog zo fris als in West-Europa wellicht alleen een Belg kan zijn' (p.19).

In de 'Inledning' op *Nyere hollandsk prosa* missen we een karakteristiek van Hammerichs Nederlandse lievelingsdichter Bertus Aafjes. Voor de rest beperken we ons tot twee citaten: 'Dat Nederland het land was waar de provo's voor het eerst van zich deden horen, was misschien het allerduidelijkst bewijs voor de fundamentele schok die de ramp van de tweede wereldoorlog betekende voor de zeventiende-eeuwse mandarijnenmaatschappij die tot dan toe in Nederland nog niet helemaal was afgestorven' (p.8) en de slotzin (p.17): 'Ook t.a.v. de Nederlandse literatuur geldt nu de uitspraak 'Nach drüben ist die Aussicht uns verrannt'.' Ongenuanceerd is Hammerichs oordeel over 'het land van de meneren' gelukkig nooit geweest!

Mocht het gelukt zijn in het voorgaande een impressie te geven van Louis Hammerichs - ook in zijn beoefening van de neerlandistiek - ongewone veelzijdigheid, het geschetste beeld lijkt evident aan een zekere verbrokkeling. Enerzijds en in hoofdzaak is dat te wijten aan de structuur van dit levensbericht. Anderzijds is die verbrokkeling het gevolg van een voor

Hammerich als wetenschapsbeoefenaar typerende eigenschap, die H. Bach (ter aangehaalde plaatse p.73) naar aanleiding van zijn accent- en metriekstudies aldus beschrijft: 'wanneer enkele jaren arbeid met een bepaalde stof geleid had tot een publikatie van enige omvang, meende hij zijn steen te hebben bijgedragen en verliet hij het betreffende gebied dikwijls voor altijd. Er was zo veel spannende stof en er waren zo veel verleidelijke problemen, terwijl het hem weinig moeite kostte zich op een nieuw terrein in te werken ook al verschilde dat essentieel van zijn vroegere arbeid'.

Deze wisselende interesse hangt ongetwijfeld samen met Hammerichs licht ontvlambare impulsiviteit, die niet slechts tot reeksen ingezonden stukken over alle mogelijke onderwerpen aanleiding heeft gegeven maar bovenal een niet aflatende bron van inspiratie en bezieling voor hem is geweest. Verwant aan deze impulsiviteit is zonder twijfel een onmiskkenbare dichterschap. Veel poëzie heeft Hammerich niet op zijn naam staan maar zijn wetenschappelijk proza vertoont herhaaldelijk poëtische trekjes, terwijl ook gelegenheidsspeeches en bijvoorbeeld de beschrijving van een wandeling rondom het voormalig Vierlandenpunt, uit 1927, een duidelijk dichterslijke inslag hadden. In de door zijn echtgenote vertaalde romans nam Louis dan ook altijd de poëzie voor zijn rekening (*Duo* p.412). Triviaal dan wel ongedocumenteerd zijn Hammerichs studies desondanks nooit al zullen zijn hypothesen hier en daar wel eens iets te gewaagd blijken om de tand des tijds met succes te trotseren.

Hopelijk hebben de voorafgaande bladzijden afdoende belicht dat constanten in Hammerichs wetenschappelijk denken en werken bepaald niet ontbraken. Ik herinner slechts aan zijn decennienlange beslommingen met het zwakke Germaanse praeteritum, *Der Ackermann aus Böhmen* en het Eskimo. Conservatief, om niet te zeggen afwijzend, stelde Hammerich zich op jegens de diverse, nieuwe wegen die de theoretische linguïstiek na de bloeitijd van het werk van zijn bewonderde vriend Otto Jespersen insloeg. Illustratief is in deze samenhang het volgende citaat uit Hammerichs artikel *Über historische Sprachwissenschaft in unserer Zeit* in *Muttersprache* (70, 1960, p.321-331): 'Nachdem vor ein paar Jahren auf einem niederländischen Philologentag stundenlang an dem einen Beispiel 'Dieser Stuhl hat vier Beine' die allgemeinen strukturalistischen Probleme erörtert worden waren, haben sich mehrere Niederländer - besonders in den Forschungszweigen der nicht-europäischen Sprachen - zurückgezogen. Sie haben sich über die Enge der Problematik bei der Erörterung allgemeiner Sprachfragen geärgert, die bisweilen tatsächlich auf beschränkte

Sprachkenntnisse zurückzuführen ist' (p.329). Hij was er echter de man niet naar om mokkend bij de pakken neer te gaan zitten. Daartoe had hij te veel ijzers in het vuur. Inmiddels voelde de van oorsprong vrijzinnigradicale Hammerich zich ook politiek in de snel evoluerende Deense samenleving van de jaren zestig en zeventig op den duur niet meer helemaal thuis. Met betrekking tot de studentenwereld gold dat a fortiori.

In voorkomen en optreden was Hammerich op en top een aristocraat: correct en vriendelijk maar wars van amicaliteit. Met een Nederlandse collega-leeftijdgenoot met wie hij in beide talen kon communiceren, stond hij - volgens de gangbare gewoonte - in het Nederlands opje-voet zonder hem evenwel in het destijds pronominaal wat gereserveerder Deens te tutoyeren. Evenzo schreef hij me tot op hoge leeftijd bij voorkeur in het Nederlands, terwijl ik me van de weeromstuit schriftelijk altijd in het Deens tot mijn (voormalige) chef wendde. Mogelijk ligt deze terughoudendheid ook ten grondslag aan het feit dat Hammerich er nooit naar heeft gestreefd school te maken.

Hammerichs kenmerkende minzaamheid sloot grofheid wèl, felheid en zelfs hardheid echter niet uit. Fel was bijvoorbeeld in een krantartikel uit februari 1951 zijn reactie op de door een Deens kamerlid opgeworpen vraag wat een hoogleraar eigenlijk uitvoert. Fel ook waren na 1945 zijn ingezonden stukken wanneer de Deense pers zich zijns inziens ongerechtvaardigde aanvallen op het vooroorlogse koloniale beleid van België en Nederland permitteerde. Overmatig scherp was zijn polemieken met de Deense glossematici, de aanhangers van Louis Hjelmslevs taaltheorie, waarmee hij geen enkele congenialiteit ervoer. Hard was zijn houding toen hij in 1950 ter bezetting van het pas opgerichte, Nederlandse lectoraat in Kopenhagen mevrouw Holch Justesen passeerde die hem zestien jaar vrijwel belangeloos had geassisteerd. Overigens koesterde hij intense belangstelling voor de medemens. Voor een diepgaande gedachtenwisseling of voor het bieden van adequate, menselijke steun van welke aard ook ontbrak het hem nooit aan tijd: iedere vorm van gejaagdheid was hem vreemd. Toch is Hammerich gedurende maar liefst zes decennia een ongemeen produktief beoefenaar van de humaniora geweest. Zijn meer dan tweehonderd nummers - waaronder tal van zeer omvangrijke - tellende biografie bewijst dat zonneklaar. Het manuscript van zijn laatste publikatie stuurde hij nog op de dag van zijn plotselinge heengaan aan de Deense Akademie toe. Met dat al was Hammerich geenszins een 'weltfremd' kamergeleerde. Zonder ooit politicus te zijn geweest heeft hij ook in het

openbare leven van zijn vaderland een positie van betekenis ingenomen.

Zelf ontmoette ik Hammerich voor het eerst in februari 1950 bij een sollicitatiegesprek in Amsterdam. Weinig kon ik toen bevroeden dat dit gesprek de ouverture vormde van zijn trouwe, vaderlijk-vriendschappelijke maar nooit paternalistische sympathie waarin ik me vijftwintig jaar lang heb mogen verheugen. Zijn laatste brief, als dank voor een klaarblijkelijk grondig bestudeerd overdrukje, ontving ik zes weken vóór zijn dood. De laatste keer dat ik hem ontmoette, was in de vroege herfst van 1974. Van 16 tot 25 september gaf ik toen een serie gastcolleges aan de universiteit van Kopenhagen, die hij - vooral na het overlijden van zijn vrouw lichamelijk verouderd maar geestelijk vitaal als altijd - alle bijwoonde, met een persoonlijk, hartelijk dankwoord afsloot en met een feestelijk diner ter ere van mijn echtgenote en mij te zynent be kroonde.

In januari 1972 had hij tijdens een kort, zakelijk bezoek - het hoeveelste? - in verband met de internationale projecten waarbij hij betrokken was, als het ware afscheid genomen van ons land. Een land waaraan deze unieke geleerde zich zo nauw verknocht wist en dat van zijn kant Louis Leonor Hammerich voor zo veel te danken heeft.

H. SCHULTINK

Voornaamste geschriften

Een naar volledigheid tenderende bibliografie van L.L. Hammerichs wetenschappelijke publikaties is te vinden als appendix bij de bovengenoemde, door prof. dr. Heinrich Bach geschreven necrologie: *L.L. Hammerich, 31. juli 1892 - 1. november 1975* gepubliceerd in *Oversigt over Det kongelige danske Videnskabernes Selskabs virksomhed* (København 1977, p.65-96). Bij het voorbereiden van het onderhavige levensbericht heb ik van die bibliografie in hoge mate geprofiteerd.

Ernst Denny Hirsch Ballin

Wiesbaden 27 november 1898 - Amsterdam 15 maart 1975

Ernst Denny Hirsch Ballin werd geboren te Wiesbaden op 27 november 1898. Zijn vader Heinrich Hirsch exporteerde Duitse wijn, vooral naar Engeland, waar hij af en toe verbleef; zijn moeder droeg de naam Amalia Louise Ballin, wat meteen ook de samenstelling van de naam van professor Hirsch Ballin verklaart. Ernst Denny had twee oudere zusters en een tweelingbroer Fritz Maximilian. Het gezin behoorde tot de joodse gemeente van de hoofdstad van het toenmalige Nassau, dat echter in 1866 bij Pruisen werd ingelijfd, maar omdat het buiten hun advies was gebeurd bleven de Nassauers zich hardnekkig 'Muss-Preussen' noemen. De familie Hirsch was nauwelijks praktizerend, later trouwens zou Hirsch Ballin de joodse gemeente verlaten zonder ooit tot een ander kerkgenootschap toe te treden.

Na negen jaar Vorschule bezochten de tweelingbroers het Königliches Realgymnasium in hun geboortestad, waar het accent werd gelegd op de studie van de wiskunde en de natuurwetenschappen. De jonge Ernst Denny was van meet af aan een uitblinker. Zijn voorliefde ging naar de scheikunde, maar vader Heinrich had in zijn wijsheid beslist dat zijn zoons, de ene arts en de andere jurist zouden worden. En zo geschiedde het. Weinigen weten dat Hirsch Ballin als jongen ook een grote liefde opvatte voor het tekenen en schilderen en dat hij zulks ook later is blijven doen, tot na de tweede wereldoorlog.

In 1917 verhuisde de tweeling naar München, waar ze inwonend bij en onder het toezicht van een inmiddels getrouwde zuster hun studententijd zouden doorbrengen. In deze stad maakten zij het einde van de eerste wereldoorlog mee en tevens de val van het koninkrijk Beieren en de oprichting van de republiek. Eén semester onderbrak Ernst Denny zijn studies te München. Om toegelaten te worden tot de advocatuur in zijn geboortestad Wiesbaden was het nodig minstens die tijd aan een universiteit van de eigen deelstaat te hebben doorgebracht. Dat gebeurde te Frankfurt am Main. Max Weber was de hoogleraar te München, waarvan de colleges het meest indruk maakten op de jonge Hirsch Ballin. In 1922 voltooide hij zijn dissertatie, onder de 'leiding' van prof. dr. Wilhelm Kisch, auteur van het *Handbuch des deutschen Patentrechts*. Veel 'leiding' kwam er inderdaad niet aan te pas: één gesprek van een goed half uur, tijdens hetwelk de

promovendus duidelijk het gevoel had dat het hem niet vrij stond aantekeningen te maken. Wat niet wil zeggen dat de promotie destijds in München licht werd opgenomen; integendeel de dissertaties werden grondig op de korrel genomen en daarna volgde nog een examen rigorosum, waardoor de hele studie-cyclus nog eens werd overgedaan. Hoe kort het gesprek met de promotor ook was, deze had niettemin voor zijn leerling een grote waardering en verwachtte ook heel wat van hem. Het proefschrift *Das Recht aus der Erfindung* werd aanvaard summa cum laude en begin 1923 ontving Ernst Denny Hirsch Ballin de graad van doctor utriusque juris.

Van 1921 tot 1924 was Hirsch Ballin eerst in het kader van de verplichte stageperiode als referendaris bij de rechterlijke macht werkzaam, vervolgens in 1924 als rechter in Wiesbaden. In 1925 vestigde hij zich daar als advocaat, en slaagde er spoedig in een bloeiende praktijk op te bouwen. In 1931 kreeg hij de status van notaris (in Duitsland worden de advocaten met een zekere staat van dienst tevens tot notaris benoemd; een gespecialiseerde notariële studie, zoals bij ons, kent men er niet).

Met de machtsovername in 1933 begon ook de donkere tijd in het leven van Hirsch Ballin. Als student te München had hij zich buiten de politiek gehouden, maar had toch moeten meemaken hoe rechts-extremistische studenten al deden wat ze konden om het leven van joodse en socialistisch gezinde professoren zuur te maken. Als kind in de joodse gemeente van Wiesbaden moest hij wel ervaren hoe het vaak latente en een enkele keer manifeste antisemitisme zijn stempel drukte op het leven van een vreedzaam joods gezin. Alles te samen werden zijn jonge jaren niet getekend door het racisme. De Nassauer legde een tolerante instelling aan de dag tegenover de andersdenkenden. Dat had de jonge advocaat Hirsch Ballin ondervonden toen hij de Gemeente Wiesbaden onder zijn cliënteel mocht rekenen.

In 1933 werden aan Hirsch Ballin de functies van advocaat en van notaris ontnomen. Op 9 november 1938, na de Kristallnacht werd Ernst samen met zijn tweelingbroer Fritz, gearresteerd en weggevoerd naar het concentratiekamp Buchenwald, waar beide broers dwangarbeid in een steengroeve moesten verrichten. Ten gevolge van mishandeling door een bewaker liep Hirsch Ballin hersenletsel op, iets wat hem heel zijn verdere leven is blijven vervolgen met chronische aanvallen van zware hoofdpijn. Op 12 april 1939, net op tijd, werd Hirsch Ballin, na interventie door familie, vrijgelaten op voorwaarde dat hij, nagenoeg zonder bezittingen, Duitsland zou verlaten. Ernst Denny verkreeg asiel in het vluchtelingen-

kamp in Amsterdam, de stad waar hij zijn verdere leven is blijven wonen. Rond die tijd kan zijn broer, Fritz Maximillian, uitwijken naar Engeland, waar hij nog steeds woonachtig is in de stad Leeds. Voor hij uitweek naar Nederland, had Hirsch Ballin reeds contacten gelegd met de latere minister-president van de Nederlandse regering in ballingschap te Londen, prof. mr. P. Sj. Gerbrandy en met zijn vrienden prof. mr. J. Oranje en zijn vrouw. Zij hebben hem wellicht geholpen om zich definitief in Nederland te vestigen. Reeds in 1939 nam Hirsch Ballin de taak van co-editor van dr. H.L. Pinnars encyclopedie *World copyright* op zich. Deze encyclopedie werd tussen 1953 en 1960 in vijf delen gepubliceerd door A.W. Sijthoffs Uitgeversmaatschappij te Leiden.

Toen ook voor Nederland de oorlog uitbrak op 10 mei 1940, moest Hirsch Ballin onderduiken voor de hele tijd van de bezetting, tijdelijk ook in Utrecht. Als verstekeling nam hij niettemin deel aan het verzet. In die tijd leerde hij Maria Koppe kennen, met wie hij trouwde in 1947 en die zijn verder leven liefdevol met hem heeft gedeeld. Zij overleed enkele jaren na hem op 24 november 1977. Uit het huwelijk werd in 1950 een zoon geboren, Ernst, thans verbonden aan het ministerie van justitie.

Het is tekenend voor de figuur, voor de innemende persoonlijkheid, voor de hoogstaande menselijkheid van Hirsch Ballin, dat hij over deze droeve dagen uit zijn leven zelden of nooit sprak, behalve dan wellicht met hen die tot zijn meest strikte intieme kring behoorden. De pijnlijke details, in dit levensbericht vermeld, vernam de schrijver dezès nooit uit zijn mond; pas later, na zijn dood, werden ze hem meegedeeld door zijn zoon. Nooit hebben zijn leerlingen van hem een bitter woord gehoord, ook niet aan het adres van zijn vroegere landgenoten. Hij die de vervolging aan den lijve had gevoeld, weerde dit onderwerp uit zijn gesprekken. En velen van hen die hem goed kenden, geloven niet dat hij dit deed zo maar om zijn angst te verbergen en een bittere bladzijde uit zijn leven als vergeten om te slaan. Het was een wezenlijk kenmerk van zijn beleefd humanisme, van zijn diepe zin voor recht en rechtvaardigheid, van zijn edele wijsheid en zijn subliem verstand. Vanaf de oprichting van het Internationale Gesellschaft für Urheberrecht was hij bestuurslid en later erelid van deze in de Bondsrepubliek Duitsland gevestigde internationale vereniging. Bij de heroprichting in 1954 werd hij al dadelijk een vast medewerker van de Ufita (Archiv für Urheber-, Film-, Funk- und Theaterrecht). In 1959 nam hij de 'Richard-Strauss-Medaille' van het Duitse bureau voor muziek-auteurs-rechten GEMA in ontvangst en ten slotte, in 1962, aanvaardde hij in Den

Haag uit de handen van de ambassadeur van de Bondsrepubliek de hoge onderscheiding van het Grosse Verdienstkreuz. Allemaal onderscheidingen die zijn vroegere landgenoten hem wellicht minstens verplicht waren, maar door ze te aanvaarden van een volk dat de zwaarste verantwoordelijkheid droeg in de afschuwelijke misdaden die zijn rasgenoten werden aangedaan, gaf Hirsch Ballin meteen blijf en ook een schitterend voorbeeld van nobele verdraagzaamheid en onafhankelijkheid des gemoeds. Onafhankelijkheid, die hij tevens tegenover zichzelf en zijn rasgenoten in stand hield toen hij met een katholieke vrouw in het huwelijk trad en zich met haar liet opnemen in de schoot der Nederlandse gemeenschap.

In Nederland begon Hirsch Ballin met moed een tweede leven. Na de oorlog was hij werkzaam als juridisch adviseur op het gebied van de intellectuele rechten. Reeds in 1947 werd hij privatdocent aan de Rijksuniversiteiten te Utrecht en te Leiden. In 1948 verkreeg hij de Nederlandse nationaliteit. In 1949 vertoefde hij enkele maanden in Parijs als deskundige bij de Division du droit d'auteur van de UNESCO. In het begin der jaren vijftig terug in Nederland, legt hij zijn onderwijstaak te Utrecht neer en wordt docent te Leiden en naderhand gewoon lector in het auteursrecht en het recht van de industriële eigendom, beiden zowel nationaal als internationaal. Zijn deskundigheid op het gebied van het auteursrecht tekent zich met de jaren meer en meer af. De waardering volgt. Hirsch Ballin wordt bestuurslid van de Nederlandse groep van de Association Littéraire et Artistique Internationale, lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden en lid van de Adviescommissie voor het Auteursrecht bij het ministerie van justitie.

De bekroning van zijn carrière in Nederland voltrekt zich aan de Universiteit van Amsterdam. In 1958 wordt hij vanwege de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond aangesteld tot bijzonder hoogleraar in het nationaal en internationaal auteurs- en uitgeversrecht. In 1962 wordt hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar, bij gelegenheid waarvan zijn leeropdracht wordt uitgebreid met het nationaal en internationaal recht met betrekking tot de industriële eigendom, en in 1966 tot gewoon hoogleraar. Om deze schitterende loopbaan te besluiten neemt hij na zijn emeritaat op 1 september 1969, hij werd opgevolgd door Herman Cohen Jehoram, nog gedurende een paar jaar een gasthoogleraarschap waar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Bijna al wie in Nederland met het auteursrecht te maken heeft, werd door hem gevormd of onderging zo niet zijn invloed. Sinds 1966 was Alexander

Komen, thans hoogleraar in de encyclopedie der rechtsgeleerdheid, zijn medewerker. Achtereenvolgend promoveerden bij professor Hirsch Ballin: Eduardus Bogaart (*Titelbescherming*, 1960); schrijver dezes (*De morele rechten van de auteur*, 1961); Louis van Vollenhoven (*De zaak Televizier*, 1970) en Alexander Komen (*De bescherming van werken van letterkunde, wetenschap of kunst en van merken*, 1971).

Zijn gezondheidstoestand verslechterde in het begin van de jaren zeventig. In 1973 mocht hij niettemin nog beleven dat de Universiteit van München zijn Doktorswürde vernieuwde, een typisch Duitse onderscheiding, die men kan vergelijken met een eredoctoraat, aan de eigen universiteit dan, bij ons. In 1974 werd hij erelid van de Vereniging voor Auteursrecht (vroeger ALAI), waarvan hij vice-voorzitter was geweest. In maart 1975 moest hij onverwacht een operatie ondergaan. Kort daarop, zaterdagavond 15 maart, overleed Ernst Denny Hirsch Ballin. De crematie vond volgens zijn wens in stilte plaats op dinsdagochtend 18 maart 1975.

Het zou onbegonnen werk zijn een beschouwing van het omvangrijke wetenschappelijke werk van Hirsch Ballin in deze korte tekst te willen geven. Afgezien van zijn academisch proefschrift *Das Recht aus der Erfindung* werd een keuze uit zijn voornaamste werken ondergebracht in *Auteursrechtelijke opstellen*, bij Kluwer te Deventer in 1970 uitgegeven en ingeleid door zijn leerling A. Komen. Het is zeker zinvol daaruit andermaal Hirsch Ballins vermaarde *trilogie* naar voor te brengen, de openbare lessen en de inaugurele rede, waarmede hij zijn loopbaan als hoogleraar inzette, respectievelijk te Utrecht (1947), Leiden (1947) en Amsterdam (1959): *Auteursrecht in wording*, *Uitgeversrecht in wording* en *Maken en vervaardigen*, waarin hij wel het meest kernachtig zijn auteursrechtelijke opvattingen en inzichten synthetiseerde. Wanneer men daarnaast de blik laat glijden over de lange bibliografische lijst van zijn volledige bijdragen aan de rechtswetenschap, dan springen drie dingen in het oog. In de eerste plaats de stijgende produktiviteit, de naar volledigheid groeiende manier waarop Hirsch Ballin de rechtspraak en de rechtsliteratuur op het gebied van het auteursrecht op de voet volgde en commentarieerde, niet alleen in Nederland en Europa, maar over de hele wereld heen. Vervolgens hoe zijn voorkeur ging naar de grondige en dan volledig uitgediepte analyse en bespreking van zeer specifieke, acuut gestelde en doorgaans ook moeilijke problemen. Tenslotte de uitgebreide talenkennis van deze geleerde, die naast het Duits en het Nederlands, zijn artikelen ook schreef in het Engels, het Frans en het Italiaans.

Men mag gerust zeggen dat de geleerdheid van Hirsch Ballin op het gebied van het auteursrecht spreekwoordelijk was geworden. Geen boek, noch artikel, geen vonnis of arrest, of Hirsch Ballin kende het en hield het als een computer in zijn geheugen geborgen, om het ten gepaste tijde, ter demonstratie van zijn stellingen, naar voor te brengen. Deze overvloed van kennis maakt de lectuur van zijn werk niet eenvoudig. Sommige van zijn geschriften worden meermaals per regel onderbroken door verwijzingen naar rechtsleer en jurisprudentie. Deze moeilijke kant in het werk van Hirsch Ballin wordt echter vanzelfsprekend aanvaard in ruil voor de schat van kennis die men er in vindt.

Nog boeiender en innemender was zijn verschijning als mens. Zelden zal men een hoogleraar hebben ontmoet die zich zo mild en minzaam, zo nederig ten dienste stelde van zijn leerlingen. Een der meest markante kanten van zijn persoonlijkheid was de stille bescheidenheid waarmee hij zijn grote geleerdheid zo sympathiek en ontvankelijk wist aan te bieden. Professor Hirsch Ballin zal in de herinnering blijven leven van zijn vele leerlingen, niet alleen als een geleerd maar ook en vooral als een minzaam man. Voor hen die op een of andere wijze in zijn spoor lopen, blijft hij een lokkend voorbeeld als geleerde, als hoogleraar en als mens.

Berkenrode, 13 december 1977

FRANS VAN ISACKER

Voornaamste geschriften

Voor een overzicht van de publikaties tot 1970 van E.D. Hirsch Ballin kan verwezen worden naar E.D. Hirsch Ballin, *Auteursrechtelijke opstellen*, Deventer, AE.E. Kluwer, 1970. Hierin is naast een keuze uit zijn werk ook een bibliografie opgenomen. Aan deze bibliografie dienen de volgende sinds 1970 verschenen publikaties en nog enkele voor 1970 te worden toegevoegd.

Kurt Runge, Urheber- und Verlagsrecht in *Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht* 1948, p.311-312 (bespreking).

Comité d'experts en droit d'auteur in *Nederlands Juristenblad* 1949, p.574 en volgende.

Comité d'experts en droit d'auteur in *Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht* 1949, p.409.

Ludwig Delp, Die Kulturabgabe in *Nieuwsblad voor de Boekhandel* 1950, p.515 (bespreking).

Richard Vetter, Die Rechtsbeziehungen zwischen Verfasser und behindertem Verleger in *Deutsche Rechts-Zeitschrift Tübingen* 1950, p.262.

Televisie en boek III in *Nieuwsblad voor de Boekhandel* 1951, p.489.

De grote bezoeking van de televisie in *Nieuwsblad voor de Boekhandel* 1951, p.586.

M.J. Langeveld, Einführung in die Pädagogik, Stuttgart 1951 (vertaling).

Universele auteursrecht-conventie in *Nieuwsblad voor de Boekhandel* 1952, p.921 en volgende.

Quelques considérations sur les lois récentes et les projets de réforme en préparation du droit d'auteur in Rapport général, Congrès d'Amsterdam, Association Littéraire et Artistique Internationale 1956.

La protection des oeuvres d'art appliqué à l'industrie in Revue Internationale du Droit d'Auteur 36-37, 1962.

Discussiebijdrage inzake preadvies mr. C.H. Beekhuis over ongeoorloofde mededinging in Handelingen Nederlandse Juristen Vereniging 93:11, 1963, p.34-38.

Herziening van de Auteurswet 1912 in Nederlands Juristenblad 1965, p.719-721.

Discussiebijdrage inzake preadvies jhr. mr. P.J.W. de Brauw over de bescherming van de persoonlijke sfeer in Handelingen Nederlandse Juristen Vereniging 95:11, 1965, p.19-21.

Auteursrechtelijke opstellen. Een keuze uit het werk van prof. dr. E.D. Hirsch Ballin. Deventer, AE.E. Kluwer, 1970 (met volledige bibliografie; woord vooraf door A. Komen).

Het ja zuster, nee zuster-arrest in Nederlands Juristenblad 1970, p.744 en volgende.

Bouwwerk en bouwdoos. Over artikel 18 der Auteurswet 1912 in Bouwrecht 1970, p. 379 en volgende.

Annotatie bij Cour d'Appel Bourges, 1 juni 1965, Cour d'Appel Orléans, 20 februari 1967 en Cour de Cassation, 12 februari 1969 in Schulze Ausland Frankreich 17, 19, 21, 1970.

Annotatie bij Tribunal Correctionnel de Paris, 17 januari 1968 in Schulze Ausland Frankreich 20, 1970.

Annotatie bij Supreme Court of Canada, 1 april 1968 in Schulze Ausland Kanada 1, 1970.

Gino Galtieri, Proprietá letteraria e artistica 1 in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 57, 1970, p.378 (bespreking).

Horst Locker, Das Recht der bildenden Kunst in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 58, 1970, p.377 (bespreking).

Mephisto in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 59, 1971, p.21 en volgende.

Annotatie bij Hof van Beroep, Brussel, 11 april 1969 in Schulze Ausland Belgien 6, 1971.

Annotatie bij Hof van Beroep, Brussel, 3 juni 1969 in Schulze Ausland Belgien 7, 1971.

Annotatie bij Hof van Beroep, Brussel, 12 november 1969 in Schulze Ausland Belgien 8, 1971.

Annotatie bij Cour de Cassation, Paris, 5 januari 1970 in Schulze Ausland Frankreich 22, 1971.

Annotatie bij Cour d'Appel, Paris, 30 juni 1970 in Schulze Ausland Frankreich 23, 1971.

Annotatie bij Pres. Rechtbank Amsterdam, 4 maart 1969 in Schulze Ausland Niederlande 4, 1971.

O.S. Reschenauer und A. Stankowski, Firmenimage, Markentypologie, Werbe-elemente, Kompaktwerbung in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 59, 1971, p.369 (bespreking).

Krausse, Katluhn und Lindenmaier, Das Patentgesetz in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 61, 1971, p.382 (bespreking).

Over het recht tot verveelvoudiging van een werk. Kanttekeningen bij de Auteurswet 1912 in Recht in beweging. Opstellen aangeboden aan prof. mr. Ridder R. Victor. 1. Deurne-Antwerpen 1972, p.551 en volgende.

D'après-Werke in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 64, 1972, p. 117 en volgende (ook gepubliceerd in Festschrift für Georg Roeber. Berlin 1973, p.191 en volgende).

Annotatie bij Pretura di Bologna, 20 april 1971 in Schulze Ausland Italien 19, 1972.

Copinger and Skone James, On copyright in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 65, 1972, p.377 (bespreking).

Klauer und Möhring, Patentrechtskommentar in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 65, 1972, p.384 (bespreking).

Besinnung auf Rechtsvergleichung in Mario Rotondi, Buts et methodes du droit comparé. Padova-New York 1973, p.369 en volgende.

Annotatie bij Tribunal de Grande Instance, Paris, 11 januari 1971 in Schulze Ausland Frankreich 24, 1973.

Eduard Reimer, Wettbewerbs- und Warenzeichenrecht III in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 66, 1973, p.379 (bespreking).

Wilhelm L. Pastor, Wettbewerbs-Alphabet in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 66, 1973, p.380 (bespreking).

Zum Vorentwurf einer gesetzlichen Regelung des Verlagsrechts in den Niederlanden in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 73, 1975, p.17 en volgende (met vertaling van de tekst van titel 8 van boek 7 ontwerp voor een nieuw Burgerlijk Wetboek op p.220 en volgende).

Over de invloed van het positivisme op de rechtswetenschap in Nederlands Juristenblad 1975, p.1053 en volgende (vertaling van het in 1947 in het Zeitschrift für schweizerisches Recht verschenen artikel *Über den Einfluss des Positivismus auf die Rechtswissenschaft*).

Peter von Foerster, Das Urheberrecht des Theaterregisseurs in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 74, 1975, p.371 (bespreking).

Eduard Reimer und Otto Friedrich Frhr von Gamm, Wettbewerbs- und Warenzeichenrecht in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 75, 1976, p.383 (bespreking).

Ludwig Leiss, Verlagsgesetz in Archiv für Urheber-, Film-, Funk-, und Theaterrecht 75, 1976 (bespreking).

Verder schreef D.E. Hirsch Ballin een groot aantal aankondigingen in het Nederlands Juristenblad in de jaargang 1970.

Hendrik Arnold Höweler

Amsterdam 27 november 1899 - Laren (N.H.) 7 oktober 1976

Vermoedelijk zullen slechts weinig mensen Höweler nog in zijn publieke activiteiten gekend hebben. De laatste dertig jaar van zijn leven immers leed hij aan een progressieve spierdystrophie, die hem sedert 1960 tot huiszittend invalide maakte en op den duur bijna elk direct contact met de buitenwereld belette. Höweler was bovendien iemand, die slechts zelden door publikaties naar voren trad. Frappant genoeg kan hij desondanks gelden als degene die - meer dan wie ook in Nederland - kennis en kundigheid bezat op het gebied van de achttiende eeuw in de ruimste zin. Vanaf zijn ziekbed onderhield hij tot vlak voor zijn dood een wereldwijde correspondentie met uiteenlopende onderzoekers. Terecht noemde Jean-Daniel Candaux hem onlangs 'le doyen des dix-huitiémistes néerlandais'.

Het is mij niet mogelijk om over deze bijzondere man op een onpersoonlijke toon te schrijven. Daarvoor heeft hij te zeer zijn stempel gedrukt op mijn eigen leven en werk. Allicht zal in dit levensbericht dus ook het accent vallen op Höwelers verborgen werkzaamheid als explorator van het achttiende-eeuwse maatschappelijke en intellectuele leven. Daarin toch ligt, naar het mij voorkomt, zijn grote en blijvende wetenschappelijke betekenis.

Hendrik Arnold Höweler stamt uit een echt gereformeerd geslacht. Hij werd 27 november 1899 te Amsterdam geboren als oudste van twee zoons van Caspar Andries Höweler en Catharina Johanna Wormser. Zijn vader bewoog zich in het zakenleven; op het laatst was hij makelaar. Maar door een chronische ziekte was hij niet in staat veel te doen. Hij overleed in december 1934. Höwelers moeder was de oudste dochter van de in gereformeerde kring bekende uitgever J.A. Wormser jr. Via haar kwam hij later in het bezit van het uitgebreide Höveker-Wormser-archief (circa dertienhonderd brieven en andere documenten), dat zulk een schat aan gegevens bevat over de beginperiode van de Afscheiding en dat in 1951 door hem in bruikleen werd gegeven aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Met die Vrije Universiteit voelde Henk Höweler zich langs allerlei draden verbonden. Het lag dus voor de hand dat hij, na voltooiing van zijn middelbare opleiding (1917 eindexamen HBS; 1919 staatsexamen), daar ging studeren. Hij werd er een van de eerste studenten Nederlands met als

voornaamste leermeester de fameuze hoogleraar (en bibliothecaris) J. Wille. Onder diens leiding ontplooidde Höweler zich in een richting die wel als typerend voor zijn studiemethode mag gelden: veelzijdige interesse gecombineerd met aandacht voor ook het kleinste detail.

Omdat Wille op zijn eentje al een hele faculteit aan leeropdrachten waarnam, verwierf Höweler vanzelf een soortgelijke brede eruditie, die overigens nooit tot oppervlakkige veelweterij ontardde. Aanvankelijk ging zijn belangstelling vooral uit naar het Oudnoors, waarvoor de liefde hem altijd is bijgebleven. Geleidelijk aan echter verplaatste zijn studieactiviteit zich meer in moderne richting, om ten slotte definitief bepaald te blijven bij de achttiende-eeuwse literatuurgeschiedenis. Dat was overigens een terrein, waar de neerlandistiek van toen liefst met een flinke boog omheen liep. Een sterk door de romantiek en het estheticisme van Tachtig beïnvloede literatuurbeschouwing kon weinig waardering opbrengen voor onze achttiende-eeuwse erflaters, die op enkele uitzonderingen na (Betje Wolff!) als slappe epigonen werden gedoodverfd.

Alleen een onafhankelijk man als Wille ging zijn eigen weg. Voor hem vormde die verguisde achttiende eeuw niet louter een periode van stilstand, maar eerder een tijdvak waarin allerlei nieuwe tendenties in wetenschap, kunst, religie en maatschappelijk denken zich begonnen te manifesteren. Om die te onderkennen was bovenal onderzoek van de bronnen nodig. Bibliotheken en archieven moesten het materiaal leveren, op basis waarvan pas een werkelijk gefundeerde alles omvattende visie op onze achttiende eeuw mogelijk zou zijn. Daarbij sprak het voor Wille vanzelf, dat een dergelijke herwaardering voortdurend rekening moest houden met de Europese context waarbinnen Nederlandse figuren en verschijnselen hun specifieke betekenis konden krijgen.

Het was stellig een ambitieus programma en het hoeft waarachtig geen verwondering te wekken, dat een overbelast, tot perfectionisme geneigd man als Wille er niet in geslaagd is om zijn levenswerk te realiseren. Zijn magnum opus over Rijklof Michaël van Goens - centrale figuur op het kruispunt der ideeën - is helaas een torso gebleven, tot Willes eigen diepe teleurstelling. In Höweler evenwel mocht hij met recht menen een leerling gevonden te hebben, die vanuit dezelfde beginselen werkend de grote leemte in onze nationale cultuurgeschiedenis eindelijk zou gaan opvullen.

Als student zocht en vond Höweler van begin af aan aansluiting bij zijn leermeester. Tegelijk nam hij ook actief deel aan het traditionele corpsleven; in 1923 werd hij zelfs rector van de studentenvereniging aan de

Vrije Universiteit. Maar een gezelligheidsmens zou hij nooit worden (societybezoeken waren hem een gruwel). Eerder was het zijn zakelijk-organisatorisch talent en zijn natuurlijk leiderschap die hem telkens op verantwoordelijke posten brachten.

In 1923 legde Höweler zijn kandidaatsexamen in de Nederlandse taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit af. Onmiddellijk daarna trad wegens familieomstandigheden ernstige vertraging op in zijn studie. Hij moest die studie nu vier jaar lang combineren met diverse tijdelijke leraarsfuncties: aan het Baarns Lyceum (1923), de Godelinde School te Hilversum (1924-1930) en aan het Gereformeerd Gymnasium te Amsterdam, waar hij in 1924 een paar uur ging lesgeven en waar hij later, in 1930, zijn vaste aanstelling als neerlandicus zou krijgen. Zo komt het dat Höweler pas in 1927 aan de Vrije Universiteit zijn doctoraal examen aflegde.

Hoezeer de studie ook lokte, voorlopig eiste het leraarschap alle energie op. Het verdient aandacht dat Höweler, nimmer begerig naar bestuurlijke functies, toch ook binnen de schoolgemeenschap als vanzelf op een verantwoordelijke post terecht kwam. In 1935 werd hij benoemd tot rector aan het Gereformeerd Gymnasium. In dat zelfde jaar trad hij, op 25 juli, in het huwelijk met de classica Margaretha Annetje de Bruyn uit Apeldoorn. De jonggetrouwen vestigden zich in Amsterdam aan de Botticellistraat 7.

Intussen was Höweler aan het begin van de jaren dertig intens betrokken geraakt bij de spellingstrijd, die toen niet alleen de onderwijswereld maar ook het politieke leven in Nederland in twee kampen verdeelde. Evenals Wille verzette hij zich met kracht tegen het *Taalbederf door de school van Kollewijn* (titel van Willes rectorale oratie uit 1934). Het betrof hier de pogingen van de 'vereenvoudigers' om de taalkundige geslacht-aanduiding meer in overeenstemming te brengen met de actuele spreektaal, hetgeen in de praktijk vooral neerkwam op afschaffing van de buigings-n. Hierin nu zagen Wille cum suis een regelrechte aanslag op de geschreven taal als 'draagster bij uitnemendheid van de eenheidsgedachte voor heel ons Nederlandsche volk'. In hun ogen ging het allerminst om een strikt linguïstisch probleem, maar - in diepste zin - om een levensbeschouwelijke kwestie. Wie het door God gegeven taalinstrument eigenmachtig moderniseerde, vervreemde daarmee het volk van de geestelijke schatten (statenbijbel, de 'oude schrijvers') waaruit het eeuwenlang had kunnen putten. Historisch besef en christelijke vroomheid beide drongen Wille met de zijnen tot het tegenoffensief.

Zo trad Höweler naar voren als secretaris van het door hem in 1933 opgerichte Comité voor Eenheid in de Schrijfwijze van het Nederlands, waarvan verder onder anderen de hoogleraren G.S. Overdiep (voorzitter), Wille, Jos. Schrijnen, J.W. Muller en Aug. Vermeylen deel uitmaakten. In oktober 1934 richtte Höweler met dezelfde intentie een Nationale Vereeniging voor Orde en Eenheid in de Schrijftaal op onder voorzitterschap van prof. mr. B.M. Taverne. Zelf fungeerde hij opnieuw als secretaris, terwijl hij tevens jarenlang het op onregelmatige tijden verschijnende verenigingsorgaan Taal en Spelling redigeerde.

Men kent de afloop. De spellingswet van 1947 betekende op bijna alle fronten een overwinning voor de Kollewijnianen. Höweler's Nationale Vereeniging hield in 1948 op te bestaan. Achteraf gezien betreurde de initiatiefnemer binnenskamers dikwijls, dat hij zoveel kostbare tijd aan deze vergeefse strijd gespendeerd had. Wel bewaarde hij hieraan tal van interessante contacten, onder meer met Schrijnen, Overdiep, Huizinga, Frans Bastiaanse en met Vlamingen als Lode Opdebeek, August Vermeylen en Julius Hoste.

Die spijt, waarvan ik sprak, had haar speciale reden. In 1931, aan de vooravond dus van de spellingsoorlog, deed Höweler - zoekend naar gegevens over Johannes Lublink den Jongen (zijn aanvankelijke promotieonderwerp) - de vondst van zijn leven. In het huisarchief der familie Six te Amsterdam ontdekte hij honderden brieven van Lucretia van Merken en haar echtgenoot Nicolaas Simon van Winter, die - gevoegd bij de talrijke brieven van personen uit hun kring - op het eerste gezicht reeds een ongemeen compleet beeld beloofden te geven van het dagelijks leven in de achttiende eeuw. Het materiaal was echter ongeordend. Slechts weinigen hadden er incidenteel gebruik van kunnen maken.

Höweler slaagde erin het volledig vertrouwen van de familie Six te verwerven en met grote voortvarendheid zette hij zich aan het werk. In 1932 sloot hij de eerste fase van zijn onderzoek af met de samenstelling van een *Catalogus van handschriften in het archief der familie Six* (83 pagina's, folio; getypt). Toen de ergste spelling-perikelen achter de rug waren, begon Höweler met het kopiëren van alle brieven. Dit moeizame karwei duurde van zomer 1936 tot zomer 1942! Aanvankelijk bestond het plan om het totaal (circa dertienhonderd stuks!) integraal uit te geven met inleiding en commentaar. Daartoe ondernam Höweler een gigantische speurtocht in allerlei, vooral notariële archieven. Speciaal de Leidse en Amsterdamse notariaatsarchieven werden uitgekamd. Niets werd aan het toeval over-

gelaten. Het ene dossier na het andere vulde zich met stapels aantekeningen over personen of zaken die in de uit te geven correspondentie aan de orde kwamen. Was Wille al een perfectionist in het kwadraat, bij Höweler vergeleken mocht hij welhaast een sloddervos heten. Op den duur nam het werk aan wat in eerste instantie toch een dissertatie over Lucretia van Merken en haar kring moest worden beangstigende vormen aan. Höweler zag dat zelf scherp in, maar hij kon eenvoudig geen genoeg nemen met stukwerk. Voor hem gold de lijfspreuk van Petrus Camper: *aut bene aut non*.

Intussen werd het onderzoek in binnen- en buitenlandse archieven tijdens de oorlogsjaren 1940-1945 danig belemmerd. Als rector van een school had Höweler toen trouwens nog wel andere zorgen aan het hoofd. Volgens de getuigenis van oud-collega's uit die periode wist hij tijdens de bezetting door persoonlijke gesprekken en door zijn rectorale toespraken voor de hele schoolgemeenschap leerlingen zowel als docenten telkens weer te bezielen door zijn vast geloof in de overwinning van de humaniteit op de barbarij.

Onmiddellijk na de oorlog gaf Höweler uitvoering aan zijn reeds eerder kenbaar gemaakte voornemen om zich geheel op zijn omvangrijke archiefstudie te concentreren. Ondanks sterke aandrang van zijn docenten om te blijven nam hij in 1945 vrijwillig ontslag. Kinderen hadden de Höwelters niet. Sober levend in oudhollandse stijl konden zij het zich goed permitteren om samen, meest in verband met historisch onderzoek, verre reizen te maken naar Scandinavië en Polen onder andere (alles nog vóór 1940). Nu, na de oorlog, bezochten zij tot tweemaal toe (in 1949 en 1951) de Verenigde Staten van Amerika, het land dat met Zuid-Afrika zijn bijzondere interesse en warme sympathie opwekte. Voor Höweler was Amerika het symbool van de ware vrijheid. Daarbij speelde zijn familiale verbondenheid met dat land een grote rol. Onder de Amsterdamse Afgescheidenen die zich in 1846 en volgende jaren te Iowa gevestigd hadden, bevonden zich vele vrienden en relaties van zijn overgrootvader Johan Adam Wormser (1807-1862). Het is altijd zijn wens geweest om de brieven van die landverhuizers uit het familiearchief in het licht te geven, een plan dat pas recentelijk tot uitvoering is gebracht door dr. J. Stellingwerff met zijn *Amsterdamse emigrantten* (1975). Ook met Zuid-Afrika waren er familiale banden. Zijn grootvader had er in Pretoria een boekhandel gesticht. In 1955 bezochten Höweler en zijn vrouw het land van Verwoerd.

Nu Höweler de handen geheel vrij had voor zijn studie scheen niets een snelle afronding van zijn dissertatie meer in de weg te staan. Eind 1946 was

de kopij vrijwel gereed. In overleg met zijn promotor Wille had Höweler uiteindelijk besloten 'slechts' een paar honderd van de belangrijkste brieven uit de Six-collectie te publiceren, uiteraard met een uitvoerige algemene inleiding. Het op twee banden begrote werk zou de titel dragen: *Dagelijksch leven in de achttiende eeuw*.

Proefdrukken lagen al op tafel. Telkens echter werd de promotiedatum verschoven. Zelfs Wille vond dat zijn geliefdste leerling er nu een punt achter moest zetten. Hij hoopte namelijk dat deze, eenmaal gepromoveerd, hem voor een deel zou kunnen ontlasten van zijn veelvoudige universitaire taak. Het heeft niet zo mogen zijn. Op een gegeven moment was het onderwerp van de baan.

Het zou onjuist zijn te concluderen, dat Höweler een fantastisch projectenmaker was die ten slotte in zijn hoog opgestapelde papiermassa's verward raakte. In werkelijkheid beheerste hij zijn uitgebreide materie tot in de finesses. Ook het neerschrijven van zijn bevindingen ging hem goed af. Zijn stijl was helder, zakelijk, zaakrijk, heus maar met een lichte ondertoon van Amsterdamse humor. Vanwaar dan die onmacht op het beslissende moment? Was het faalangst? Stellig drukte op Höweler de last van hooggespannen verwachtingen. In 1937 had hij aan het 'Leidse tijdschrift' een bijdrage geleverd van bijna honderd bladzijden over het Haagse dichtgenootschap Kunstliefde Spaart Geen Vlijt, zò perfect dat hij zichzelf al vast een norm had gesteld. Voor het overige publiceerde hij (behoudens dan zijn veelal anonieme stukken in Taal en Spelling) slechts enkele kleine artikelen. Insiders evenwel wisten van het grote werk dat op stapel stond en erkenden zijn kwaliteiten. In 1948 benoemde de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde hem tot lid, terwijl hem in dat zelfde jaar ook het lidmaatschap werd aangeboden van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

In oktober 1949 volgde Höweler Wille toch op, zij het in een andere kwaliteit dan aanvankelijk was bedoeld. Hij werd nu de eerste full time bibliothecaris aan de Vrije Universiteit, een baan waarvoor hij - geleerde, diplomaat en zakenman in één persoon - geknipt was. Zijn periodieke verslagen in het *Jaarboek* van de Vrije Universiteit (1950-1951 tot en met 1958-1959) getuigen opnieuw van zijn organisatorisch inzicht en van zijn oog voor het menselijk detail. Zowel de bemoeienissen van hooggeplaatsten als de dagelijkse bezigheden van de poetsjuffrouw worden op hun juiste merites gewaardeerd.

Het was in die periode (1958) dat ik Höweler leerde kennen, toen de bibliotheek nog, gelijk de hele Vrije Universiteit gehuisvest was aan de

Keizersgracht in Amsterdam in een labyrint van kleine vertrekken, die toch hun eigen intimiteit bezaten. Wat mij bij die eerste ontmoeting vooral trof was Höwelters belangstelling voor en hulpbereidheid aan vakgenoten, ook wanneer het zoals in mijn geval om een aankomende student ging. Over de manier waarop de (literatuur-)studie moest worden aangepakt had hij heel duidelijke ideeën. Volgens hem lag de sleutel van succes ter zake in archiefonderzoek. Al te veel stelden wetenschappelijke onderzoekers zich tevreden met het herkauwen van 'de oude stampot'. Waar het om ging was iets nieuws te voorschijn te brengen: nieuwe feiten die tot nieuwe inzichten konden leiden. Daarvoor was bovenal geduld nodig. Men moest jaren uittrekken om zich in een periode in te lezen. Met klem ried Höweler mij aan om, als het mij ernst was met de achttiende eeuw, mij daarin te specialiseren. Zelf had hij in de loop van de jaren een omvangrijke vakbibliotheek op het gebied van de achttiende eeuw bijeen gebracht.

Archiefstudie dus! Wat hij bedoelde bleek onder andere uit zijn in eigen beheer uitgegeven *Archivalia betreffende Aagje Deken, Betje Wolff en personen uit haar kring* (1949), het enige boekwerk dat Höweler in het licht gaf. Het bracht inderdaad een groot aantal belangwekkende, nog onbekende gegevens omtrent de jeugd van Aagje Deken en het vermogensverlies van Wolff en Deken - om slechts deze punten te noemen. Maar het boekje miste toch innerlijke samenhang. Feitelijk bestond het uit een vijftal afzonderlijke detailstudies. Wille toonde zich bij alle waardering voor het minutieuze onderzoek lichtelijk teleurgesteld. Niettemin bleef hij nog altijd hopen op een dissertatie, desnoods in bescheidener opzet. Maar weldra werd het uitzicht op een voltooiing van het grote werk dat Höweler in 1931 begonnen was voorgoed verduisterd.

In juni 1952 verhuisden de Höwelters van Amsterdam naar Laren in Noord-Holland, waar zij een fraai gelegen bungalow betrokken die - naar het thans verdwenen buitentje van het echtpaar Van Winter-Van Merken - de naam Bydorp kreeg. Omstreeks die tijd manifesteerde zich bij Höweler al de sluipende ziekte, waardoor hij langzaam maar zeker fysiek tot een wrak zou worden. Speciaal het schrijven ging hem steeds meer moeite kosten. Toch bleef hij voorlopig op zijn post als bibliothecaris aan de Vrije Universiteit, totdat in 1960 het lopen hem dermate moeilijk ging vallen, dat hij met vervroegd pensioen moest gaan. Vanaf dat tijdstip begon zijn leven-in-afzondering.

Höweler reageerde op deze noodlottige wending in zijn leven met grote waardigheid en zakelijke kalmte. Hij verafschuwde zelfbeklag en jammer-

praat van anderen. Toen hij begreep voortaan zonder hulp van publieke boekerijen te moeten studeren, maakte hij van zijn eigen huis een bibliotheek. Want de studie moest doorgaan: daarin lag zijn levenstaak. Ze was trouwens zijn beste medicijn. Zo verstreken de jaren. Wat ook zijn vrouw bij dit alles aan innerlijke kracht moest opbrengen laat zich gemakkelijk raden. Zij was steeds zijn belangstellende metgezel in de studie geweest; thans werd ze wetenschappelijk medewerkster en verpleegster tegelijk.

Nu het grote boek onvoltooid dreigde te blijven, ging Höweler makkelijker dan voorheen toegeven aan de verleiding tot digressies. Allerlei van het hoofdwerk afgeleide publikatieplannen hielden hem bezig: over Petrus Camper, over Belle van Zuylen, over Henri Rieu vooral, de Franse vertaler van *Sara Burgerhart*. Ik had het voorrecht door herhaald bezoek aan Bydorp en frequente briefwisseling getuige te zijn van dit heroïsch gevecht tegen de tijd. Merkwaardig genoeg had men dan zelden het gevoel met een zieke te doen te hebben. Höweler beschikte namelijk over een zeldzame geestkracht. Hij bleef uiterst beminnelijk en... uiterst kritisch. Kritisch ook met betrekking tot het politieke en maatschappelijke leven in Nederland. De anarchie aan sommige universiteiten - met name de verlinksing aan *zijn* Vrije Universiteit - trof hem bitter. Daarover schreef hij, die dagen over een halve bladzijde deed, lange, geharnaste (en goed gedocumenteerde) brieven aan de verantwoordelijke personen. Zonder zichtbaar effect natuurlijk!

Ik nader nu een punt waarover ik uiterst voorzichtig moet zijn. Bij zijn jarenlange studie van de achttiende eeuw was Höweler grote affiniteit gaan voelen voor Voltaire. Diens werken besloegen een hele wand van zijn studeerkamer. Wat hem in de lachende wijsgeer uit Ferney aantrok reikte dieper dan de literatuur alleen. Het was Voltaires levenshouding die hij bewonderde: zijn opgewektheid en vernuft, zijn financieel genie (ook dat!), zijn vasthoudende strijd tegen intolerantie, zijn wijs pragmatisme bovenal dat mensen leerde om eerst in de eigen concrete werkkring orde op zaken te stellen: 'Il faut cultiver notre jardin'. Geleidelijk deed dit verlichte denken hem lossen staan tegenover zijn gereformeerde verleden, al bewaarde hij altijd een volledig respect voor authentiek gelovige christenen. Zelf echter - zo is althans mijn indruk - vond hij ten laatste meer houvast in een Voltairiaanse scepsis dan in kerkelijke dogmata. Wie de marteling gadesloeg waaraan hij onderworpen was, zal er alle begrip voor hebben dat hem de zin van dit alles volstrekt onverklaarbaar voorkwam.

In 1973 was Höwelters gezondheidstoestand dusdanig verslechterd dat

verzorging thuis niet meer mogelijk bleek. Hij betrok toen een kamer in het Johanuiter verpleeghuis Theodotion te Laren, die aanstonds als studeervertrek moest worden ingericht. Elke dag liet hij zich voor enkele uren achter zijn schrijfbureau plaatsen, in een wanhopige poging om met zijn weigerachtige hand tenminste een paar regels op papier te zetten. Bezoek ontving hij nu vrijwel niet meer.

Het laatste levensjaar leek er duidelijk iets in hem gebroken. Hij verlangde nog enkel naar de dood, die hem op 7 oktober 1976 uit een bijna dertigjarig lijden verlostte. De crematie vond in alle stilte te Utrecht plaats op dinsdag 12 oktober.

Kort vóór zijn opneming in het Theodotion had hij mij verzocht om na zijn overlijden zijn levenswerk voort te zetten en naar best vermogen te voltooien. Toen ik al zijn aantekeningen onder ogen kreeg, werd me pas recht duidelijk wat een monnikenwerk Henk Höweler verricht had. Wat meer zegt: hij heeft inderdaad een schat aan kleine en grote (maar steeds onbekende) gegevens over binnen- en buitenlandse figuren, instellingen en teksten tevoorschijn gebracht: 'Rijkdom van het onvoltooide'. Wie zou menen, dat het hier om louter extra-literair peuterwerk ging, slaat de plank volledig mis. Wars van alle getheoretiseer toonde Höweler zich ook een subtiel interpretator, die bijvoorbeeld de Franse vertaling van *Sara Burgerhart* woord voor woord met het Nederlandse origineel vergeleek, alvorens tot een waardebeoordeling te komen.

Zolang dit materiaal nog ongepubliceerd ligt kan het nageslacht geen definitief oordeel uitspreken over Höweler's wetenschappelijke betekenis. Slechts enkele publikaties tonen hem in zijn ware kracht. Ik noemde al zijn monografie over het Haagse Kunstliefde. Zijn voorkeur ging uit naar auteurs die ook als persoonlijkheid bewondering afdwongen. Zo iemand was Frans van Lelyveld, oprichter van onze Maatschappij, aan wie hij een afgewogen opstel wijdde, waarin deze vergeten pionier met al zijn ambities en beperktheden voor ons leven gaat. Ook Betje Wolff stond in het centrum van zijn aandacht, getuige nog zijn uitvoerige bijdrage aan de herdenkingsbundel van 1954, die werkelijk nieuw licht werpt op haar relatie met Lucretia van Merken. Zijn laatste grote liefde was ongetwijfeld Henri Rieu, vriend van Voltaire, en naar Höweler onweerlegbaar aantoonde de Franse vertaler van *Sara Burgerhart*. Ook van het grote boek over Rieu zijn tot dusver slechts enkele fragmenten gepubliceerd, genoeg echter om althans een indruk te geven van Höweler's brede comparatistische oriëntatie.

Eén kwaliteit mag tenslotte nu reeds definitief aan deze markante persoonlijkheid worden toegekend: hij was voor allen die hem van nabij gekend hebben 'maître de conscience' en inspirerend voorbeeld. Zijn nagedachtenis moge in ere blijven!

Nijmegen, mei 1977

P.J. BUIJNSTERS

Voornaamste geschriften

Bliktri-Bliktriaansch in Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 50, 1931, p.27-28.

Lucretia Wilhelmina van Merken en George Washington in Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 52, 1933, p.70-77.

Een copie (door Jacob Baeck?) van twee gedichten betreffende Scheybeeck in Vondelkroniek 4, 1933, p.69-76.

Wat ooggetuigen over de ramp te Leiden in 1807 vertellen in Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland 25, 1933, p.1-13 (met verbetering in het jaarboekje van 1944, p.215).

Het doodsbbericht van Frans van Lelyveld in Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 53, 1934 p.79-80.

Uit de geschiedenis van het Haagsche dichtgenootschap Kunstliefde Spaart Geen Vlijt 1772-1818 in Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 56, 1937, p.97-184 (iets gewijzigd herdrukt in Jaarboek Die Haghe 1937, p.81-169; met illustraties).

Trekschuit-genoegens in 1773 in Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken 39, 1947, p.127-129.

Punch op de zuil van Pompeius in Hermeneus 17:8, 1946, p.95-96.

De schrijvers van het vervolg op Wagenaars Amsterdam in Jaarboek Amstelodamum 41, 1947, p.122-134.

Archivalia betreffende Aagje Deken, Betje Wolff en personen uit haar kring. Amsterdam, in eigen beheer, 1949.

Een ervaring van Bilderdijk als advocaat in Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken 41, 1949, p.102-105.

Betje Wolff en Lucretia van Merken in Boeket voor Betje en Aagje. Van en over de schrijfsters Wolff en Deken. Amsterdam-Antwerpen, Wereldbibliotheek, 1954, p.73-109.

Het graf van Frans van Lelyveld in Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1962-1963, Leiden 1963, p.77-78.

Een moordplan tegen Willem v? De aanklacht tegen Catharina van der Meulen-Taan in 1784 in Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken 56, 1964, p.103-124.

Mr. Alexander le Breton van Doeswerff in Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken 57, 1965, p.106-114.

De lakenfabriek Frans van Lelyveld in Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Leiden, E.J. Brill, 1966, p.1-44.

De Franse vertaling van Sara Burgerhart in Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw nummer 9, november 1970, p.18-26 (met enige wijzigingen en aanvullingen)

in nummer 10, februari 1971, p.23-24; ook separaat in 1971 uitgegeven in eigen beheer).

Een onbekende vriendin van Aagje Deken in Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw nummer 18, januari 1973, p.17-20.

Voorwoord in J. Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten. Onbekende brieven uit de prairie van Iowa 1846-1873*. Amsterdam, Buijten en Schipperheijn, 1975, p.7-9.

Een Amsterdammer naar Parijs 1779. Reisverslag van de koopman Jacob Muhl in Jubileumuitgave van de Werkgroep 18e Eeuw bij het tienjarig bestaan. Zutphen, De Walburg Pers, 1978 (postuum verschenen).

Voorts diverse, dikwijls ongesigneerde bijdragen in het tijdschrift *Taal en Spelling* van 1934 tot en met 1948, en ambtelijke verslagen in het *Jaarboek van de Vrije Universiteit te Amsterdam* van 1950-1951 tot en met 1958-1959.

Gerrit Kuiper**Zwartsluis 28 november 1904 - Amsterdam 13 april 1973**

'Dulces ante omnia Musae' placht hij tot in zijn laatste jaren nog wel onder een brief te schrijven. Het was typerend voor de wijze waarop deze mens met zijn uitzonderlijke bonhomie en extreem gevoelige natuur heeft geleefd en gewerkt, in goede en kwade dagen.

Afkomstig uit het 'Buyten Quartier' van Zwartsluis, waar zijn grootvader schipper-loods was geweest en een vooraanstaand dolerende, waar zijn vader Peter Kuiper als timmerman-aannemer zijn broodwinning had en zijn moeder Maartje Molenaar als gemeentelijk verloskundige op een beige fiets stad en land afreed voor vier gulden per bevalling, inclusief de nazorg, is Gerrit naar het oordeel van zijn enige, zeven jaar jongere broer die het timmermansbedrijf van vader reeds heel vroeg heeft moeten overnemen, in hart en nieren 'Sluziger' gebleven. Hij kwam er tot in zijn laatste, uiterst moeilijke tijd.

Als vijfjarige knaap naar de gereformeerde lagere school gestuurd, en daarna naar de plaatselijke ULO ging hij vandaar, bijgewerkt door het hoofd der school, naar de derde klas van de rijks-HBS te Zwolle, waar hij op vijftienjarige leeftijd slaagde voor het eindexamen als primus van zijn klas. Na een staatsexamen in de oude talen werd hij in 1921 als zestienjarige - nog in de korte broek- als student in de Nederlandse letteren toegelaten tot de Vrije Universiteit te Amsterdam. Daar vond hij in de drie jaar eerder opgetreden Wille een even veeleisend als erudiet mentor die hem het wetenschappelijke pad baande dat zijn verder leven richting en inspiratie zou geven.

Het kandidaatsexamen volgde in 1926, het doctoraal in 1931, na een tussenliggende officiersopleiding te Kampen, van medio 1928 tot medio 1929, en het begin van zijn loopbaan als leraar Nederlands en geschiedenis aan het Christelijk Lyceum te Harderwijk, in september 1930.

In 1933 getrouwd (24 juli) met de op 5 oktober 1907 in Ambt Hardenberg geboren, maar in Zwartsluis werkende onderwijzeres Grietje Post, werkte hij daar tot zijn vertrek naar Amsterdam, in 1947. Uit hun huwelijk werden acht kinderen geboren. Daarenboven verschaftte het grote, door zijn broer gebouwde huis aan de Deventerweg 7 bij herhaling tijdelijk onderdak aan leerlingen met problemen. Hij was een geliefd docent, door een oudleerling beoordeeld als zeer streng, maar zeer rechtvaardig.

In de eerste doctoraal colleges van 1926 over een van de vele veronachtzaamde gezichtspunten in de neerlandistiek vond hij reeds de stof waarop zijn studiën zich aanvankelijk in hoofdzaak zouden richten: de invloed van de klassiek-humanistische retorica op de Nederlandse letterkundige composities in de zestiende en zeventiende eeuw, met het oog op de dissertatie na brede voor-verkenningen beperkt tot de Leuvense hoogleraar Valerius en de Spaanse humanist Morzillus en de invloed van beider wereldbeschouwing en denkrichting op Coornherts *Wellevenskunste*. Na een onderbreking door de intrede in de praktijk van het dagelijks leven werd de studie in 1936 voortgezet, doch in 1939 door de mobilisatie en de daarop volgende oorlogshandelingen weer gestaakt, en bedreigd. Samen met zijn broer vond hij in de kelder van het platgeschoten huis te Rhenen, waar hij ingekwartierd was geweest, zijn typemachine en al het verzamelde materiaal voor zijn proefschrift terug. Het verscheen op 24 juni 1941 als eerste deel van een nadere studie over de bronnen van Coornhert onder de titel: *Orbis artium en renaissance* I. *Cornelius Valerius en Sebastianus Foxius Morzillus als bronnen van Coornbert*. De promotie geschiedde cum laude.

De inleiding van het boek is gewijd aan de belangrijke plaats die de *Orbis artium* (de septem artes liberales) ook tijdens de renaissance nog innam op de scholen en de universiteiten, en op de invloed die zowel de formele vakken (grammatica, dialectica, en vooral retorica), als de materiële (fysica en ethica) op de zestiende-eeuwse letterkunde hebben uitgeoefend. Het eerste hoofdstuk handelt over de talrijke pedagogische werken van Cornelius Valerius, van 1557 tot 1578 hoogleraar aan het Leuvense Collegium Trilingue. Het tweede hoofdstuk over Sebastianus Foxius Morzillus, eerst leerling, daarna vriend van Valerius; een Spaanse humanist die in de loop van tien jaren vijftien pedagogisch-filosofische werken heeft gepubliceerd, waaronder enkele zeer belangrijke. In het derde en laatste hoofdstuk vergelijkt Kuiper Valerius' en Foxius' Ethica's met Coornherts *Wellevenskunste* en komt hij tot de conclusie dat deze zestiende-eeuwse moraalfilosofen een tot nu toe verwaarloosde bron van Coornhert zijn geweest. Een zeer belangrijke bron zelfs die de bouw van grote delen van zijn hoofdwerk heeft bepaald. De onderstelde directe invloed der klassieken blijkt een fictie: slechts via de 'wetenschappelijke' en 'didactische' literatuur van het humanisme hebben dezen hem hier onderricht.

Het onderzoek naar de betekenis van de *Orbis artium* voor de literatuur van de renaissance werd door Kuiper voortgezet, maar tot de afronding en teboekstelling van een tweede deel is het nimmer gekomen. Dat neemt

niet weg dat hij als eerste neerlandicus het belang van de doorwerking van de oude retorica voor de zestiende- en zeventiende-eeuwse literatuur heeft aangetoond. Hij bleef sedert dien in dezen een vraagbaak, ook buiten de Vrije Universiteit, en recentere ontwikkelingen hebben de betekenis van zijn pioniersarbeid in helder licht gesteld.

Kort na de oorlog vielen voor Kuiper, en niet minder voor zijn gezin, de beslissingen die zijn verder leven hebben beheerst en gestempeld: in februari 1946 de opdracht tot uitgave van de *Poemata* van Hugo Grotius, in februari 1947 de hoogleraarsbenoeming aan de Vrije Universiteit, in 1950 het beginnend contact met het Nederlands Bijbelgenootschap, en in 1953 het voorzitterschap van de Interkerkelijke Werkcommissie voor de Psalmberijming; taken die deze enorm hard werkende, maar musisch gedreven en door cumulatie van de bijkomende lasten licht uit zijn psychisch evenwicht geraakte mens veel innige vreugden hebben bereid, maar voor een deel, vooral in later jaren, ook zoveel moeiten, ergernis en verdriet, dat zijn gestel er zwaar onder heeft geleden.

Voor uitzending naar het voormalig Nederlands-Indië als officier van speciale diensten ter verzorging van de cabaretprogramma's voor de troepen was hij in 1945 gevrijwaard vanwege zijn groot gezin. Maar in Harderwijk zou hij niet lang meer blijven. Zijn promotor riep hem als collega naar de Alma Mater: echter niet voor de letterkunde die zijn voorliefde had, maar voor de Nederlandse taalkunde en het zestiende- en zeventiende-eeuws. In 1952, nadat Wille met emeritaat was gegaan, werd zijn opdracht gewijzigd in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde en die van de literaire theorie. Naast voldoening gaf dit nieuwe zorgen bij een reeds gestaag uitdijend werkprogram, waarvan een essentieel deel werd gevormd door de op raad van Wille reeds vóór het professoraat aanvaarde taak van de Grotius-vertaling. De Vereniging voor de Uitgave van de Werken van Grotius beoogde hiermee (volgens de opdrachtsbrief van 21 februari 1946, van prof. dr. Ferd. Sassen) 'een moderne tekstcritische uitgave, voorafgegaan door een inleiding en voorzien van verklarende noten die de humanistische eruditie waarmee de Poëmata geladen zijn, voor moderne lezers verstaanbaar zullen moeten maken. Ook [zou] van de Latijnsche gedichten een wetenschappelijk verantwoorde Nederlandsche vertaling in proza moeten worden opgenomen'. Men achtte Kuiper de aangewezen man om deze uitgave te verzorgen op grond van zijn grote kennis van wetenschap en letteren in de zestiende en zeventiende eeuw. Zijn voorwaarde, assistentie te verkrijgen van zijn inmiddels ook naar

Amsterdam vertrokken collega classicus dr. J.M. Hoek, werd aanvaard. Het immense project, met uiterste accuratesse opgezet, scheen al spoedig een levenstaak te worden. Het werd, meer dan twintig jaren lang, een lijdensweg met steeds nieuwe tegenslagen. De classicus Hoek kon niet dié hulp bieden die Kuiper zal hebben verwacht. Hij vertrok in 1954 naar Rotterdam als rector van het Erasmianum, en keerde in 1961 naar de hoofdstad terug in een zelfde functie. Hij overleed in 1967. Kuiper zelf moest deze neventaak al spoedig beperken tot een wekelijkse 'Grotiusdag' waarop hij voor alles en een ieder ontoegankelijk was. In de zomers van 1955 en 1957 ondernam hij maandenlange speurtochten naar Grotiana in Franse bibliotheken te Carpantras (Bibliothèque Inguimbertaine) en Parijs. Twee jaar later klaagde hij tegenover een vriend dat zijn werk totaal aan flarden werd gescheurd door de soesa van al het op zich zelf mooie en goede 'bijwerk' dat hem op de schouders werd gelegd. Toch werkte de inmiddels in 1956 aangetrokken historicus J.E. Rijnsdorp acht jaar lang gedurende het overgrote deel van zijn tijd met niets ontziende speurzinnigheid aan de commentaar van naar Kuipers berekening even zo vele te wachten delen. Maar ook dat bleek niet voldoende, of niet efficiënt genoeg, om tot een begin van uitgave te komen. De eerste delen moesten enkel Latijnse poëzie bevatten en tekst en commentaar daarvan konden naar het oordeel van Kuiper onmogelijk door een neerlandicus en een historicus tot aanvaardbare persklare kopij worden gemaakt.

Toen in 1964 de kopij voor het eerste deel nòg niet was geleverd, trok de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek de in 1952 reeds toegekende subsidie in. Rijnsdorp, veel meer een man van studie en bespiegeling dan van de lespraktijk, nam de wijk naar het onderwijs te Hardenberg, en is daar in 1969 overleden. Het zwo-verslag van 1967 bericht dat de 'onderneming de laatste jaren enigszins in het slop [is] geraakt,... mede veroorzaakt... door de gezondheidstoestand van de voornaamste bewerker, professor Kuiper'. Er kan hier zeker gesproken worden van een wisselwerking. Inmiddels was naar een meer efficiënte oplossing gezocht door de oprichting van een goed geoutilleerd instituut onder de auspiciën van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Dit Grotius Instituut startte in 1966 onder leiding van dr. B.L. Meulenbroek die voordien reeds werkte aan de uitgave van de *Briefwisseling*. Beide taken waren te omvangrijk gebleken om als neventaak te worden verricht en werden nu gecombineerd. Het eerste deel van de *Poemata*, de *Sacra in quibus Adamus exul*, kon nu in 1970 en 1971 verschijnen (IA de ver-

taling, 1B de toelichting), echter wel bewerkt vanuit een andere optiek dan Kuiper en Hoek overeenkomstig hun interpretatie van de opdracht hadden beoogd. De vertaling van Hoek werd 'niet ten volle bruikbaar' geacht, als te zeer een 'estetisch-poëtisch equivalent van het origineel' en te weinig gericht op ondersteuning en ontlasting van de commentaar (zie uitvoeriger in de inleiding van deel 1A, p.10). Van de commentaar werd het 'in overvloed aanwezige materiaal' geschift 'om de gebruiker niet [te] confronteren met een onverteerbare massa details' (idem). Van een afzonderlijk tekstkritisch commentaar werd afgezien. Eind 1967 hadden met Kuiper besprekingen plaats gevonden die 'in de prettigst denkbare sfeer' waren gevoerd (idem). Maar een uiterst pijnlijke zaak is de afloop in 1969 voor hem wel geweest, en gebleven. Vanwege zijn gezondheidstoestand had hij zijn materiaal alleen nog maar kunnen ordenen (zie de inleiding van deel 1B). Wat een magnum opus voor hem had kunnen worden, ging nu verschijnen op naam van een ander, waarbij het resultaat van twintig jaar verspreide studie buiten zijn directe medewerking voor een aanzienlijk deel terzijde werd gesteld: hij kòn het niet anders zien, en het was hem een tijd lang een bitterheid des geestes die zijn toch al zo wankel fysiek kwalijk beïnvloedde en mede zijn vervroegde emeritaat heeft verhaast.

Als leerling van Wille, van wie hij in 1963 de bundeling van een aantal verspreide opstellen bewerkstelligde en van een inleiding voorzag, kon van hem worden verwacht dat hij in het bijzonder de culturele achtergrond van het volksdeel dat de Vrije Universiteit toen nog het naast stond, in zijn studie zou betrekken. Essentieel was daarbij de taal van de Bijbel. Lag zijn inaugurele oratie over *De waardering van Spiegels Twe-spraack*, in 1947, in de lijn van de dissertatie, op de wetenschappelijke samenkomst van de Vrije Universiteit in 1952 kwam hij met een gedegen en uitvoerig referaat over *Bijbeltaal en moedertaal*, waarin werd aangetoond hoe diepgaand en vèrstrekkend de invloed van de bijbeltaal op de moedertaal is geweest, en hoe moeizaam het ging, 'die moedertaal - draagster van heidense begrippen en voorstellingen, van heidense wils- en gevoelsqualiteiten - te maken tot een instrument van de verkondiging van het evangelie; hoe die taal al door is hersmeed om uit te drukken wat de Openbaring de mensen leert en leren kan. Niet te tellen, niet af te wegen zijn de elementen in onze taal die thans uitspreken wat vroeger onuitsprekelijk was'.

Die bijbeltaal blééf voor Kuiper een dynamisch begrip: het hersmeden moest voortgang blijven vinden. In opdracht van het Nederlands Bijbel-

genootschap is hij daar twintig jaar mee bezig geweest. Hij schreef, herschreef, en schaafde bij. Met gevoel voor traditie en tegelijk voor het evoluerend aspect van de taal, en nederig onder de kritiek van de grondtekst. Zijn exploreren van de mogelijkheden van de taal ging gepaard met zielsdiepe eerbied voor het boventijdelijke Woord dat in de tijd steeds weer om geijkte her-taling vraagt.

Toen hij in 1950 begon, dreigde de Statenvertaling voor velen reeds een fossiel te worden. Het NBG maakte toen juist een nieuwe vertaling gereed die in 1951 moest verschijnen. Kuiper begon zijn werkzaamheden als opvolger van Haantjes in de leescommissie voor het Oude Testament. En toen men in 1954 en 1961 begon met de revisie van déze vertaling, werd hij aanstonds lid van de beide nieuwe ingestelde commissies voor het Oude zowel als het Nieuwe Testament. Een proeve hiervan was de uitgave van *Het evangelie van Marcus en de brieven van Paulus aan de gemeente te Corinthe. Met inleiding en toelichtingen. Een proeve van revisie*, 1963. Als lid van de Revisiecommissie voor het Nieuwe Testament heeft hij meegewerkt aan twee (kleine) projecten die samen met de Katholieke Bijbelstichting werden ondernomen, te weten een gemeenschappelijke vertaling van het Onze Vader, en een uniforme naamlijst voor de Bijbel.

Inmiddels was hij in 1956 van het begin af lid geworden van de sectie voor de vertaling in eenvoudig Nederlands van het Comité voor het Goede Bijbelgebruik, later omgezet in de Commissie voor de Vertaling in Hedendaags Nederlands, van het NBG. Hij werkte daarin mee aan de volgende uitgaven: *Een gevangene schrijft. Brieven van Paulus aan de kerk te Filippi en aan Filemon*, zonder jaar. *Licht. Het evangelie van Johannes*, tweede druk 1967; *Vaart. Handelingen der apostelen*, tweede druk 1966; *Macht. Het evangelie van Marcus*, 1967; *Houvast. De brieven van Jacobus, Petrus, Judas en Johannes*, 1969; en *Vrij. Het evangelie van Lucas*, 1970. De tekst werd in deze zeer verzorgde en handzame boekjes mede ontsloten door modern interpreterend, of ook wel onthullend, fotomateriaal. Ze werden voor een luttel bedrag op de markt gebracht, zijn enorm veel verkocht en in heel nieuwe handen gekomen.

Kuiper heeft zijn werk voor het NBG altijd erg hoopvol gevonden. 'Wij hebben, dacht ik' - zo formuleerde hij het in een interview - 'bomen geplant in de voorhof van de oecumenische bijbel'. In november 1970 nam hij om gezondheidsredenen in kleine kring afscheid van dit werk. Hij moest zijn krachten sparen voor zijn commentaar op het nieuwe psalter. Parallel met zijn werk voor de bijbelvertaling liep namelijk zijn nog veel

intensiever bemoeienis met het ontstaan van de nieuwe interkerkelijke psalmberijming.

Hij was al deputaat voor de psalmberijming voor de gereformeerde kerken, toen hij in 1953 tot voorzitter werd gekozen van de inmiddels ingestelde Interkerkelijke Commissie voor de Psalmberijming; een taak die hij tot het eind in 1968 met grote voldoening heeft volbracht. De Commissie baseerde zich aanvankelijk op de inbreng van alle berijmingen, waaronder die van het psalter-1949 van Hasper en die welke uit de Hervormde Commissie waren binnengekomen, maar zocht naar een interkerkelijk aanvaardbare bundel met het oog op de eenheid van alle protestantse christenen, niet het minst met het oog op de christelijke scholen. In de bijeenkomsten van najaar 1953, en sterker nog in die van 1954, deed zich toen de mogelijkheid voor om tot de gezochte eenheid te komen door het werk van de dichters, die op aansporing van Martinus Nijhoff en Klaas Heeroma in de Hervormde Commissie, helaas laat met het dichten der psalmen waren begonnen. Zelf waren zij overeengekomen als een dienst aan de Kerk in een soort 'dichtgenootschap' te werken. Nijhoff was in januari 1953 al overleden, toen anderen, onder wie met name W. Barnard, Ad den Besten, K.H. Heeroma (pseudoniem: Muus Jacobse), J.W. Schulte Nordholt en Jan Wit, zich onder het oog van hebraïci, musicologen en letterkundigen, predikanten en organisten, waagden aan een taak die zij tot voor kort voor onmogelijk hadden gehouden. Er was op die vergaderingen op de Pietersberg bij Oosterbeek, 'dat hemelse conferentie-oord, waar wij kind aan huis zijn geworden, ieder jaar drie weken of langer' (woord vooraf bij de bundel *Landvolk*, 1958) iets dat men collectieve inspiratie kon noemen. Men werkte in de geest van de reeds door Nijhoff benadrukte punten: eerbied voor de melodie, etymologisch respect en beïnvloeding van de kerkstijl door volkstaal. Om de kerken allerwege volledige inspraak te geven bood een interkerkelijke stichting de resultaten van de Werk-commissie in drie etappes aan. In december 1958 verscheen een voorlopige selectie: *110 psalmen. Proeve van een nieuwe berijming* (bij Proost en Brandt N.V. Te Amsterdam), een klein onooglijk bundeltje zonder muzikale notatie. In 1961 de volledige *Proeve van een nieuwe berijming* (bij Zomer en Keuning in Wageningen), het zogenaamde groene boekje, met muzieknnotatie. In 1968 tenslotte de definitieve berijming in blauw omslag (bij Boekencentrum, Jongbloed, Zomer en Keuning). Tussen de volledige *Proeve* en de eindredactie lagen nog eenendertig vergaderingen: slechts vijftig berijmingen bleven onveranderd, elf werden geheel vernieuwd, de

overige min of meer ingrijpend gewijzigd. De weinige van Nijhoff bleven op één na (zes van de zeven) ongewijzigd.

De secretaris van de Werkcommissie heeft Kuiper later herdacht, niet alleen als de kundige neerlandicus, maar vooral als de wijze, geduldige, niemand kwetsende, toch op milde wijze met vaste hand leidinggevende voorzitter. 'Dat het na het moeilijke begin in interkerkelijk gezelschap, waar men elkaar in het begin nauwelijks verstond, kwam tot dieper verstaan van elkaars motieven en bedoelingen en na enkele jaren tot wederzijdse vriendschap en wederzijdse samenwerking, dat was voor een zeer groot deel de vrucht van het vroom en wijs beleid van deze beminnelijke mens, tevens diep ootmoedig christen' (H. Schroten in *Uit de werkplaats van het Liedboek*. 's-Gravenhage 1974, p.33-34: *Psalmen in de nieuwe berijming*).

Kuiper zelf heeft aan dit werk veel vreugde beleefd. 'Niet alles wat je doet, is geslaagd', zei hij in een interview met wijze zelfironie, 'maar dit werk is dat wel, in hoge mate geslaagd. De poëzie van de psalmberijming zal de kerken hoe langer hoe meer overstroomen'.

Geen wonder dat hij er zich voor heeft laten vinden, onmiddellijk na de publikatie van de eindredactie de nieuwe psalmen stuk voor stuk voor de radio van een toelichting te voorzien en op huismuzikale wijze voor de microfoon te brengen om de verstaanbaarheid maximaal te doen zijn. Van oktober 1968 tot in april 1973, kort na zijn sterven, bracht zijn hoge, ietwat hese, maar heel bijzondere muzikale stem eens in de veertien dagen op de zondag het programma *Nieuwe berijmingen, oude zettingen* ten gehore. Rijk gevarieerd van aanpak en voortreffelijk gecomponeerd overtuigde hij door voordracht en argumentatie - bijbelse, poëtische, stilistische, musicologische - dat de nieuwe versie als een reële verbetering gewaardeerd kon en moest worden. Helaas heeft hij dit werk niet mogen voltooien. De liederen Hammaäloth (120-134) zijn de laatste geweest waarmee hij bezig is geweest. De reeks is door dr. C. Rijnsdorp op eigen wijze voltooid.

Zelden of nooit zal Kuiper zich met meer bezieling en dankbaarheid van een taak hebben gekwetend. Hij ervoer als het ware zelf de bezieling die de dichters gedreven had, die van *Laus Deo*, of hun kunstbroeders, in 1773, en die van de eigentijdse bent. Daarbij was hij zeer muzikaal. Door zijn zeer persoonlijke wijze van voordragen waren zijn teksten meer geschikt om gezegd, dan om gelezen te worden. Over een mogelijke uitgave achteraf had hij dan ook zijn twijfels. Maar de naar zijn eigen woorden beschamende reacties uit den lande, van de eenvoudigste gelovigen tot col-

lega's van de Werkcommissie toe, hebben hem in zijn laatste en moeilijkste jaren diep getroost. Zijn vriend Heeroma heeft deze troost misschien het best onder woorden gebracht: 'Waar ik telkens weer dankbaar voor ben, is dat de psalmberijming werkelijk recht overeind staat, een opgericht teken. De psalmberijming is een mirakel geweest. Met één ding dat werkelijk lukt kunnen we een heleboel mislukkingen compenseren!'

'Ook het leven wordt niet altijd het boek dat wij eenmaal meenden te zullen schrijven en vaak moeten wij dankbaar zijn dat er überhaupt iets van de uitgave terecht komt', zo schreef Heeroma in dezelfde brief na de verschijning van de *Sacra* van Grotius. Het antwoord van Kuiper is tekenend: 'Naar je brief zag ik uit alsof ik op de Karmel zat om het wolksken als eens mans hand te zien. Maar met Elia wist ik dat het zich zou vertonen en dat de regen mild zou zijn. Dus hartelijk dank voor de weldadige goedheid van je brief.'

Een man met stemmingen, getemperd door een lichte zelfspot, en een bijna overdreven aandoende bonhomie waarmee hij zich als het ware pantserde tegen wat hem zou kunnen kwetsen of ook maar zeer doen, zo leefde hij, en werkte hij, in zijn grote huis in Amsterdam-Zuid, in de Jan Luijkenstraat, vlak bij het Rijksmuseum met nog nèt uitzicht op het Museumplein, te midden van een bibliotheek die als een arena hem omringde, zelf in de enorme studeerkamer verscholen achter bureaus en tafels met paperassen, waar hij zelf zijn koffie en thee bereidde, of als een gul en charmant gastheer een goed glas wijn savoueerde, ook met de regelmatig geïnviteerde studenten, en genoot van zijn groeiende en allengs zeer rijke platenverzameling. Hij schreef er zijn brieven in een sierlijk schrift en een bloemrijke taal, alsof ze voor generaties bewaard moesten blijven. Vandaar uit trok hij met koffers vol boeken naar Parijs, in zomervakanties, een en andermaal, en naar de geliefde Pietersberg bij Oosterbeek om er met het 'landvolk' adem te halen, meermalen. Hier bewerkte hij ook zijn veelzijdige colleges die de studenten vooral boeiden door de verrassende en inhoudrijke excursen, en zijn zeer persoonlijke wijze van voordragen. Velen herinneren zich nog hoe na zijn huldiging ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag zijn dankwoord geborgen was in louter voordracht, van Hadewijch tot Achterberg, kleine tot zeer kleine gedichten, fluisterend, lispelend soms ... Hier ook bezweek hij meermalen bijna letterlijk onder het bijwerk dat zijn hart niet had en leed hij min of meer zware nederlagen tegen de tijd, zodat veel liggen bleef: niet alleen Grotius telkenmale, maar

ook de uitgave (met commentaar!) van Spieghels *Twe-spraack* in de mee door hem geredigeerde Trivium-reeks, en de uitgave van het in Parijs ontdekte en nimmer gepubliceerde zinnespel van Jan Utenhove, en laatstelijk bijdragen voor de feestbundels voor Heeroma (over Revius als herdichter van Datheen) en Van Loey. Diverse lezingen, over Grotius, Marnix, Cats, Bilderdijk, de psalmberijmingen (oude en nieuwe) bleven onuitgewerkt. De grootste rem was in later jaren zijn steeds zwakkere gezondheid. Hij was een meelevend vriend en leermeester. Daarbij een scrupuleus en strijdbaar mens. In december 1956 verdedigde hij in een motie naast Minderaa de vooronderstellingen van de Maatschappij. In de moeilijke zaak van de kerkzang nam hij het op voor de dichters en daarmee voor de taal, voor het woord, als geschenk. Als ordinarius aan de universiteit streed hij tegen wat hij zag als de verzakelijking van de studie en van de structuur van de sub-faculteit. De democratisering was hem wel, maar de wijze waarop zij afgedwongen en geëffectueerd werd, heeft zijn laatste actieve jaren vergald. Steeds meer geplaagd door angina pectoris, en erger, moest hij de strijd tegen de artsen opgeven en zeer tegen zijn zin vervroegd, per 1 maart 1971, het emeritaat accepteren. Een afscheidscollege kon hij niet meer geven. Zijn lieve vrouw was in december 1970 gestorven; 'van alle aardse wonden genezen', zegt de rouwbrief. Hij was toen midden in zijn psalmcommentaar. Zij werd in stilte vanuit het oude kerkje te Oosterbeek begraven, dicht bij de Pietersberg. Op zijn studeerkamer verscheen een ets van die oude Romaanse kerk. In de geest dáar, zette hij zijn commentaren voort, tot een eindweegs in de bedevaartsliederen naar Jeruzalem. Toen stierf ook hij en werd begraven op dezelfde stee.

Hij heeft veel geleden. De foto's uit zijn laatste tijd tonen diep verdriet. Daarnaar kijkend horen wij hem nòg fluisteren:

alle dinghe
sijn mi te inghe
ic ben so wijt
om een onghescepen
hebbic begrepen
in eweghen tijt

J. BOSCH

Voornaamste geschriften

Orbis artium en renaissance 1. *Cornelius Valerius en Sebastianus Foxius Morzillus als bronnen van Coornhert*. Harderwijk 1941 (dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam).

De waardering van Spiegels Twe-spraack. Harderwijk 1947 (inaugurale rede Vrije Universiteit Amsterdam).

De geboorte van een nieuwen tijd. Reformatie, humanisme en renaissance in de letterkunde in J. Haantjes en W.A.P. Smit, *Panorama der Nederlandse Letteren*. Amsterdam 1948, p.77-114.

Taal en maatschappij in *Interfacultaire Colleges Vrije Universiteit* 1951, p.33-51.

Bijbeltaal en moedertaal. Referaat voor de vijfendertigste wetenschappelijke samenkomst [der Vrije Universiteit] op 9 juli 1952.

Thomas Wilson's rule of reason (1551) in *Vooy's voor De Vooy's*. *De Nieuwe Taalgids* 46, 1953, p.58-63.

Trivium, taal en tongval in *Taal en Tongval* 6, 1954, p.112-115 (voor professor Blancquaert).

De betekenis van Spiegels Trivium in *Handelingen van het drie en twintigste Nederlands Philologencongres*, gehouden te Nijmegen op donderdag 22 en vrijdag 23 april 1954. Groningen 1955, p.17-18 (samenvatting).

W.A. Pierre Smit in *Yearbook of Comparative and General Literature* 7, 1958, p.47-48.

Cats voor het gericht van Potgieter en Huet in *Aandacht voor Cats bij zijn 300-ste sterfdag*. Zwolle 1962, p.105-117.

Een paar bladzijden poëzie van Hugo de Groot uit de eerste jaren na zijn Franse reis in *Almanak NDDD* 1962, p.257-278 (almanak van het studentencorps van de Vrije Universiteit).

Woord vooraf in J. Wille, *Literair historische opstellen*. Zwolle 1963, p.7-9.

In memoriam prof. Wille in *vu-blad* mei 1964.

In memoriam prof. Wille in *Almanak NDDD* 1964, p.40-45.

Toespraak bij de erepromotie van dr. C. Rijnsdorp in *Jaarboek Vrije Universiteit Amsterdam* 1965, p.75-77.

Zie voor het door hem in 1957 ontdekte zinnespel van Utenhove zijn artikel in *De Tijd* van 6 november 1957.

In samenwerking met anderen

Hugo Grotius, De dichtwerken. 1. *Oorspronkelijke dichtwerken. Eerste deel. Sacra in quibus Adamus exul*. Assen (deel A Tekst en vertaling, 1970; in samenwerking met G. Kuiper en L. Ph. Rank; vertaald door B.L. Meulenbroek; met gebruikmaking van onuitgegeven werk van J.M. Hoek; deel B Toelichting, 1971; in samenwerking met G. Kuiper en L. Ph. Rank; toegelicht door B.L. Meulenbroek; met gebruikmaking van materiaal bijeengebracht door G. Kuiper, J.M. Hoek en L. Ph. Rank; met medewerking van J.E. Rijnsdorp en anderen).

Voor het Nederlands Bijbelgenootschap de in de tekst van dit levensbericht vermelde uitgaven. Tevens schreef hij een aantal artikels voor de tweede druk van de Christelijke encyclopedie. Kampen 1956-1961 (onder andere over Zuster Bertken; Coornhert; geestelijk drama, lied en proza; Hadewijch; Huygens; Maerlant en Revius) en voor de Moderne encyclopedie der wereldliteratuur. Hilversum 1963-1977 (onder andere over Huygens).

Kornelis Heiko Miskotte

Utrecht 23 september 1894 - Voorst 31 augustus 1976

Bij een zo rijke geest en een - ook publicistisch - zo vruchtbaar en veelzijdig leven, voelt de schrijver van een levensbericht zich in de grootste verlegenheid. Hoe moet men in zo kort bestek de drijfkrachten van dit leven aanwijzen (want veel meer dan 'aanwijzen' is bij voorbaat onmogelijk)? Ik tracht die verlegenheid te overwinnen, door in te zetten bij het feit dat Miskotte zijn 'Stoss zu einer ewigen Bewegung' in en door de eerste wereldoorlog heeft ontvangen, met zovele grote Europese generatiegenoten als Barth, Bloch, Heidegger, Rosenstock, Rosenzweig, Teilhard de Chardin, Tillich. Voor de jonge student Miskotte betekende deze 'shaking of the foundations' dat hij zijn grenzeloze liefde voor de natuur, zijn hang naar het romantische levensgevoel en zijn verlangen naar geborgenheid in het al-éne, als 'heidens' ging wantrouwen. In het bijzonder het lyrische werk van Henriette Roland Holst (waarover hij later tweemaal een studie publiceerde) dreef hem tot een opstand tegen het lot en tot een nieuw profetisch levensgevoel. Zo werd hij al vroeg een aanhanger van het socialisme - een grote uitzondering, zeker onder de rechtzinnige Utrechtse theologen van zijn dagen. Maar diezelfde wending bracht hem ook op nieuwe wijze naar de bijbel en vooral naar het Oude Testament met zijn 'verbond tegen het lot' en met zijn Messiaanse verwachting. Om alle misverstand te voorkomen, moet hier wel bij gezegd worden, dat het geestelijk-levende en onwettische milieu van het orthodoxe ouderhuis daarbij nooit als afzetpunt, wel als blijvende inspiratiebron heeft gefungeerd.

Kornelis Heiko werd op 23 september 1894 te Utrecht geboren als zoon van Hermannus Miskotte en Titia Alagonda Haan. Na het christelijk gymnasium doorlopen te hebben, studeerde hij van 1914 tot 1920 theologie te Utrecht. Maar veel meer dan het theologisch onderricht boeide hem de moderne literatuur uit binnen- en buitenland. En zoals Henriette Roland Holst hem literair en sociaal sterk aansprak, zo op wijsgerig gebied de neo Kantiaan Ovink, wiens colleges hij volgde en die hem hielp om ook wijsgerig de wending te voltrekken van een meer monistisch-idealistische visie naar een meer dualistisch-ethische. Theologisch betekende dat een toewending naar het denken van J.H. Gunning, de Leidse godsdienstwijsgeer en leider van de zogenaamde 'ethische theologie' (1829-1905). Ook aan Gunning heeft Miskotte tweemaal een uitvoerige publikatie gewijd

(door een reeks kleinere gevolgd). In diens denken vond hij de synthese van de bijbelse openbaring en de aspiraties van de moderne cultuur, een synthese die hij later, onder invloed van Barth, als 'een te vroeg gegrepen triomf' ging beschouwen. Maar de mystieke inslag van Gunning is hem bijgebleven. Het is verbazingwekkend, hoeveel grond-ervaringen Miskotte in zijn leven en denken blijvend verenigde. De scala liep van het naoorlogse levensgevoel der vertwijfeling via het profetisch-socialistische elan naar de bevindelijke gereformeerde vroomheid van het orthodoxe kerkvolk. Daaruit is ook zijn ambivalente verhouding tot de empirische kerk te verklaren.

Duidelijk komt die verhouding tot de kerk naar voren in de vier jaren (1921-1925) waarin hij, de 'rooie dominee' en antimilitarist, zijn eerste gemeente, het traditionele en slaperige Kortgene (op Noord Beveland) dient. Het spiegelt zich in de artikelen in zijn Gemeenteblaadje, dat de meeste gemeenteleden veel te hoog ging, maar door velen elders in het land gelezen werd. Hoe leesbaar het in zijn diepe eenvoud en thematiek nog steeds is, bleek bij de heruitgave ervan, nog tijdens het leven van Miskotte, onder de titel van zijn intrepreek: ... *als één die dient* (1976). In deze jaren viel vooral zijn Gunning-studie. Op 10 september 1923 huwde hij met Cornelia Johanna Cladder, een vrouw die met haar grote warmte en haar mystieke geloofsleven hem precies die inspiratie en steun bood, die deze in zichzelf veelszins eenzame man behoefde. Uit dit huwelijk werden vier dochters en een zoon geboren.

Ook in zijn tweede gemeente Meppel (1925-1930) waren het er weinigen (maar ze waren er wel), die door deze prediking met haar verbintenis van oerbijbelse noties en modern levensgevoel, werden geraakt. En de radiopreek van 16 maart 1930, *Geloof bij de gratie Gods*, deed duizenden in heel het land ophoren. In deze jaren vallen literaire publikaties, over Henriette Roland Holst, Thomas Mann en anderen. Beslissend wordt deze periode van Miskotte door zijn wending van Gunning naar Karl Barth. De tweede uitgave van diens *Römerbrief* had hij al in 1923 gelezen; hij miste daarin toen de mystiek en de ethiek. Intussen waren ook bij Barth zelf de accenten verschoven. De persoonlijke contacten in de jaren 1926-1928 legden de grondslag voor een levenslange theologische en persoonlijke verbondenheid. Sindsdien heeft Miskotte zich bijzonder geroepen gevoeld om Barth in Nederland te interpreteren en te verdedigen. Toch heeft hij daarbij zijn oorspronkelijkheid nooit ingeboet. Deze lag vooral in de verbinding van Barths grondgedachten met de grote cultuurproblemen, waardoor de

theologische begrippen nog een heel andere glans kregen dan ze bij Barth zelf hadden. Een dergelijk organisch samengaan van volgzzaamheid en originaliteit heb ik nooit elders aangetroffen.

Haarlem werd zijn derde gemeente (1930-1938). Deze tijd is vooral gekenmerkt door de publikatie van preken en bijbelstudies, vaak onder treffende titels (waarvoor Miskotte een bijzondere gave had). Daardoor ontstond er in die jaren door het hele land onder predikanten, studenten en ontwikkelde gemeenteleden, dwars door de kerken en richtingen heen, een 'Miskotte-gemeente'.

In die periode valt ook de promotie, over *Het wezen der joodse religie* (1932). Dit werk van vijfhonderdzestig bladzijden ontsloot voor intellectueel Nederland een onbekende wereld. Hermann Cohen en Franz Kafka waren in kleine kringen bekend, maar Martin Buber nauwelijks, en Franz Rosenzweig en Ernst Bloch eigenlijk heel niet. Miskotte zelf is van dan af niet te verstaan zonder Rosenzweig. En het feit, dat hij als verreweg de eerste de betekenis van Ernst Bloch signaleerde (zo'n dertig jaar voordat deze echt bekend werd) is één van de vele voorbeelden van de neus die Miskotte had voor pas ontluikende kwaliteit.

Op de betekenis die het Oude Testament voor Miskotte had, wezen we al. Juist daaruit putte hij voor zijn modern-orthodoxe prediking. In zijn dissertatie constateert hij bij alle continuïteit een grote afstand tussen het Oude Testament en het latere jodendom; en wel krachtens de gezamenlijke grondovertuiging der joodse denkers, dat God en mens wederzijds afhankelijk zijn (hij noemt dat de 'correlatieleer'). Bewondering en afwijzing gaan hier samen. Hij ziet het jodendom als min of meer een terugval in de 'religie', in het 'heidendom', waarin God en de werkelijkheid samenvloeien.

In 1939, kort na zijn vertrek uit Haarlem en stammend uit die periode, verscheen wat ik zijn tweede hoofdwerk noem: *Edda en Thora. Een vergelijking van Germaanse en Israelitische religie*. In een groots, hoofdzakelijk fenomenologisch gehouden onderzoek worden hier de structuren en thema's van de Edda en die van de boeken van Mozes, maar ook wijder: van heel het Oude Testament en heel de bijbel, vergeleken: het worden, het lot, de deugd, de voleinding, enzovoort. De toelichting is duidelijk: via deze beide bronnen moet de onverzoenlijke tegenstelling tussen het opkomend nationaal-socialisme en het christelijk geloof worden duidelijk gemaakt. Die toelichting is veel belangrijker dan de (op zichzelf natuurlijk gewettigde) vraag, of de Edda in dit werk niet is mistekend - een kwestie waarmee de

critici zich sterk bezig hielden. Het boek verscheen in oktober 1939, nog net op tijd. Het was spoedig uitverkocht en ook snel door de Duitse bezetters verboden. Abel Herzberg noemt het in zijn *Kroniek der jodenvervolging*: 'dat boek dat tijdens de bezetting voor zovele joden een bron van kracht in alle kommer is geweest'. Dat laatste was mede daarom mogelijk, omdat het na-oudtestamentische jodendom in dit boek, anders dan in de dissertatie, nu vooral als bondgenoot wordt begroet in de grote strijd tegen het naturalistisch heidendom. Wel zal Miskotte altijd drie mogelijkheden van mens-zijn blijven onderscheiden: de heidense, de joodse en de christelijke.

De Haarlemse periode is publicistisch bijzonder vruchtbaar geweest, ook door polemieken met het 'neo-calvinisme', door hermeneutische opstellen en literaire voordrachten. Wij laten veel onvermeld, maar noemen nog de voordrachtentournee in Nederlands-Indië, met als thema's: Edda en Thora, A. Roland Holst, Nijhoff en Marsman. Ondanks dit alles werd Miskotte enige malen voor een professoraat gepasseerd; de heersende theologische en kerkelijke winden waren nog tegen. Aan deze afwijzingen heeft hij zwaar getild.

Dan komen de Amsterdamse jaren (1938-1945), die ik als zijn 'top-jaren' beschouw, ondanks het feit dat hij toen betrekkelijk weinig meer kon publiceren. Maar in 1941 kon zijn kleine en veel gelezen hermeneutiek van het bijbellezen, *Bijbels abc* nog uitkomen, waarin de drie eerste delen van Barths *Kirchliche Dogmatik* bruikbaar werden gemaakt voor de gemeente in haar strijd met het nieuwe heidendom.

In die jaren werkt Miskotte openlijk vooral als prediker, en in het verborgene als schrijver en leider voor de kerkelijke illegaliteit. Nog steeds denken velen met heimwee en dankbaarheid terug aan de preken van Miskotte in de stampvolle Amsterdamse kerken, vooral sinds zijn gaven volop werden ingezet bij zijn opdracht voor het 'bijzondere kerkewerk' onder de kerkelijke randbewoners van Amsterdam-Zuid. Iets van de 'happening' van die kerkdiensten kan de lezer nog navoelen, die de toen gehouden preken leest in de later verschenen *De hoofdsom der historie* (1945, over het boek Openbaring) en *Feest in de voorhof. Sermoenen voor randbewoners* (1952). En rondom de prediking ontstond een intens werk van catechese en onderricht, en een onafzienbaar persoonlijk-pastoraal werk. Wie zich het Amsterdam van die jaren voorstelt met zijn verzet, jodenvervolgingen, onderduikers enzovoort kan er enig vermoeden van krijgen. Daarmee zijn we al aan Miskottes illegale arbeid toegekomen. Hij was degene die in 1940 de brief namens de 'Lunterense kring' opstelde, die het hervormd-kerkelijk

verzet inluidde. Ook latere illegale getuigenissen en oproepen werden vaak door hem ontworpen. Maar zijn oorspronkelijke stijl was zo gemakkelijk te herkennen, dat altijd een ander die moest vervlakken. Nog denk ik met weezin terug aan mijn aandeel daarin tijdens mijn onderduikperiode.

Apart vermeld ik nog de verschijning in 1941 van zijn tweede boek over Henriette Roland Holst: *Messiaans verlangen*. Het is een bewerking en uitbreiding van een eerdere publikatie van 1927. Typerend voor Miskotte is, dat hij haar na 1927 gepubliceerde lyriek beschouwt 'als een moeizame nalezing op de vermoeide akker'. Er is dan bij haar een terugkeer naar de natuur en, daarmee samenhangend, naar 'religie' en dus naar 'heidendom'. Het boek werd al na enige maanden door de bezetters in beslag genomen. Het behoort, met andere publikaties op literair gebied, tot Miskottes minder bekende werken. De literaire 'Zunft' nam de beschouwingen van zo'n dominee niet serieus, en Miskottes steeds breder geworden lezerskring bestond in hoofdzaak uit theologisch-geïnteresseerden.

Dan komt de bevrijding voor Amsterdam en Miskottes beroemd geworden preek op 9 mei: *Gods vijanden vergaan*. Maar een maand later al schokt hij vriend en vijand als de eerste schrijver van een 'Verklaring' van zeven Amsterdamse predikanten die hun verbondenheid met casu quo toetreden tot de SDAP verkondigen, en als de mede-schrijver (samen met dominee Buskes) van de toelichtende brochure *Wat bezielt ze?* Terzelfder tijd wordt zijn strijdbare blad *In de Waagschaal* opgericht, waaraan hij met talloze artikelen leiding geeft. (Ongewoon en typerend is, dat dit blad na de opheffing in 1969 door een groep jongeren in 1971 weer is opgericht, en nog steeds bestaat).

Ondanks veel kritiek op zijn politieke keuze blijkt het kerkelijke en theologische leiderschap van Miskotte in brede kring erkend te worden. De synode der Hervormde Kerk benoemt hem op de Leidse leerstoel voor dogmatiek. Op 26 oktober 1945 inaugureert hij over *De praktische zin van de eenvoud Gods*. En vier dagen later leidt hij de bidstond bij de opening van de nieuwe 'generale synode', met als tekst voor zijn preek: *Eén ding is nodig*. Kort daarop is het een kwart eeuw geleden, dat hij als predikant begon; vrienden bieden hem een bloemlezing van zijn minder bekende artikelen aan, onder de (naar Zeeland terugwijzende) naam *In de gecroonde allemansgading*. Met zorg zien velen de profeet en priester nu een professor worden.

De jaren in Leiden (1945-1959) zijn niet de gelukkigste geworden. Dat

had verschillende oorzaken. Collega's die beducht waren voor het komen opzetten der 'barthiaanse orthodoxie' trachtten hem te isoleren. Zelf was hij te onhandig om zulke impasses te doorbreken. Maar onder de studenten won hij steeds meer aanhang, door de theologische diepte en de culturele wijidheid van zijn colleges.

Een jaar na de aanvang van zijn professoraat zat de familie Miskotte aan aan het bruiloftsmaal van hun joodse onderduikster. Nadien traden er vergiftigingsverschijnselen op. De bruidegom, mevrouw Miskotte (49 jaar) en hun tweede dochter Alma (21 jaar) stierven er aan. Voegen wij nog daarbij het heengaan van de grote vrienden J. Koopmans (in 1945) en D. Tromp (in 1948) en de moeizame beginjaren in Leiden, dan begrijpt men veler vrees, dat zijn creativiteit zou zijn uitgeblust. Een blik in de bibliografie bewijst echter al, dat die vrees is beschaamd. We moeten zelfs zeggen, dat de Leidse jaren uitermate vruchtbaar zijn geworden. In die jaren groeit het derde en meest eigenlijke hoofdwerk: *Als de goden zwijgen. Over de zin van het Oude Testament* (1956). Nog eenmaal wordt het grote geding tussen de God van Israel en het heidendom ter sprake gebracht. Nu gaat het niet om een romantisch naturalisme of om het nationaal-socialisme, maar om de 'vierde mens' die in zijn nihilisme met God en goden heeft afgerekend (zonder ooit helemaal van de religie te kunnen afkomen), maar die gekend, opgevangen en beantwoord wordt door het Woord en de Naam van de God van Israel. Na een diepgaande cultuurkritiek wordt het grote middenstuk gevormd door de bespreking van die elementen uit het Oude Testament, die in het Nieuwe en daarmee in de kerkgeschiedenis tot onze schade weinig of niet hebben doorgewerkt: het primitieve, het antropomorfe, het verhalende, het leed, de armoede, de verborgenheid van God, de eros, de politiek, enzovoort. Ook hier toont Miskotte weer zijn intuïtie voor wat in aantocht is: hij anticipeert reeds op de God-is-dood-theologie die tien jaar later inzet. Dan zal zijn boek ook in het buitenland erkenning vinden.

Aan veel ander werk uit deze periode op theologisch, synodaal-kerkelijk en journalistiek gebied moeten we hier voorbijgaan. De bundel *Geloof en kennis* bevat elf grotere studies uit zijn Leidse jaren. Maar aan één zaak, waarin Miskotte initiatiefnemer en bezielend middelpunt is geweest, mogen we in dit levensbericht niet voorbijgaan: het totstandkomen van de nieuwe psalmberijming.¹

Van de hertoe door de synode der Nederlandse Hervormde kerk ingestelde commissie was Miskotte voorzitter. Als nauwelijks iemand anders

in deze commissie leefde hij in de overtuiging, dat het scheppen van een hedendaags rijmsalter, dat dat van 1773 zou kunnen vervangen, werk voor dichters was, niét voor rijmvaardige theologen. De in 1936 gereedgekomen berijming van H. Hasper leverde hem slechts het bewijs daarvoor en kon in zijn ogen dan ook volstrekt geen genade vinden. Waarmee intussen nog lang niet vaststond, dat een dichterlijke herberijming, zoals hem voor ogen stond, ook werkelijk tot de mogelijkheden behoorde.

Wel wist Miskotte al in een vroeg stadium - nog tijdens de tweede wereldoorlog - dichters als Martinus Nijhoff en Muus Jacobse (pseudoniem van prof. dr. K.H. Heeroma) in de arbeid van zijn commissie te interesseren, maar voorlopig werd alleen het veld vol voetangels en klemmen verkend. Van het leveren van proeven was in die fase nog nauwelijks sprake, - daar kwam het eigenlijk pas toe, nadat Miskotte in 1948 naar Leiden was verhuisd. De destijds in het naburige Oegstgeest woonachtige Muus Jacobse heeft daarover ietwat badinerend gesproken in zijn gedicht *Psalm 1 vers 1*:

Tien jaar geleden
is het begonnen:
psalm 1 vers 1.
Begin er maar mee.

Er komt op een avond
een man op een fiets
van Leiden naar Oegstgeest,
hij wil iets, hij wil iets,
hij is roepend in de woestijn,
hij is zoekend naar een ploegbeest
om te ploegen op de geestgrond,
hij staat aan de deur en klopt,
hij vult mijn kamer
van buiten naar binnen,
hij heeft het gebaar van
dicht of ik schiet.
Man op de fiets,
in 's hemels naam
wat moet ik beginnen? etc.

Overigens had Miskotte al in zijn Amsterdamse periode ook contacten gelegd met enkele jongere dichters - W.J. van der Molen, Ad den Besten,

J.W. Schulte Nordholt - die misschien wel voornamelijk door hem een kritische, maar in wezen toch positieve relatie tot de kerk en het christelijk geloof onderhielden. Wat was het, dat Miskotte voor hen zo inspirerend maakte? Den Besten heeft daarover het volgende gezegd: 'Het was, wat mij betreft, allereerst dit, dat hij vragen artikuleerde, die reikten tot ónder mijn eigen duistere vermoedens van zinloosheid en absurditeit. Dat hij Nietzsche ernstig nam, Sartre en Heidegger, - al die seismografen of verwekkers van de ontredde die ik ervoer. En dat hij ze niet veroordeelde. Het was dit, dat hij bijwijlen *leed* aan zijn God, die het mensen zó moeilijk maakt, en het niet verheimelijkt'. Zo was het niet verwonderlijk, dat ook de drie genoemde dichters - zoals iets eerder W. Barnard en Jan Wit - de een na de ander een bijdrage gingen leveren aan de verwerkelijking van Miskottes ideaal: een psalmberijming, waarvan het theologisch en godsdienstig belang niet in mindering zou komen op het dichterlijk gehalte.

Een en ander kreeg weliswaar pas zijn beslag na 1952, toen de voorverkenningen het duidelijke inzicht hadden opgeleverd, dat 'het erin zat'. Maar hoeveel aarzelingen moesten worden overwonnen, hoeveel drempels moesten worden overschreden aler deze hedendaagse dichters bereid en in staat waren, hun eigen dichttrant en idioom zodanig te 'besnijden', dat ze ten dienste konden staan aan de christelijke gemeente! Het was alweer Miskotte, die, deze aporieën herkende, op de vruchtbare gedachte kwam, de dichters voor enige weken in een soort werkconferentie bijeen te brengen. Vanaf de zomer van 1953 vonden zulke bijeenkomsten regelmatig plaats in het conferentieoord De Pietersberg te Oosterbeek. Hier is in wezen de psalmberijming van 1967 ontstaan, in niet geringe mate als vrucht van wederzijdse inspiratie.

Met Miskottes lumineuze idee was tevens de stoot gegeven tot een veel verder strekkende vernieuwing van het geestelijk en kerkelijk lied in de Nederlanden, welk in 1973 haar neerslag vond in het *Liedboek voor de kerken*. Miskotte heeft aan verschillende van de dichter-werkconferenties zelf deelgenomen, als theologisch adviseur op de achtergrond. Zo leerde hij degene kennen, die spoedig zijn levensgezellin zou worden: Jannie van Pienbroek, destijds châteline van De Pietersberg. Op vrijdag 13 november 1953 werd hun huwelijk gesloten en ingezegend in de kerk van Oosterbeek, waarbij het orgel werd bespeeld door Jan Wit, terwijl een andere dichter, Barnard, als voorzanger fungeerde. Bijna drieëntwintig jaar, tot aan zijn dood, is deze vrouw voor Miskotte een bron van vreugde en inspiratie geweest. Toch waren de eerste jaren van dit huwelijk niet de ge-

makkelijkste - om de toenemende kwalen die hem fysiek en psychisch neerdrukten. Hij zag zich genoopt om bij het bereiken van de vijfenzestigjarige leeftijd zijn ambt neer te leggen. Zijn afscheidsrede: *De moderne dogmaticus als dilettant en dirigent* (14 december 1959) was een briljant slot, waarvan de titel in theologenkringen spreekwoordelijk is geworden.

Dan komt de laatste periode (1959-1976) in de voormalige pastorie van Voorst, De oude Wheme. Ondanks zijn wankele gezondheidstoestand en mede dank zij de begeleiding van zijn vrouw komt het daar tot een nieuwe vruchtbaarheid, nadat de kwalen gelukkig afgenomen waren. Velen, onder wie een steeds toenemend getal van jongere bewonderaars, komen hem opzoeken en zijn raad vragen. Enkele mijlpalen zijn: de aanbidding van de feestbundel *Woord en wereld* (1961), het eredoctoraat van Glasgow (1964), de Leidse promotie van zijn zoon H.H. Miskotte over de verhouding van het Oude en het Nieuwe Testament in de nieuwe rooms-katholieke hermeneutiek (1966), de zeventigste en de vijfenzeventigste verjaardag. Deze jaren zijn naar buiten toe vooral gekenmerkt door bundelingen, heruitgaven en vertalingen. Enerzijds treedt er een jongere generatie van 'Miskottianen' aan, die vooral geboeid is door de combinatie van oudtestamentische noties en maatschappij-kritische toepassingen. Anderzijds blijkt Miskotte toenemend gehoor te vinden in het buitenland, vooral in de beide Duitslanden. Dat zou bij zijn oorspronkelijke en moeilijk vertaalbare stijl niet hebben kunnen gebeuren, als hij niet in dr. Hinrich Stoevesandt zulk een congeniale vertaler had gevonden. Van de, uiteraard zeldzamer wordende, oorspronkelijke publikaties dient het kostelijk *De weg van het gebed* (1962) genoemd te worden, waarin we in geconcentreerde vorm de 'mystieke' kant terugvinden, die voor een goed verstaander als ondertoon in al zijn werken te beluisteren valt.

In een langzaam en lang proces namen zijn lichamelijke en geestelijke krachten af, vooral na zijn tachtigste verjaardag. Hij was helder genoeg, om dit proces zelf te onderkennen. Toch, of juist daarom, spande hij zich bijna tot het laatste toe in, om de brug der communicatie met zijn bezoekers in stand te houden.

Veel uit dit rijke leven hebben we slechts aangestipt of zelfs geheel verzwegen. Maar op twee elementen moeten we nog wijzen.

Het eerste is: het enorme epistolaire oeuvre van Miskotte, wat hij eens gekscherend 'mijn epistolaire episcopaat of liever pastoraat' noemde: honderden brieven als antwoord of ook uit spontane intuïtie geschreven

aan mensen in nood of staande voor moeilijke beslissingen, in dat zo aparte kriebelschrift met zijn doorhalingen en onderstrepingen, boordevol van wijze en flitsende observaties. Het is goed, dat familie en vrienden in Voorst bezig zijn een Miskotte-archief op te bouwen, waarin naast de te achterhalen brieven ook de lange reeks dagboeken een plaats zal krijgen. Samen zullen die ons veel te zeggen hebben over wat er zo'n halve eeuw lang 'geestig' en 'geistlich' in Nederland omging - en over de man die dat alles zo diep wist te peilen.

Het tweede, waarvoor we nog eens uitdrukkelijk aandacht vragen, zijn Miskottes studies over de literatuur. Zij zijn wat tussen wal en schip terecht gekomen, zoals we boven al opmerkten, maar verdienen beter. De bewonderaar van Gezelle, de ontdekker van dèr Mouw (in 1921), de man die zo verschillende geesten als Hölderlin en Stifter, Dostojewski en Thomas Mann, Rilke en Kafka kende en herkende, heeft ons bij zijn ontdekkingsstochten in de literatuur veel te zeggen. In de verzamelwerken *Grensgebied* en *In de waagschaal* is vrij veel, maar lang niet alles te vinden. In het Jaarboek 1957-1958 van de Maatschappij verzorgde hij het levensbericht van Martinus Nijhoff. Toen zijn professoraal-theologische plichten van hem afvielen, had hij plannen om over grote figuren uit de Duitse literatuur van de negentiende en twintigste eeuw te gaan schrijven. Daar is weinig of niets meer van terechtgekomen. Het enige dat mij bekend is, is een opstel over Hugo von Hofmannsthal in de feestbundel voor Jan Wit (1964).²

Samenvattend moeten wij zeggen, dat de Nederlandse cultuur in Miskotte een hoogst ongewone synthese heeft ontvangen van mystieke diepgang, scholastieke scherpzinnigheid, culturele breedte, pastorale bewogenheid en politieke waakzaamheid. En dan te denken, dat al die eigenschappen toebehoorden aan een persoon die zelf zozeer leed aan het gevoel te kort te schieten, juist omdat hij met zijn grote begaafdheid zich altijd aan het hoogste mat; en die door de duisternis van zoveel aanvechtingen heenging, omdat hij noch God noch een godvergetende cultuur kon loslaten.

H. BERKHOF

Voornaamste geschriften*

De bibliografie van K.H. Miskotte, verzorgd door zijn zwager H.C. Touw, is opgenomen in de hem aangeboden feestbundel *Woord en wereld*, Amsterdam 1961. Zij eindigde december 1960. Hier volgt een aanvulling, waarvan de jaren 1960-1969 nog door H.C. Touw zijn verzorgd en zijn afgedrukt in een niet gepubliceerd boekje *Tien jaar verder* ter gelegenheid van Miskottes vijfenzeventigste verjaardag. De gegevens van na 1969 dank

ik aan de zorg van de heer A. Otter te Driebergen. De artikelen in In de Waagschaal die alle door Touw zijn geregistreerd, zijn hier niet opgenomen.

Ueber Karl Barths kirchliche Dogmatik. Kleine Präludien und Phantasien. München, Chr. Kaiser Verlag, 1961 (vertaald door Hinrich Stoevesandt; Theol. Existenz Heute 89).

Over dr. J. Koopmans in L. de Jong, De bezetting 1. 1961, p.132 (televisietoespraak van 25 november 1960).

De wijze van vragen in Wending juli-augustus, 1962, P.353-372 (dit nummer van Wending is getiteld Het bittere raadsel van de goede schepping).

De nieuwe psalmberijming in Woord en Dienst 13 oktober, 1962.

De mensvormigheid Gods in Woord en Dienst 27 oktober, 1962 (naar aanleiding van prof. Kuiterts dissertatie).

De weg van het gebed. Den Haag, Boekencentrum, 1962 (tweede druk 1965; derde druk 1968).

Prof. dr. J.H. Gunning in Woord en Dienst november, 1962.

Licht boven de glans der zon! De zondag als feestdag in Hervormd Nederland 13 april, 1963 (Paasnummer).

Wenn die Götter schweigen. Vom Sinn des Alten Testaments. München, Chr. Kaiser Verlag, 1963 (vertaald door Hinrich Stoevesandt; tweede, herziene druk 1964; derde druk 1966).

Over de psalmberijming. Antwoord aan dr. A. de Willigen in Woord en Dienst september, 1963.

Het ferment der Europese beschaving in Woord en Dienst 11 april, 1964 (over A. Th. van Leeuwens boek Christianity in world history).

Fragende Existenz in R.K. Werkbuch z. Alt. Test. 1964 (onder redactie van Fritz Leist).

Een handvol spreuken in Witboek voor een vijftiger. Amsterdam, Uitgeverij Holland, 1964, p. 34-35 (over Hugo von Hofmannsthal; feestbundel op de vijftigste verjaardag van Jan Wit).

Der Weg des Gebets. München, Chr. Kaiser Verlag, 1964 (vertaald door Hinrich Stoevesandt; tweede druk 1968).

Het wezen der joodse religie. Amsterdam Uitgeverij Holland, 1964 (tweede druk).

Am Rande der Christenheit in Eckart Jahrbuch 1964-1965, 1964, p.222 en volgende (essay).

Als de goden zwijgen. Amsterdam, Uitgeverij Holland, 1965 (foto-mechanische herdruk met nieuwe voorrede en met registers).

Geleitwort in A.E. Loen, Säkularisation. Von der wahren und angeblichen Gottlosigkeit der Wissenschaft. München, Chr. Kaiser Verlag, 1965, p.5-9.

Bijbels abc. Amsterdam, W. ten Have, 1966 (tweede, herziene druk).

Worfels bekering in Wending 1966, p.614-662 (speciaal-nummer over christendom en jodendom verschenen onder de titel Iemand had twee zonen).

Geloof en kennis. Theologische voordrachten. Amsterdam, Uitgeverij Holland, 1966.

Om het levende woord. 1966 (voorwoord bij de eerste aflevering van een serie geschriften van F.H. Breukelman en anderen).

De blijde wetenschap. Franeker, Wever, 1967 (foto-mechanische herdruk).

K.D. III, 3, Bij het tiende deel van de K.D., Barth en Nederland in Karl Barth-cahier. Woudschoten, Nederlandse Christen Studenten Vereniging, 1967 (deze drie stukken ver-

schenen eerder respectievelijk in In de Waagschaal 5:XLIII, In de Waagschaal 11:i, Antwort. Zollikon, Evang. Verlag).

Biblische Meditationen. München, Chr. Kaiser Verlag, 1967 (vertaald door Hinrich Stoevesandt).

Christen en saecularisatie in Woord en Dienst juli, 1967 (gesprek van G. Puchinger met Miskotte; tevens opgenomen in Puchingers gelijknamige boek, 1968, p.203-260).

When the gods are silent. New York-Evanston, Harper and Row Publishers; London, William Collins Sons & Co., 1967 (vertaald en ingeleid door J.W. Doberstein).

The roads of prayer. New York, Sheed and Ward, 1968 (vertaald door J.W. Doberstein en ingeleid door Helen S. Doberstein).

In memoriam Karl Barth in Kerk en Pers 1968, 1969 (overgenomen uit In de Waagschaal 24:vi).

Kennis en bevinding. Haarlem, Uitgeverij Holland, 1969.

Der Tisch des Herrn in Stimmen der Gemeinde 1969.

Miskende majesteit. Twaalf preken uit de laatste vijf jaren. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1969 (gekozen en ingeleid door H. Berkhof en A. Otter).

Over 'fundamenten en perspectieven' in Postille 1969-1970, 1969 (vier bijdragen).

Predigten aus vier Jahrzehnten. München, Chr. Kaiser Verlag, 1969 (gekozen, vertaald en uitgegeven door Hinrich Stoevesandt).

Edda en Thora. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1970 (tweede druk).

Frömmigkeit im Alten Testament in Entdeckungen im Alten Testament, oder Die vergessene Wurzel. München, Verlag J. Pfeiffer, 1970 (uitgegeven door Thomas Sartory; Experiment Christentum 8).

Das Judentum als Frage an die Kirche. Wuppertal, Theologischer Verlag, Rolf Brockhaus, 1970 (vertaald door Brigitta Toet-Kahlert: Schriftreihe für christlich-jüdische Begegnung 5).

Om de waarheid te zeggen. Opstellen over het kerkelijk belijden. Kampen, J.H. Kok, 1971.

Predigt in Unser ergrauendes Dasein: Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1971, p.75-89 (preek over Joh. 3:6-7; vertaling van Hinrich Stoevesandt; kritiek door Georg Eichholz, p.89-94; Gespräch 5).

Om het levende woord. Opstellen over de praktijk der exegese. Kampen, J.H. Kok, 1973 (tweede druk met voorwoord en register).

Ge vulde stilte. Enkele gebeden en preken ter gelegenheid van de tachtigste geboortedag van prof. dr. K.H. Miskotte: 23 September 1974. Kampen, J.H. Kok, 1974 (gekozen, samengesteld en ingeleid door A. Otter).

Der Gott Israels und die Theologie. Ausgewählte Aufsätze, zum 80. Geburtstag des Verfassers am 23. September 1974. Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag des Erziehungsvereins GmbH, 1975 (vertaald en uitgegeven door Hinrich Stoevesandt en Hans-Jörg Weber).

De weg der verwachting. Baarn, Uitgeverij Ten Have, 1975 (laatste preek gehouden in de Willem de Zwijgerkerk; verzorgd door A. Otter; bevat tevens een verslag van het symposion met bijdragen van Breukelman, Deurloo, Ter Schegget en Zuurmond).

Biblisches ABC. Wider das unbiblische Bibellesen. Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag des Erziehungsvereins GmbH, 1976 (vertaald en uitgegeven door Hinrich Stoevesandt; met een voorwoord van Adriaan Geense; met registers).

... *Als één die dient. Volledige uitgave van het Gemeentebladje Cortgene 27 oktober 1923-4 april*

1925. Baarn, Uitgeverij Ten Have, 1976 (verzorgd en ingeleid door A. Otter).

Der Weg der Erwartung in Göttinger Predigtmeditationen 31:II, 1977, p.224-235
(vertaling van Hinrich Stoevesandt).

Geschonken eindigheid. Enkele gebeden en preken. Kampen, J.H. Kok, 1978
(Gekozen, samengesteld en ingeleid door A. Otter).

Eindnoten:

- 1 Het gedeelte dat met deze zin begint, tot aan de vermelding van zijn tweede huwelijk heb ik te danken aan de dichter Ad den Besten, zelf een van de medewerkers aan de nieuwe psalmberijming.
- 2 Een eerste mijns inziens zeer goed overzicht over deze minder bekende kant van Miskotte biedt het artikel van Piet Hoogeveen, *K.H. Miskotte en de moderne literatuur* verschenen in *Proef & toets. Theologie als experiment.* Amersfoort 1977, blz. 127-143.
- * Een deel van Miskottes schriftelijke nalatenschap bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek te Leiden.

Winand Roukens

Kerkrade 28 april 1896 - Maastricht 21 september 1974

In de zogenaamde 'Deutsche Eck' van Zuid-Limburg, waar het Hoogduits een tijd lang de toon aangaf, werd Winand Roukens geboren en is hij groot geworden. Zo was hij, als taalkundig geïnteresseerde grenslander, voorbeschikt tot het schrijven van zijn *Wort- und Sachgeographie in Niederländisch-Limburg und den benachbarten Gebieten, mit besonderer Berücksichtigung des Volkskundlichen* (1937), zijn baanbrekend proefschrift, dat hij jammergenoeg niet door gelijkwaardig werk heeft kunnen laten volgen, mede door het verloren gaan van zijn vele verworven 'materiaal' (door oorlogshandelingen). Niettemin zoals Kornelis ter Laan in leven en werk Groningen personifieerde, Hendrika Ghijsen Zeeland, Jan Naarding Drente en Waling Dijkstra Friesland, zo was Winand Roukens decennia achtereen de vaandeldrager van alles wat Limburg is - dat veelverscheiden 'land zonder grenzen', met Kerkrade, zijn geboorteplaats, als uitgangspunt en als thuishaven. In *Veldeke. Tijdschrift voor Limburgse Volkscultuur*, wordt zijn 'in memoriam' opgeluisterd met een mooie foto van hem, zoals hij op zijn oude dag carnaval vierde in 'Kierchraoj', deftig in het zwart en een wijnglas in de hand, doch met de narrekap op het aristocratisch hoofd, dat peinzend voor zich uit kijkt.

Voor zijn gymnasiale vorming hoefde de jonge Winand niet ver van huis: hij genoot die in het al sinds de middeleeuwen bekende Rolduc, dat een sterk stempel drukt op allen die er leerling zijn geweest. Na de officiersopleiding volgde hij, gedurende twee jaar, als militair, de cursussen voor Nederlands en Duits MO aan de rooms-katholieke leergangen en colleges aan de Leidse universiteit. Daarna studeerde hij in Utrecht Nederlands, geschiedenis, aardrijkskunde en Duits, en legde er na anderhalf jaar met goed gevolg het kandidaatsexamen in de Nederlandse taal- en letterkunde af. De Venlonaar prof. dr. Jos. Schrijnen, wiens colleges hij ook volgde, werd hier zijn 'wetenschappelijke vader'. Hij deed mee in diens Limburgs dialectonderzoek (De isoglossen van Ramisch in Nederland), en hij vatte door zijn voorbeeld liefde op voor de studie van de volkskunde. In Utrecht was hij assistent van de foneticus Zwaardemaker.

Toen na zijn kandidaatsexamen de Rooms-katholieke Jongens-HBS te Maastricht werd opgericht, verzocht de directeur hem het onderwijs in Nederlands, geschiedenis en aardrijkskunde te geven (van 1920 tot 1921).

Daarna gaf hij les te Rolduc (van 1921 tot 1923) en later, met een directeurssalaris, aan de bisschoppelijke kweekschool te Echt (van 1923 tot 1931). Van 1929 tot 1931 doceerde hij bovendien psychologische taalkunde en moderne Nederlandse grammatica aan de rooms-katholieke leergangen te Roermond.

Met zijn leerlingen en met heel wat Limburgse en Brabantse onderwijzers ging hij zich op steeds ruimere schaal met dialectologisch en volkskundig onderzoek bezig houden: het verzamelen van gegevens van heden ten dage of nog maar kort geleden, zoals die voortleven in de herinnering van de ouderen onder ons. De vakstudie ging intussen door: vanuit Limburg volgde hij gedurende twee jaar in Nijmegen de colleges in de Nederlandse en Duitse taal- en letterkunde en op 14 februari 1931 legde hij er met lof het doctoraal examen Nederlands af, met Duitse taal- en letterkunde als bijvakken. Nog vóór dit examen kreeg hij een eervolle vermelding voor zijn verhandeling *De invloed der heidegebieden van Noord-Brabant en Limburg op de woordgeographie*, het resultaat van een door de Nijmeegse universiteit uitgeschreven dialectologische prijsvraag voor zuidoostelijk Nederland.

Door toedoen van professor Schrijnen werd hij in 1931 leraar in Nederlands en geschiedenis aan het Stedelijk Gymnasium te Nijmegen (tot 1948). Ook daar nam hij, evenals in Limburg, intensief deel aan het culturele, sociale, politieke en studentikoze leven. Hij was onder andere voorzitter van een Sint-Vincentiusvereniging, vice-voorzitter van de mede door hem opgerichte KVP-afdeling, voorzitter van een afdeling van het Centrum voor Staatkundige Vorming (voor het regionalisme) en richtte mede op en gaf leiding in de Limburgse Studentengemeenschap aan de Universiteit, die tijdens de bezetting bij hem aan huis bijeenkwam. In 1937 werd hij bestuurslid van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem. Groter nog was zijn rol in de Limburgse dialectenvereniging Veldeke, waarvan hij het gelijknamige tijdschrift redigeerde. Van een inleiding bij *Wieker lui* van Harie Loontjens (1916) maakte hij veel werk, een soort van geloofsbelijdenis. Onder deze bedrijven was hij volop aan zijn promotie doende. Op 16 april 1937 is hij gedoctoreerd, bij prof dr. Jac. van Ginneken, op een lijvige dissertatie, de al genoemde *Wort- und Sachgeographie*, een tekst- en een atlasdeel. Voorwaar een bijzondere prestatie, vooral wanneer men het drukke en veeleisende leven van een volledige leraarsbetrekking in aanmerking neemt. Nog in 1977 meent een kenner: 'Zijn dissertatie is zijn meesterstuk'. Bij herlezing kunnen wij, als volkskundige, hiermee in-

stemmen: het is een veelomvattend werk dat in die tijd voor Nederland nieuwe wegen insloeg, door het combineren van 'Wörter und Sachen', het 'ontgrenzen' van een onnatuurlijke staatsgrens en het in kaart brengen van volkskundige verschijnselen. Vanuit Limburg werd de taal- en volkskundige problematiek der 'Germania' en 'Romania', in het snijvlak van deze beide, door middel van concrete feiten van een ruim standpunt aan de orde gesteld, met gebruikmaking van alles wat de universiteiten van Bonn, Marburg en Leuven op dit studieterrein bereikt hadden. Het 'cum laude' werd hem evenwel onthouden, tot veler verwondering. Volgens ooggetuigen, die de promotie bijwoonden, vanwege een schermutseling met de over het algemeen ongemakkelijke professor Van Ginneken, die zo hoog opliep dat men wederzijds in dialect overging en die de toch al geschonden relatie verstoorde, nademaal de promotor de primeurs van zijn promovendus ook nu voortijdig zou hebben aangewend voor eigen publikaties. Wat hiervan zij: de *Wort- und Sachgeographie* is zeker zo verdienstelijk als menig werk dat wel de hoogste lof ten deel viel. Met aftrek van theoretische beschouwingen, die soms snel verouderen, houdt het werk als documentatie zijn waarde, mede door het aandeel van talloze lokale medewerkers, die allen met naam en toenaam worden genoemd.

Vanaf de voorbereiding van zijn dissertatie dateren zijn steeds toenemende interregionale en internationale contacten en het optreden bij internationale congressen, waar hij zo nu en dan professor Schrijnen mocht vertegenwoordigen. Oók aan deze had hij het te danken, dat hij werd benoemd tot privaatchoortdocent in de volkskunde aan de Nijmeegse universiteit. Hij aanvaardde dit ambt met een openbare les: *Nederlandsche volkskunde in internationaal verband* (1939).

Weldra volgde zijn verkiezing tot lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden (1938) - na de bevrijding werd hij de eerste secretaris van de toen opgerichte Tak Zuid-Oost van die Maatschappij-, van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, van het Provinciaal Utrechts Genootschap, alsmede van de secties Naamkunde en Volkskunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam en van de Westdeutsche Forschungsgemeinschaft.

Gedurende de bezetting weigerde hij zijn werk als hoofdredacteur van *Veldeke* en als schrijver van het aan mgr. dr. Jos. van Gils opgedragen *Limburg: land, volk en cultuur* (Lutterade, Fonds voor Heemkunde, 1941) aan de censuur van de Kultuurkamer te onderwerpen. Zo werd hij door de

toenmalige overheid 'wegens ondermijnende activiteiten en provocerende Oranjegezindheid' ter verantwoording geroepen en ontslagen als leraar aan het gymnasium. Wie het als bemoediging bedoelde geschrift nu leest constateert een door de tijdgeest beïnvloede instelling (onder andere blijkend uit het citeren van Wies Moens), die uitmondt in een christelijk-Nederlandse overtuiging, op Limburgse grondslag en in de lijn der tradities. Zijn colleges in oorlogstijd werden druk bezocht: er waren wel eens honderd studenten, in een tijd dat de universiteit er zeshonderd telde, die zich sterkten aan zijn vaderlandse geest.

Na de bevrijding werd Roukens - zwaar beproefd door het bombardement van zijn huis, waarbij hij een dochter verloor - verbindingsofficier bij het hoofdkwartier van generaal Eisenhower. Daarna was hij lid van de Commissie ter Voorbereiding van het Vredesverdrag met Duitsland en werkte hij in verschillende landen van Europa als bestuurslid van het Katholiek Genootschap voor Geestelijke Vernieuwing. In die periode publiceerde hij *De taal der Limburgers als spiegel van volk, geschiedenis en cultuur* (1947), een geschrift dat wil opwekken tot bezinning op oude waarden.

Op 1 maart 1948 werd Roukens directeur van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem. Al eerder aanvaardde hij het docentschap in de volkskunde aan de Landbouwhogeschool te Wageningen met een rede over *Wezen en waarde der volkscultuur* (september 1946). In 1951 werd hij lector in de volkskunde aan de Nijmeegse universiteit met een rede over *Regionalisme en volkscultuur*.

In het kader van deze drie functies streefde hij naar wederopbouw, reorganisatie en uitbouw van het Nederlands Openluchtmuseum en van de bevordering van de Nederlandse volkskundewetenschap in het licht van de groeiende Europese gemeenschap - aldus een eigenhandig geschreven 'curriculum vitae'. Hij organiseerde nationale en internationale conferenties en congressen, met als hoogtepunt het Congres International d'Ethnologie régionale (Arnhem 1955), waarvan de 'acta' een lezenswaardig boek vormen, dat mede het peil van de internationale volkskundewetenschap bewijst.

Van 1948 tot 1956 was hij directeur van het Openluchtmuseum. Hij zette het organisatorisch goed op poten en streefde naar een wetenschappelijke aanpak en verwerking. In *Vijftig jaar Nederlands Openluchtmuseum* (1962) van prof. dr. A.J. Bernet Kempers, de latere directeur, wordt de bestuursperiode van Roukens getypeerd als 'jaren van groei en uitbouw'. 'Ons museum moet beschouwd worden' - zo zegt Roukens in de aanhef

van zijn eerste jaarverslag - 'a) als een instituut dat in alle delen des lands verzamelt op het gehele terrein der volkscultuur en wel op de meest verschillende manieren; b) als een bedrijf dat bouwt, herstellingen uitvoert aan opstallen en voorwerpen, en dat werkt in bos, park en tuinen; c) als een instelling met een ruime bibliotheek, met een uitgebreide documentatie- en archiefapparatuur; d) als een tentoonstellingscomplex; e) als een cultureel instituut waar lessen en cursussen worden gegeven en dat direct of indirect lessen en cursussen organiseert in geheel het land; f) als een instituut waar wetenschappelijk werk wordt verricht niet slechts door leden van de staf - voor zover daarvoor tijd overblijft - maar ook door particulieren en leden van hogeschoolgemeenschappen'. Deze taak werd gezien in een zeer breed verband: 'de toenadering tussen de volkeren in Europa en tussen Europa en de overige werelddelen', 'de culturele ontwikkeling van ons volk en ... de cultuurwetenschap, ... de goede naam van Nederland en van ons nationaal museum, ... grotere kennis en ruimere waardering van het Nederlandse volk in zijn geheel in binnen- en, vooral in buitenland', 'activiteiten, die ons museum moet ontplooiën in het kader der Europese gedachte'. Het zijn ideeën die steeds weer in jaarverslagen en nota's naar voren worden gebracht. En Roukens was er de man niet naar, om het bij ideeën te laten. Hij zette door want hij zag de volkskunde als een kardinaal vak en wilde dat men er véél meer voor overhad. In 1956 echter kwam de catastrofe: op 22 oktober 1956 ging hij met ziekteverlof, noodgedwongen, en op 1 juni 1957 werd hij ontslagen. Voor de rest van zijn leven was hij een teleurgesteld man, moe en verbitterd, zich troostend met eervolle functies die weinig inhielden (adviseur van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en 'secrétaire général' van de Commission Internationale des Artes Traditions Populaires te Parijs). Wat hem overbleef was in feite nog alleen maar zijn ambt als buitengewoon lector aan de Nijmeegse universiteit. Wegens het bereiken van de zeventigjarige leeftijd werd hij als zodanig per 19 september 1966 eervol ontslagen. Dit ontslag werd echter op 27 juli 1967 ingetrokken, omdat er toen geen vervanger was. Ingaande 1 december 1967 is hij definitief ontslagen, toen dr. H. Cox zijn opvolger zou worden (het lectoraat in de volkskunde is, na diens korte ambtsperiode, niet gehandhaafd).

Het 'waarom' van zijn uiteindelijke falen mag onder andere liggen aan het feit, dat hij, bij alle studiezijn, ten opzichte van bepaalde medemensen moeilijk 'functioneerde' en soms minder goed overkwam dan hij in wezen was. Zo werden hem dingen kwalijk genomen, die men bij anderen over

het hoofd ziet. Een nadelige factor mag geweest zijn zijn patriarchale, casu quo autoritaire wijze van alles te willen regelen, zoals huisvaders, pastoors, landheren en burgemeesters dit destijds deden in het gewest van zijn geboorte. Zo kwam hij in conflict met degenen die zich zelf wilden zijn en/of een meer democratische besluitvorming nastreefden en met degenen die qualitate qua de hiërarchie moesten handhaven. Was hij als leraar over het algemeen geen 'contact-figuur', ook zijn werk als lector heeft niet aan de verwachtingen beantwoord. Dit had mede tot gevolg, gezien zijn in het oog vallende positie als enige volkskunde-docent in Nederland, dat de volkskunde aan de universiteit bij ons niet of nauwelijks van de grond is gekomen - ondanks het veelomvattende van deze discipline, die ook voor de praktijk van ons cultuurleven van veel belang kan zijn. Bij herhaling heeft Roukens, die over een grote eruditie beschikte, een lans gebroken voor de volkskunde als volwaardige wetenschap. Hij deed dit in zwaar beladen volzinnen, met een veelheid van verwijzingen, die het aanhoren en ook het lezen bemoeilijkten. Het theatrale was hem niet vreemd. Het mag mede komen door zijn herkomst uit een randgewest (door de eeuwen heen stiefmoederlijk bejegend en zoekend naar eigen identiteit), dat hij zo sterk de behoefte had zich waar te maken. Toch is het een tekenend feit dat medewerkers van het Openluchtmuseum, ná zijn pijnlijk vertrek, ieder jaar op zijn verjaardag bloemen stuurden en dat enkelen hem tot in het laatst van zijn leven bleven bezoeken.

Roukens was een bezielde man en velen in Limburg zijn aan hem een verdiept Limburgs bewustzijn verschuldigd: 'Veur hem leep ein logiese lien vanoet zien gebaortesjtad de werreld in en biejeinen eine nuuje kringk hool der halt mer auch vergoot ter van geinen eine kringk't eigene. Veer zeen hem vööl dank versjöldig veur zienen aope geis, dae ós waal wees nao de natuurleke grenze mer de gemaakde veurbiej ging' (Jo Hansen). In de volkskunde zag Roukens, met weglating van onwelgevallige elementen, tot op zekere hoogte een 'harmoniemodel', dat de ontwortelde mens van heden een spiegel voorhoudt. Zo signaleerde hij, in verband met het kasteel Eysden, 'de patriarchale sfeer, die zijn wortels heeft in het Germaansche sibbeverband der ME en die de ideële verhouding tusschen werkgever en werknemer demonstreert, die wij allen van harte wenschen. De baron en diens familie vieren mèt hun dorp, mèt hun pachters kermis!' Elders in dit geschrift van 1941 fulmineerde hij tegen 'de veelal mufte en vunzige zgn. kultuurcentra: de groote steden'.

Het heeft in een levensbericht geen zin, hier alsnog tegen op te komen

door de hoognodige nuanceringen aan te brengen, die zulke simplificaties om hals helpen. Maar dan zal deze studie verder moeten reiken dan de evocatie van 'het verzonken land', waaraan Paul Haimon, bij het afscheid van gouverneur Van Rooy in 1977, een tekenende 'ballade' heeft gewijd. 'Arcadië, het oude Limburg, heeft opgehouden te bestaan', schrijft Limburg Vandaag, juni 1977. Al met al mag het aantonen, hoezeer ook bij Roukens, net als bij de romantische pioniers, de wetenschap het wel eens moest afleggen tegen de ideologie. Doch recht overeind staat zijn liefde voor Limburg, waar hij zijn levensavond doorbracht (Jekerdal te Maastricht). Zijn boekenbezit (zesduizend delen) bestemde hij ten algemenen nutte en het Winand Roukens-fonds, dat in Limburg cum annexis de studie van de volkskunde beoogt, zal tot in lengte van dagen zijn naam dragen.

Wassenaar

TJAARD W.R. DE HAAN

Voornaamste geschriften

De Benrather linie in Limburg in Donum natalicium Schrijnen. Nijmegen 1929.

Zur Wort- und Sachgeographie der Südotlichen Niederlande in Rheinische Vierteljahrsblätter 5. Bonn 1935.

Wort- und Sachgeographie in Niederländisch-Limburg und den benachbarten Gebieten mit besonderer Berücksichtigung des Volkskundlichen. Nijmegen 1937 (dissertatie Nijmegen).

De Limburgers in P.J. Meertens en Anne de Vries, De Nederlandse volkskarakters. Kampen 1938, p.293-317.

Possibilité d'entente entre pays sur la technique des travaux bibliographiques in Travaux du 1er Congrès International de Folklore. Tours 1938.

De invloed van de heidegebieden op de woordgeografie in Noord-Brabant en Limburg. Nijmegen 1939 (prijsvraag Universiteit Nijmegen).

De Nederlandse volkskundestudie gezien in internationaal verband. Nijmegen 1939 (openbare les Nijmegen).

Heemkunde en volkskunde in Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer, 1939.

Limburg en het Nederlandsch volkskarakter, speciaal in het licht der volkscultuur. Maastricht 1941 (Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg 77).

Limburg: land, volk en cultuur. Lutterade 1941.

Limburgia Romana in Album R. Verdeyen. Brussel 1943.

Limburgse dialectengrenzen in Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Amsterdam 1947 (samen met J. Leenen en S. van der Meer).

Limburgse volkskunde in Heemkundecursus. Valkenburg 1947.

Wezen en waarde der volkscultuur. Nijmegen 1947 (openbare les Wageningen).

De taal der Limburgers. Nijmegen 1947.

Omze Limburgse dialecten en het werk van V.E.L.D.E.K.E. Maastricht 1948.

De Hollandsche expansie in het land van Rode en haar betekenis voor het Kerkraads dialect in

Miscellanea mgr. dr. P.J.M. van Gils. Maastricht 1949 (met woordenlijst der Kerkraadse kerktal).

Regionalisme en volkscultuur. Nijmegen-Utrecht 1951 (openbare les Nijmegen).

Rondgeschiedenis en problematiek van ons Limburgs woordenboek in Veldeke jubileumnummer, 1951.

Limburgse regionale volkskulturele problematiek in het kader van nationale en internationale verworvenheden en tendensen in Neerlands Volksleven 6:IV, 1956, p.111-123.

Geert Hendrik Streurman*
Helpman (bij Groningen) 8 maart 1892 - Groningen 5 april 1976

Geert Hendrik Streurman werd geboren op het landgoed Groenestein in het zuiden van de stad Groningen, waar zijn vader kweker was van exotische planten en later benoemd werd tot bewindvoerder van het hele complex. Hij stamde uit een Gronings geslacht en zelf is hij zijn hele lange leven Groninger in hart en nieren gebleven. Op de Rijks-HBS te Groningen, die hij bezocht van 1906-1911, kwam hij onder de indruk van de lessen Duits door J.H. Scholte, die later tot hoogleraar in Amsterdam benoemd werd. Reeds toen moet zijn brandende belangstelling voor het oeuvre van Goethe geboren zijn; mede in verband daarmee ging Streurman na zijn eindexamen Duits studeren. Daar hij niet het toen vereiste diploma gymnasium bezat, kon hij in de faculteit der letteren geen academische examens afleggen; daarom bereidde hij zich voor op de examens MO, waarbij hij wel colleges van de hoogleraren aan de universiteit volgde; in de jaren vóór de invoering van het Academische Statuut van 1922 geen ongebruikelijke gang van zaken. In 1914 verwierf hij de akte MO-A; in 1921 gevolgd door de akte MO-B, waarbij aangetekend moet worden dat hij van 1916 tot november 1918 te velde stond als militair bij de landstorm. Tijdens zijn studietijd heeft Streurman actief deelgenomen aan het sociale en culturele leven van de stad Groningen. Zo was hij secretaris en later voorzitter van de Literaire Faculteitsvereniging, corplid van Vindicat, maakte deel uit van de redactie van de studenten Almanak en nam in 1921 een werkzaam aandeel aan de huldiging van professor dr. B.H. Sijmons ter gelegenheid van diens veertigjarig jubileum als hoogleraar. Tot de sprekers in de aula behoorde ook de toen reeds negenentwintigjarige Streurman, die namens de studenten het woord voerde. Het doet mij, die Streurman alleen als grijsaard gekend heb, wat vreemd aan, dat hij daar over zichzelf spreekt als 'wijjongeren', een kwalificatie, die hij overigens nog toepasselijk vindt in het grote Goethe-boek van 1936, toen hij ondertussen al vierenveertig jaar oud was. Karakteristiek is ook, dat hij zijn toespraak besloot met een citaat uit Goethes Faust. Verder was Streurman sinds 1918 lid en in het jaar 1921-1922 bovendien voorzitter van de kunstenaarsvereniging De Ploeg. Zijn hele leven lang is hij niet onverdienstelijk blijven tekenen en schilderen en het kan zijn, dat hij in de jaren van 1914 tot 1916 met de gedachte gespeeld heeft zijn toekomst in de kunst te zoeken, maar uiteindelijk heeft zijn Gro-

nings begrip voor een vaste materiële basis de doorslag gegeven en net als zijn bewonderde voorbeeld Goethe een ambtelijke carrière gevolgd heeft in Weimar, zo heeft Streurman gekozen voor het leraarschap. In 1919 had hij al een jaar tijdelijk les gegeven als leraar Duits in Veendam, in 1922 werd hij vast benoemd aan de Rijks-HBS aldaar, die na de tweede wereldoorlog herdoopt werd als Winkler-Prins-lyceum. Van 1933 tot 1951 heeft Streurman ook een aantal uren gedoceerd te Sappemeer, maar zijn eigenlijke betrekking en taak lagen te Veendam.

Streurman en Veendam, ze zijn onverbreekelijk met elkaar verbonden als Goethe en Weimar! Een leraar aan een middelbare school in een kleine plaats heeft vanzelf een zeker prestige, maar de mensen uit de veenkoloniën zijn niet zo licht geneigd hulp van buitenstaanders te aanvaarden. Streurman was dan wel stads-Groninger, maar werd door iedereen als een loot van de eigen stam beschouwd. Zijn organisatorische gaven kwamen in het vooroorlogse Veendam al spoedig tot hun recht. In 1927 stichtte hij het Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen ter plaatse, als opvolger van de kwijnende Volksuniversiteit. Hijzelf werd meteen voorzitter en is dat tweeënveertig jaar lang gebleven. Het Genootschap organiseerde in het winterseizoen een aantal lezingen in de sociëteit Veenlust, waarbij Streurman persoonlijk borg stond voor een behoorlijk bezoekersaantal; de leerlingen van de hoogste klassen van het Winkler-Prins-lyceum werden moreel verplicht acte de présence te geven. Het bestuur stelde de te behandelen onderwerpen vast en zocht vervolgens daarvoor geschikte sprekers. Bij beide taken was Streurman de drijvende kracht. Hij maakte het de leden niet gemakkelijk en koos duidelijk moeilijke onderwerpen, maar slaagde er dan ook in geleerden van naam en faam naar Veendam te halen. In 1932 sprak bijvoorbeeld professor Leo Polak over *De zin des doods*, een lezing, die nogal wat reacties wekte van schrijvers van ingezonden stukken in de plaatselijke pers; het vijftienvigjarig jubileum van het Genootschap in 1952 werd gevierd met een voordracht van professor Lindeboom over de *Betekenis van de kunst en de wetenschap voor de samenleving*. Het is de vraag, of de deels jeugdige toehoorders altijd even intens van dit soort onderwerpen genoten hebben, wel kan ik uit eigen ervaring verklaren, dat de avonden van het Genootschap doorgaans hoogtepunten waren in de Veendamse gemeenschap en dat Streurman als leraar de oude pedagogische waarheid in praktijk bracht, dat het vaak beter is zijn gehoor tot zijn eigen niveau op te heffen dan al te nadrukkelijk geestelijk op de hurken te gaan zitten. Streurmans tweede stichting te Veendam is het Veenkoloniale Museum.

Er bestond daar sinds de twintiger jaren een gemeentelijke oudheidkamer, die weinig voorstelde. In 1939 werd echter de Vereniging voor Veenkoloniale Geschiedenis opgericht, waarvan Streurman uiteraard voorzitter werd. Deze riep de Stichting het Veenkoloniale Museum in het leven, die een pand in de Kerkstraat verwierf en sindsdien een niet onaantrekkelijk streekmuseum heeft ingericht met veel herinneringen aan de tijd toen Veendam de vestigingsplaats van een groot aantal schippers was. Hoofdredacteur van het historische werk, dat in 1955 verscheen bij het driehonderdjarig bestaan van de plaats onder de titel *Veendam 300* was uiteraard G.H. Streurman!

De meeste aandacht moet in dit overzicht gewijd worden aan Streurman de schrijver. Hij was Duits gaan studeren uit bewondering voor Goethe, over Goethe handelt dan ook het beste boek, dat hij mijns inziens geschreven heeft, *Goethe, de universele Mensch*, uit 1936. Volgens ter zake kundigen verdient het ruimschoots zijn plaats naast het vele andere dat in Nederland over de heros van Weimar geschreven is, mij trof het door de manier waarop het eigen enthousiasme op de lezers werd overgedragen. Bovendien geloof ik dat het boek voor degenen die Streurman gekend hebben nog een extra dimensie bezit, omdat de auteur zijn eigen strevingen en overtuigingen in Goethe belichaamd ziet of moeten we eerder zeggen dat Streurman zijn eigen leven zo veel mogelijk gemodelleerd heeft naar dat van zijn Duitse cultuurheld. Na 1936 is hij over Goethe blijven schrijven, in twee latere boeken, heeft ook radio-lezingen over hem gehouden en voordrachten voor de Internationale School voor Wijsbegeerte. Naast zo vele geschriften over Goethe kon iets over Schiller niet ontbreken. In 1946 verscheen *Schiller en het idealisme*, maar in hem kon Streurman veel minder van zich zelf terugvinden en hij is op het onderwerp ook nauwelijks meer terug gekomen in latere geschriften. Wel was hij gefascineerd door de Groningse dialectschrijver Geert Teis Pzn, het pseudoniem voor G.W. Spitzen (1864-1944). Spitzen was evenals Streurman Groninger (geboren te Stadskanaal), eveneens leraar bij het middelbaar onderwijs, eveneens in het bezit van de akte Duits MO. Anders dan Streurman evenwel bezat hij gevoel voor humor en een bescheiden poëtisch vermogen dat zich uitte in toneelstukken en gedichtjes in Gronings dialect. Streurman schreef een soepele, heldere stijl, was zeker kunstzinnig en gevoelig zoals blijkt uit zijn schilderijen en tekeningen, maar voor zover ik weet heeft hij zich nooit aan poëzie gewaagd. Als propagandist voor Geert Teis kende hij echter zijn weerga niet. In 1950 schreef Streurman een monografie *Geert Teis Pzn. Zijn leven en zijn*

werk, waarin diens autobiografie was opgenomen. Daarna heeft hij in voordrachten en artikelen herhaaldelijk de aandacht voor hem opgeëist en mede als resultaat van dat onversaagd hameren op hetzelfde aambeeld heeft in 1967 het Cultureel Centrum te Stadskanaal de naam Geert Teis-centrum gekregen.

In 1956, toen ik hem leerde kennen, was Streurman conservatief tot in alle vezelen van zijn wezen. 'Sinds de *Nibelungen* is er geen behoorlijke film meer gemaakt', was zijn oordeel over de cinematografische produktie sinds Fritz Langs meesterwerk uit 1925! Ik vermoed dat deze geesteshouding ook al vroeger kenmerkend is geweest, getuige de brochures *Rede en bezetenheid* van 1939 en *Blijf u zelf* van 1940. Daarin waarschuwt hij, enigszins op voorbeeld van Huizinga in *Schaduw van morgen*, voor de waandenkbeelden van het ogenblik en de actualiteit en spoort de mensheid aan zich te bezinnen op de eeuwige waarden. Ook klinken zijn eigen religieuze problemen daarin door. Streurman was niet ongodsdienstig, had echter een achttiende-eeuws aandoende afkeer van bigotterie en de door hem veronderstelde gewetensdwang van de georganiseerde religies. Van 1924 tot kort na de tweede wereldoorlog was hij vrijmetselaar, daarna vanaf de oprichting lid van het Humanistisch Verbond. Zijn grote voorbeeld was ook hier Goethe; hoewel hij geen echte aanleg voor de filosofie bezat, was hij daarin hevig geïnteresseerd en wist de vriendschap te verwerven van filosofen van naam als de bekende professor Leo Polak en de veel jongere spinozist dr. J.G. van der Bend. In het dagelijks leven hield hij zeer streng vast aan normen en waarden en dit lijkt me ook de basis van zijn conservatisme. In 1957 kwamen de docenten van het Winkler-Prinslyceum tot de conclusie dat de leerlingen best eens wat harder konden werken. Streurman moest maar eens een lezing voor de ouders houden en dat was een kolfje naar zijn hand. De ouders kregen er ongenadig van langs, hun kinderen moesten minder sport bedrijven, bioscopen en danslokalen mijden en als de kinderen van school kwamen, dienden de moeders thuis te zijn om naar hun verhalen te luisteren en hen aan het werk te zetten. Deze donderpreek wekte heel wat beroering in Veendam, juist omdat Streurman daar een man van aanzien was en als een paus het culturele leven domineerde vanuit zijn huis aan de Ae-kade.

Streurman is nooit getrouwd geweest, sinds 1927 leefde hij alleen in zijn grote huis in het centrum van Veendam, waarbij mejuffrouw G. Hoving voor hem de huishouding bestierde. In zijn Goethe-boek beschrijft hij hoe zijn held wel voortdurend onder de indruk was van vrouwelijk en soms

mannelijk schoon, maar tot aan zijn verblijf in Italië van 1786 tot 1788 kuis geleefd heeft en zeer wel inzag dat men de seksuele driften kan sublimeren tot het hogere, het ware, het goede en het schone. Misschien bedrijf ik hier wat goedkope psychologie, maar het lijkt me waarschijnlijk dat Streurman dit laatste zijn hele leven nadrukkelijk heeft nagestreefd. Hij was bezeten van de culturele waarden in een soort achttiende-eeuwse zin, en hij heeft enigszins de rol van een 'veenkoloniale Goethe' vervuld. Ik bedoel daarmee niets denigrerends en bedrijf geen neerbuigende ironie. Maar zoals Goethe in Weimar van 1800 tot 1832 bezoekers ontving, manifestaties organiseerde en werkte aan zijn eigen legende, zo domineerde Streurman het culturele leven van Veendam en heeft daarmee voor de plaats onschatbare verdiensten gehad. Wat hij van Goethe zegt, geldt ook voor hem zelf. 'Hij heeft zijn hele leven lang gepoogd de grote gaven die hij bezat, in alle richtingen harmonisch te ontplooiën om tenslotte tot de conclusie te komen dat alleen door zelfbeheersing en zelfbeperking het hoogste bereikt kan worden wat voor de zoekende en tastende mensheid bereikbaar is'.

Streurman was lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde sinds 1947 en behoorde tot de trouwe bezoekers van de maandvergaderingen der Noordelijke Afdeling; 9 oktober 1971 hield hij daar nog een lezing over het karakteristieke onderwerp *De aard van Goethes erotiek*. Hij was toen al naar Groningen verhuisd en woonde in de bejaardenflat Groenestein, vlak bij de plaats waar hij geboren was. Ik geloof dat deze verhuizing hem niet erg bevallen is. In Veendam was hij de leider geweest, in Groningen trof hij allerminst de rustige sfeer van zijn eigen studietijd, maar veeleer het koortsachtige gejacht van het moderne verkeer en het lawaai van contesterende studenten. Tot het eind bleef hij echter de beminnelijke, hoofse, goedlachse heer die hij altijd geweest is.

H.P.H. JANSEN

Voornaamste geschriften

Publikaties in boekvorm

Goethe. De universeele mensch. Amsterdam, Elsevier, 1936.

Rede en bezeteneheid. Assen, Van Gorcum, 1939.

Blijft U zelf. Amsterdam, Elsevier, 1940.

Uren met Goethe. Baarn, Hollandia, 1941.

Schiller en het idealisme. Bussum, Kroonder, 1946.

Geert Teis Pzn. Zijn leven en zijn werk. Groningen, Mulder, 1950 (Bayard reeks 6).

Inleiding tot het denken van Goethe. Assen, Born, 1953.

Inleiding Gedenkboek Geert Teis Pzn. J.D.v.d. Veen, 1964 (bloemlezing samen met J.A. Fijn van Draat).

Veendam-Wildervank in oude ansichten. Zaltbommel, Europese Bibliotheek, 1970.
Kent u ze nog, de Veendammers en Wildevankers. Zaltbommel, Europese Bibliotheek, 1972.

Publikaties in verzamelwerken

Ik geloof dat .. in Nog's Inzien 1 maart 1955 (uitgave van de AVRO Hilversum).

Schiller, dichter van de vrijheid in Nog's Inzien 8 mei 1955.

Goethe, de universele mens in Grote filosofieën en de huidige mens. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1958.

In memoriam E.J. Duintjer jzn. overleden 3 januari 1956 in Groninger Volksalmanak voor het jaar 1958, 1958.

Goethe als religieus humanist in Rede en religie in het humanisme. Amsterdam, J.H. de Bussy, 1962.

Voorts schreef G.H. Streurman artikelen en boekbesprekingen voor onder andere Elseviers Geïllustreerd Maandschrift, Duitse Kroniek, Levende Talen, Stad en Lande, Cultureel Maandblad Groningen en De Warf. Bovendien verzorgde hij talrijke radiouitzendingen.

Eindnoten:

- * Bij het schrijven van deze necrologie is gebruik gemaakt van twee plakboeken betreffende G.H. Streurman, berustend in het Veenkoloniaal Museum te Veendam. Mijn dank gaat uit naar de voorzitter daarvan, de heer R.L. de Graaff voor de beschikbaarstelling.

Hubert Paul Hans Teesing

Amsterdam 6 maart 1907 - Utrecht 19 augustus 1973

Dat voor een hoogleraar de mogelijkheid was geschapen om met vijfenzestig jaar emeritaat aan te vragen vond Hans Teesing de laatste jaren van zijn leven, toen een blijvende moeheid hem parten speelde, een geruststellende gedachte. Dat deze mogelijkheid echter nog geen verplichting was vond hij zo mogelijk nog geruststellender. Hans Teesings leven was ten nauwste verbonden met het werk dat hij deed en waarvan de hoofdtaken - die van leermeester en die van wetenschapsbeoefenaar - in een zeldzaam evenwicht tot elkaar stonden.

Hans Teesing werd op 6 maart 1907 te Amsterdam geboren als zoon van H.A.H. Teesing en B.J. Hanewacker (zijn moeder was Duitse). Zijn vader verloor hij al vroeg, een omstandigheid die niet zonder invloed bleef op zijn opleiding die hij dan ook via omwegen heeft voltooid. In 1924 behaalde hij het eindexamen van de HBS. Na anderhalf jaar in de handel werkzaam te zijn geweest behaalde hij in 1926 de onderwijzersakte, werd onderwijzer te Amsterdam en verwierf het diploma Duits MO-A. In 1927 legde hij staatsexamen af en werd hij benoemd aan een meisjesschool te Assen. De universitaire studie volgde hij te Groningen en Heidelberg (aan de Duitse universiteit verdiepte hij zich vooral in de filosofie). In 1935 deed hij doctoraal examen in de Duitse taal- en letterkunde. Hierna volgde een tijd van wisselende betrekkingen bij het middelbaar onderwijs, tijdelijke of gedeeltelijke aanstellingen te Groningen, Utrecht, Middelburg, en Tiel. Van 1942 tot 1953 was hij verbonden aan het Amsterdams Lyceum. In de cursus 1945-1946 vervulde hij tevens een leeropdracht voor Duitse literatuur aan de Universiteit van Amsterdam. In de periode 1950-1952 was hij ook docent aan het NOIB te Breukelen (Nijenrode). Op 10 december 1948 promoveerde hij te Groningen cum laude op het proefschrift *Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte* (Groningen, Wolters). Op 21 maart 1952 volgde zijn benoeming tot lector in de nieuwere Duitse letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en op 5 mei 1956 werd hij benoemd tot gewoon hoogleraar in de nieuwere Duitse letterkunde en de theoretische literatuurwetenschap aldaar. De dubbele leeropdracht werd in 1971 gesplitst en zijn leeropdracht was vanaf dat tijdstip de theoretische literatuurwetenschap. Hij vervulde twee gastdocentschappen in het zomersemester van 1955 te Keulen en in 1961-1962 te Ann Arbor.

Uit zijn eerste huwelijk met Rebecca Koster - dat reeds ontbonden in de bezettingstijd opnieuw werd gesloten ter bescherming van mevrouw Koster - had hij twee dochters, Isolde en Erika, waarvan de oudste (Isolde) in de hongerwinter kwam te overlijden. In 1953 trouwde hij met Masha Polak.

Hans Teesing die zelf de weg van onderwijzer via staatsexamen en MO-opleiding naar de universitaire studie heeft doorlopen, is altijd veel in de mogelijkheid van een studie naast een dagtaak blijven zien. De talrijke ontberingen die de MO-studie met zich mee bracht en het doorzettingsvermogen dat van de studenten werd gevraagd (studenten die bovendien in veel gevallen de zorg voor een gezin hadden), waren hem bekend. Het was dan ook voor hem vanzelfsprekend dat hij zich als docent en examinerator in de examencommissies MO-A en MO-B voor deze opleiding bleef inzetten. Professor J.A. Huisman heeft in zijn *In memoriam H.P.H. Teesing* (Duitse Kroniek 26, 1974) juist zijn verdiensten op het gebied van de buiten-universitaire opleiding voor leraren onder de aandacht gebracht. Huisman memoreert Teesings begrip voor de moeilijkheden van de avondcursisten en hij vermeldt als bijzonderheid het feit dat Teesing met dr. Emmy Kerkhoff de MO-cursus Duits van het Nutsseminarie heeft opgezet (naar men mij heeft verteld aanvankelijk bij hem aan huis).

Hij heeft een belangrijk aandeel gehad in vernieuwingen van het programma en het valt mij niet moeilijk om te gissen dat deze vernieuwingen voornamelijk gezocht moeten worden in een sterkere concentratie op de literaire tekst. Teesing bleef tot aan zijn overlijden verbonden aan de COCMA te Utrecht. Een van zijn laatste activiteiten was het voorzitterschap van de zogenaamde Commissie-Teesing. Deze commissie heeft zich ingezet voor het behoud van de MO-studie (ook naast de uitbreiding van de lerarenopleidingen) en de grote maatschappelijke betekenis ervan onderstreept.

Met de universitaire docent Teesing mocht ik als deelnemer aan werkcolleges voor kandidaten kennismaken. Ook hier beschouwde hij de concentratie op een bepaalde tekst en de nauwkeurige analyse ervan als basis van het college. Deze tekstgerichte benadering had echter geenszins een beperkend karakter. Een versregel of een zin of een alinea uit roman, novelle of essay vormden de aanleiding tot een boeiende uiteenzetting over cultuurhistorische samenhangen, die de erudiet Teesing toonde en de 'immanentie' van de benadering doorbraken. Zo zal ik een blijvende herinnering houden aan de geëngageerde en indringende wijze waarop hij Nederlandse studenten Nietzsches houding ten aanzien van de relatie tussen

Frankrijk en Duitsland na 1871 trachtte duidelijk te maken, en wel naar aanleiding van de zin: 'Die öffentliche Meinung in Deutschland scheint es fast zu verbieten, von den schlimmen und gefährlichen Folgen des Krieges, zumal eines siegreich beendeten Krieges zu reden', waarmee Nietzsche de *Erste Unzeitgemässe Betrachtung* opent.

Teesings vrees was altijd wel dat de signalen van ironie door zijn studenten niet zo goed zouden worden begrepen. Deze vrees heeft hij rechtstreeks van zijn leermeester Van Stockum overgenomen die herhaaldelijk zijn twijfels uitgesproken moet hebben over de ontbrekende reactie van zijn studenten op ironie. Teesing heeft - zelf begiftigd met een fijn oor voor ironische klanken (dit tot troost voor Van Stockum) - zijn uiterste best gedaan om zijn studenten voor dit verschijnsel gevoelig te maken: Heine, Nietzsche, Wieland, Thomas Mann, Morgenstern waren bronnen waaruit hij kon putten.

Eigen inzichten en kennis drong hij echter nooit aan de studenten op. De hoogleraar Teesing kon luisteren of op een zacht aanmoedigende wijze de student tot spreken brengen. Tentamens bij hem aan huis plachten lang te duren - niet omdat er zoveel vragen werden gesteld, maar omdat er een gesprek werd gevoerd. Had de student al de vrijheid om zijn mening te kennen te geven en als gesprekspartner te worden beschouwd - in nog veel grotere mate viel dit de promovendus ten deel. Teesing wist dat mensen verschillend kunnen reageren en hij stelde zich er op in: de promovendus die hem een afgewerkt manuscript overhandigde waardeerde hij evenveel als degeen die stapsgewijs en met tussentijdse besprekingen het werk voltooide. Stukjes of hele manuscripten - bij het in ontvangst nemen ervan leek het wel als of Teesing juist op dit werk had zitten wachten. Heel spoedig vernam je wat hij ervan dacht. Zijn inzicht in de psyche van de mens bewaarde hem ervoor, door uitstel of trage reactie iemand te kwetsen in een periode van creativiteit.

Zodra iemand eenmaal een zekere deskundigheid had verworven en op grond daarvan als medewerker bij de universiteit was aangesteld, achtte Teesing hem waardig om gehoord te worden. Peter Delvaux wijst in zijn herdenking *Herinneringen aan een verre vriend* in het reeds genoemde nummer van Duitse Kroniek juist op het feit dat Teesing al vroeg voorstander was van medezeggenschap van de wetenschappelijke staf. Hij heeft menig pleidooi hiervoor gevoerd in de vele jaren dat hij als lid, secretaris en voorzitter van de faculteit der letteren in dit gremium zijn mening te kennen kon geven. Aan bestuurlijke taken heeft hij zich nooit onttrokken; ook niet

wanneer hij vond dat men de deskundigheid uit het oog begon te verliezen en collega's het wel eens aan 'Zivilcourage' (zoals hij het noemde) lieten ontbreken door zich te voegen bij het jeugdige protest tegen elke vorm van traditie en continuïteit, een protest dat hij bij de jonge mens kon waarderen maar waarvan hij vond dat het de ouderen misstond. In de nieuwe bestuursstructuur was hij lid van de eerste universiteitsraad en voorzitter van de vakgroepsraad.

Op Teesings wetenschappelijke verdiensten heb ik bij twee gelegenheden mogen ingaan. In 1972 toen collega's uit binnen- en buitenland, vrienden en leerlingen hun waardering voor de wetenschapsbeoefenaar mochten uitspreken door hem voor zijn vijftenzestigste verjaardag een feestbundel aan te bieden onder de titel *Dichter und Leser. Studien zur Literatur* (Groningen, Wolters, 1972, Utrechtse Publikaties voor Algemene Literatuurwetenschap 14) en een tweede keer in mijn bijdrage tot het herdenkingsnummer van Duitse Kroniek. *Dichter und Leser* is citaat en vertaling van een door Teesing in 1959 gehouden lezing waarin hij de communicatie tussen dichter en lezer als een door de dichter steeds gevoelde bedreiging beschrijft, een bedreiging die zijn oorsprong vindt in de ontoereikendheid van de taal. Deze ontoereikendheid en beperktheid van menselijk communiceren was het ook die zijn aandacht heeft gericht op het fenomeen van de ironie, die zonder het bewustzijn van de discrepantie tussen ideaal en werkelijkheid niet zou kunnen bestaan. Ook al verschillen de vormen van ironie bij de door Teesing bestudeerde schrijvers (de romantische ironie van Heinrich Heine is een andere dan de intellectualistische preciositeit van Thomas Mann, die wederom sterk verschilt van de speelse scherpte van een Christian Morgenstern) - de fundamentele discrepantie blijft de gemeenschappelijke achtergrond.

De meest algemene en methodologisch meest verstrekkende wetenschappelijke bijdrage van Teesing vormt echter zijn boek *Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte*. Een gewijzigde herdruk van dat boek in de reeks *Konzepte* van Niemeyer in Tübingen bleek door Teesings overlijden onuitvoerbaar te zijn geworden. Het boek, op het cruciale moment van de aflossing van de 'geisteswissenschaftliche Methode' door de 'textimmanente Interpretation' geschreven, zal alleen al als document van deze methodologische heroriëntering belangrijk blijven. Bovendien echter anticipeert het op een ontwikkeling, die de literatuurwetenschap op dit moment verwerkt, namelijk de belangstelling voor het werk in zijn historische context, zonder de objectiviteitspostulaten van het historisme, maar in de

overtuiging dat een theoretische constructie de basis van het onderzoek is. In veel opzichten sluit Teesings boek - hoewel onafhankelijk ervan ontstaan - nauw aan bij de voor het methodologisch fundament van ons vakgebied zo belangrijke inzichten van het Russisch formalisme en het Tsjechische structuralisme. De aflossing van 'stijlen' en de relatieve autonomie van het literaire systeem, dat anderzijds in herkenbare relatie tot andere systemen staat, zijn punten van overeenkomst.

Een van Teesings laatste publikaties vóór zijn overlijden vormde de neerslag van zijn nadenken over het probleem van de fictionaliteit. Het was tegelijk de slotrede die hij hield als ondervoorzitter van het tweeëndertigste Nederlands Filologencongres te Utrecht in 1972 (hij heeft dikwijls bij deze congressen een actieve rol gespeeld; in 1946 reeds heeft hij een lezing gehouden; ook hieruit spreekt weer zijn grote belangstelling voor het werk van de leraren voor wie de filologencongressen in eerste instantie waren bedoeld). 'Na-denken' was overigens typerend voor Hans Teesing. Tot het zich verdiepen in het onderwerp van de fictionaliteit werd hij namelijk gestimuleerd door het boek *Literatuurwetenschap* van de hand van zijn leerling F.C. Maatje. Teesing was de man van het aanbrengen van nuances en hij heeft dit uitvoerig gedaan in *Literatuur en werkelijkheid. Het probleem der fictionaliteit*. De conclusie waartoe hij is gekomen is deze: onder de oppervlakte van de fictionele elementen in literaire werken vinden we een heel net van verwijzingen naar de historische werkelijkheid. De relatie van de fictionele elementen tot de ons omringende werkelijkheid wil hij 'symbolisch' noemen.

De problemen diep doordenken, tot onder de oppervlakte trachten door te dringen, nuances aanbrengen - dit was de wetenschappelijke habitus van mijn leermeester Teesing. Zoals hij het op prijs heeft gesteld om opgesloten in zijn studeerkamer zijn gedachten te ordenen en te formuleren, zo stond hij anderzijds open voor het sociale collegiale contact binnen en buiten het universitaire verband, vooral ook daar waar in dit contact de grenzen van de eigen discipline werden overschreden. Zo was hij lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, lid van de vroegere Studiekring voor Taal- en Letterkunde (tegenwoordig de Vereniging voor Algemene Literatuurwetenschap); hij was lid van de internationale verenigingen van comparatisten en van germanisten, en lid en voorzitter van de afdeling Utrecht van het Genootschap Nederland/Duitsland. Hij was mederedacteur van de Utrechtse Publikaties voor Algemene Literatuur-

wetenschap en van de secties algemeen en Duits van Neophilologus. Door deze talrijke contacten hield hij een open oog voor zich aankondigende ontwikkelingen, die hij - als zij hem de moeite waard leken - van harte steunde. Zo heeft hij zich ingezet voor de comparatistiek als eigen afdeling naast de theoretische literatuurwetenschap in Utrecht, en heeft hij een groot aandeel gehad in de vestiging van een instituut voor theaterwetenschap. Samen met zijn collega's Brandt Corstius, Bomhoff, Meeuwesse en Kamerbeek heeft hij in het kader van de Academische Raad gewerkt aan de erkenning van de algemene literatuurwetenschap als bovenbouwstudie. Dat deze erkenning in 1967 werd gerealiseerd is mede aan zijn inspanningen te danken.

ELRUD IBSCH

Voornaamste geschriften

Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte. Groningen 1948 (dissertatie Groningen).

Literatuurgeschiedenis en literatuurwetenschap. Groningen/Djakarta 1952 (openbare les Utrecht).

Ironie als literair spel. Groningen/Djakarta 1956 (inaugurale rede Utrecht).

The Chicago School in Théories et problèmes. Contributions à la méthodologie littéraire.

Copenhague 1958, p.198-206 (Orbis Litterarum Supplement 2).

Capriolen van Pegasus in *Levende Talen* 1959, p.394-408.

Dichter en lezer. Utrecht 1959 (Voordrachten en redevoeringen Centrale Opleidingscursussen voor Middelbare Akten 9).

Die Magie der Zahlen. Das Generationsprinzip in der vergleichenden Literaturgeschichte in *Miscellanea litteraria.* Groningen 1959, p.147-173 (Studia Litteraria Rheno-Trajectina 4).

Het genre in *Handelingen van het zesentwintigste Nederlands Filologencongres Groningen 1960*, p.98-105.

Der Standort des Interpreten in *Orbis Litterarum* 19, 1964, p.31-46.

Probleme der kunstwissenschaftlichen Wertung in *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* 56, 1964, p.246-251.

Perodisierung in *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte.* Band 3. Berlin 1966. (Herausgegeben von Werner Kohlschmidt und Wolfgang Mohr; zweite Auflage).

Ironie als dichterisches Spiel. Ein stilistischer Versuch an Hand von Wielands Schach Lolo in *Stil- und Formprobleme in der Literatur.* Heidelberg 1969, p.258-266 (Herausgegeben von Paul Böckmann).

Romantische ironie bij Heinrich Heine in *Het spel in de literatuur.* Wassenaar 1970, p.95-118.

Literatuur en werkelijkheid. Het probleem der fictionaliteit in *Handelingen van het tweeëndertigste Nederlands Filologencongres Utrecht 1972.* Amsterdam 1974, p.18-27; *Duitse Kroniek* 26 1974, p.11-23 (speciaal nummer: Prof. dr. H.P.H. Teesing 1907-1973).

Literaturgeschichte und Literaturkritik in *Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft* 20, 1975, p.14-25.

Anne Jippe Visser

Molkwerum 25 mei 1918 - Groningen 12 augustus 1976

Het levensbericht van prof. dr. A.J. Visser, wiens voornaam op zijn Fries werd uitgesproken, wordt overschaduwd door de herinnering aan de plotselinge dood van deze goede vriend en hulpvaardige collega. Op een ogenblik dat de hoop groeide, hem na een zwaar psychisch lijden weer te zien beginnen met zijn werk, nam een hersenbloeding hem weg. Verbijsterd bleven wij achter, zijn vrouw Bep, zijn hoogbejaarde vader, zijn drie zoons, zijn vrienden en collega's, de studenten. Het viel ons moeilijk, te aanvaarden dat wij de zware stem van Anne Visser nooit weer zouden horen en zijn helderblauwe ogen achter de zware bril niet meer zien schitteren bij een van zijn vurige betogen, vriendschappelijke gesprekken of humoristische uitvallen.

Toen ik de Groninger theologische faculteit voor het eerst bijeen zag - het was in 1969 en toevallig waren allen in toga - maakte de mij nog geheel onbekende Visser de meeste indruk op mij met zijn gedrongen gestalte, zijn wat plompe gang en zijn geestige gezicht. Later contact heeft die indruk niet uitgewist, eerder versterkt. Visser vormde een eenheid van tegendelen, mengsel van wereldwijsheid en wereldvreemdheid, van grote geleerdheid en ongewone onhandigheid, van vriendschap en afstand, van hartelijkheid en schuchterheid.

Hij was een geboren Fries, afkomstig uit Molkwerum waar zijn vader houder was van het postagentschap. Van die afkomst maakte hij geen geheim maar hij liep er evenmin mee te koop. Hij bediende zich dus waar nodig van zijn moedertaal zonder er buitenstaanders mee lastig te vallen. Door zijn afkomst was hij bovendien gedwongen geweest, zich een zeer bijzondere weg te banen tot de universitaire studie: met niets dan de lagere school achter zich, bekwaamde hij zich door zelfstudie voor het staatsexamen, dat hij in 1937 aflegde, nauwelijks ouder dan de gemiddelde gymnasiast op het eindexamen. Op deze prestatie komt niet in mindering, dat zijn uitspraak van het Grieks toen nog wat singulier was; ten slotte verstaan de hedendaagse Hellenen ons ook niet als we menen de taal van hun voorvaderen te spreken. Het tekent Visser dat hij vervolgens niet naar een orthodox bolwerk toog en evenmin met theologie begon - hij ging geschiedenis studeren in Amsterdam en zwaaide pas later om naar de theologie en naar Groningen. Intussen vond hij ook nog tijd zich tot een behoor-

lijk pianist te ontwikkelen en zich een fenomenale muzikale kennis eigen te maken. Zelfs liet hij zich een ogenblik met politiek in door tot een separatistische club van Friese nationalistes toe te treden. Ook het verhaal dat hierover de ronde doet, typeert hem: merkend dat men in fascistisch vaarwater belandde, verdween hij weer uit het gezelschap, 'en', zo moet hij eens verklaard hebben, 'dit redde mij het leven, want die anderen zijn in de oorlog samen in het verzet gegaan en kwamen allen om...'.

Zijn examens legde hij snel af, het kandidaats in 1941, het kerkelijk voorbereidend examen - bij Th. L. Haitjema en J.H. Semmelink - alsmede het proponentsexamen voor het provinciaal kerkbestuur van Friesland in 1942. Hiermede was hij beroepbaar tot predikant in de Nederlandse Hervormde kerk. Toch moest hij voor de rest van de oorlog genoegen nemen met een hulppredikerschap te Nieuw-Buinen, een status die hem overigens vrijwaarde voor tewerkstelling over de grens. Na de oorlog beroepen te Bierum bij Delfzijl, vond hij gelegenheid zijn studie meer systematisch voort te zetten. Hij ontwikkelde zich tot een echte leerling van de kerkhistoricus J. Lindeboom, bij wie hij in 1948 cum laude het doctoraal examen aflegde. In hetzelfde jaar vond hij een Friese gemeente, Schettens en Longerhouw bij Bolsward, en daar Friezen op het gezonde standpunt staan dat dominees behoren te studeren, kon hij in alle rust aan een dissertatie werken, hetgeen op 27 februari 1952 leidde tot zijn promotie. Zijn proefschrift onder de titel: *Nikephoros und der Bilderstreit*, behandelde een onderdeel van de strijd om de beeldenverering die omstreeks 800 in het Byzantijnse rijk woedde, in het bijzonder de rol van de toenmalige patriarch van Constantinopel, de theoloog en geschiedschrijver Nicephorus (758-829), die vanwege zijn verzet tegen keizer Leo V naar een klooster verbannen werd. Hiermee was zijn reputatie als zorgvuldig onderzoeker van weerbarstige stof gevestigd, die hij in een reeks van artikelen verder uitbouwde.

Overigens had hij al blijk gegeven van zijn brede eruditie door in 1949 een artikel voor *Wending* te schrijven over *Architectuur en levensbeschouwing*. Op den duur zou dit zijn meest opvallende karakteristiek worden: de ruime omtrek van zijn kennis, die zich uitstreckte van de kunst tot in de medische wetenschap, gebaseerd op een enorme belezendheid. Wat hij eens had gelezen, onthield hij en bracht hij schijnbaar moeiteloos te pas in gesprekken, voordrachten en publikaties. Dat hem een universitaire loopbaan wachtte, stond vast. De taak, geheel alleen de geschiedenis van het christendom te doceren, door Lindeboom tientallen jaren vervuld, was naar het gevoelen van diens opvolger - sedert 1953 - W.F. Dankbaar en

trouwens van de gehele faculteit, veel te omvangrijk, en zo werd Visser in 1956 aan de Rijksuniversiteit te Groningen benoemd tot lector op zijn bijzondere terrein, de geschiedenis van het vroege en oosterse christendom, welk ambt hij op 1 november van dat jaar aanvaardde met een openbare les over *Cynische filosofie en christendom*. Zijn kwaliteiten rechtvaardigden ten volle dat dit lectoraat na tien jaar werd omgezet in een gewone leerstoel. Dat hij zich intussen Russisch eigen maakte, sprak bij hem vanzelf. Een der onvoorziene voordelen hiervan was voor hem dat hij het studenten, die naar zijn gevoel in de spoedig aanbreekende woelingen teveel naar links dreven, met citaten uit de *Izwestia* zeer lastig kon maken. Ook hier beperkte hij zijn lectuur niet tot theologische aangelegenheden.

Overigens was hij er niet op uit, studenten het leven te vergallen. Zijn stijl was niet die van zijn zeer afstandelijke leermeester; zijn voornamen waren - in tegenstelling tot die van zijn voorganger - gemeengoed en hij cijferde, eveneens anders dan deze, op tentamens beschamend hoog. Wel bracht zijn zware specialisme mee, dat er maar weinigen bij hem het doctoraalexamen deden; die weinigen gaf hij een gedegen opleiding. Maar allen gingen voor hem door het vuur, daar zij in hem een open gesprekspartner vonden, die onder een borrel aan de bar bereid was naar hun problemen te luisteren en in staat een week later het gesprek weer op te nemen op het punt waar het was afgebroken. Hiervoor vergaven zij hem graag dat hij de formele democratisering uit de grond van zijn hart afwees. Hij zag hierin de verfoeilijke neiging zich in te willen laten met zaken waarvan men geen verstand had en bovendien een greep naar de macht door groepen die een door hem volstrekt veroordeelde omwenteling nastreefden. Voor de positieve kanten had hij geen oog, en voor deelname aan raden en commissies lust noch aanleg. Op vakgroepvergaderingen verscheen hij dan ook doorgaans te laat en afgezien van één jaar in de faculteitsraad is hij nimmer lid van enig bestuurlijk orgaan geweest. Maar zijn colleges gingen gestaag door, waarbij hij de stof met de meest pikante anekdoten wist te kruiden, en als lid van de door de gezamenlijke theologische opleidingen in Utrecht gecentraliseerde commissie voor de colloquia, die het oude staatsexamen hadden vervangen, deed hij, gedachtig aan zijn eigen loopbaan, trouw zijn nederige plicht als examinator in de moderne talen.

Trouw is dan ook de laatste en definitieve typering voor Visser. Zo viel mij op, toen ik de door mevrouw A.G.M. Kamphuis-Pieterse opgestelde bibliografie doornam, hoe hij met zijn publikaties trouw bleef aan eenmaal gekozen periodieken en in zijn artikelen aan bepaalde thema's. Maar

ook als mens schitterde hij juist door deze eigenschap, waarvan hem zelf overigens de grootsheid en zeldzaamheid ontging. Hij kon zich de geringste inbreuk erop niet vergeven, en vreesde in zijn laatste jaren, toen hij aan zware depressies ten prooi viel, dat anderen hem aan zijn eigen, volstrekt absolute maatstaven zouden meten en dus afwijzen.

Het verhaal van deze laatste jaren mag niet verzwegen worden daar het enkele publieke uitingen verklaart, die los van deze achtergronden het beeld van deze mens zouden vertroebelen. Omstreeks zijn vijfenvijftigste levensjaar trad in de geest van Anne Visser een verstarring in, die zich uitte in een opvallend verlies aan onderscheidingskracht. Ephemere verschijnselen op het gebied der geschiedschrijving, zich ponierend in min of meer modieus-marxistische stellingen, wist hij niet meer relativerend af te doen of elegant op te vangen met zijn arsenaal aan kennis, maar weerde hij af met emotionele erupties. Zijn interessante studies van het verschijnsel *utopie* werden hierdoor reeds overschaduwd. Bovendien voltrok zich in zijn theologisch denken een reactie die hem tot haast fundamentalistischorthodox extremisme bracht, iets wat hem, naar aanleg en vorming een typisch vertegenwoordiger van wat eens de ethisch-irenische richting heette, in wezen vreemd was. Zo kwam hij tot optreden voor de Evangelische Omroep en tot publiceren in periodieken waarin hij eigenlijk niet paste.

Toen de depressies, waarin noch medisch-psychiatrische begeleiding noch vriendschap hem steun schenen te bieden, weer afnamen en hij in de loop van 1976 begon te overwegen zijn colleges, die twee jaar hadden stilgestaan, voorzichtig te hervatten, woog dit alles hem zwaar. Kon hij het tegenover de studenten verantwoorden, dat hij zich op paden had bewogen die hij wetenschappelijk onbegaanbaar achtte? Kon hij met name de fundamentalisten onder hen, die zich door hem gesteund meenden, weer laten vallen? Ook hier speelde de trouw aan mensen die iets van hem verwacht hadden, een grote rol. Hij kwam erdoor in een gewetensconflict, dat zijn herstel moet hebben vertraagd. Zijn plotselinge dood liet het onopgelost, of bracht het, naar zijn eigen, zwaar aangevochten geloof, dáár tot een oplossing, waar elk conflict in harmonie verkeert: voor zijn Heer.

In de gedachtenis van hen, die hem van meer nabij hebben gekend, zal hij voortleven als een soms wat dwaze wijze, een teruggetrokken troubadour, een kinderlijk geleerde en, naar de titel van een zijner laatste artikelen, een gelovige Thomas.

F.R.J. KNETSCH

Voornaamste geschriften

Afzonderlijke publikaties

Nikephoros und der Bilderstreit. Eine Untersuchung über die Stellung des Konstantinopeler Patriarchen Nikephoros innerhalb der Ikonoklastischen Wirren. 's-Gravenhage 1952 (dissertatie Groningen).

Cynische filosofie en christendom. Groningen 1956 (openbare les Groningen).

Kerkvorsten en kerkvervolgers. Geschiedenis van het christendom tot de hervorming. Amsterdam 1961 (met een nabeschoouwing door L.G.M. Alting von Geusau).

Calvijn en de joden. 's-Gravenhage, Boekencentrum, 1963 (onder auspiciën van de Raad voor Kerk en Israël der Nederlandse Hervormde Kerk; Bijlage van het Maandblad Kerk en Israël 17:5, 1963).

De openbaring van Johannes, Nijkerk 1972 (De prediking van het Nieuwe Testament; de tweede druk is vermeerderd met 20 p. Retractationes).

Karl Marx en Lenin als kerkvaders. 's-Gravenhage 1975.

De aktualiteit van het oost-west schisma. 's-Gravenhage, Stichting Plein, zonder jaar.

Artikelen

Architectuur en levensbeschouwing in *Wending* 3, 1948-1949, p.245-254.

Synesios van Cyrene, literator, mysticus, bisschop in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie* 39, 1952-1953, p.67-80.

Iets over het leven van prof. Haitjema in *Schrift en kerk.* Opstellen aangeboden aan prof. dr. Th. L. Haitjema. 1953.

Het Kümmernisprobleem in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 8, 1953-1954, p.26-39.

De Efficacia Sacramentorum bij Bonaventura en Duns Scotus in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe serie* 40, 1954, p.75-86.

Johannes Chrysostomus als anti-joods polemicus in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie* 40, 1954, p.193-206.

In memoriam prof. dr. J. Lindeboom in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 12, 1957-1958, p.318-320.

Der Lehrbrief der Valentinianer in *Vigiliae Christianae* 12, 1958, p.27-36.

'Gnostische' trekken in het denken van Paulus in *Vox Theologica* 30, 1959-1960, p.16-27.

Hendrik de Cock, gereformeerd leraar (1801-1842. 'Vader der Afscheiding') in *Groningen, Cultureel Maandblad* 3, 1961, p.217-223 (met portret).

Symphonie der duizend in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 16, 1961-1962, p.179-195 (herdenkingsrede gehouden op de duizendste vergadering van het Fries Godgeleerd Gezelschap; historisch overzicht van het FGG sinds de oprichting in 1838).

Plato aan 's christens graf: 'De mortuis van Gregorius van Nyssa' in *Homiletica en Biblica*, 21, 1962, p.28-34.

Pastoraat en pastorale in *Homiletica en Biblica* 21, 1962, p.217-224.

Tsjerkeskiednis fan Fryslân yn't koart in *It Beaken* 24, 1962, p.200-216.

De zesde en de achtste: Gregorius van Nyssa over de zesde psalm in *Homiletica en Biblica* 22, 1963, p.126-131.

Een merkwaardig hagiografisch stuk bij Euagrius Scholasticus in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe serie* 45, 1963 p.14-24.

Een monnik-getuige over een bloedgetuige in *Homiletica en Biblica* 22, 1963, p.222-228.

Een Byzantijns utopisch geschrift: de leges Homeritarum in *Vox Theologica* 34, 1963-1964,

p.116-128.

Ad Patres! Enkele wenken voor de studie der kerkvaders in *Vox Theologica* 34, 1963-1964, p.163-167.

De geheimenissen van de Griekse opschriften der psalmen ontsluitend: Gregorius van Nyssa's 'In inscriptiones psalmodum' in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 18, 1963-1964, p.14-29.

Een preek van Andreas van Kreta over de Annunciatie in *Homiletica en Biblica* 23, 1964, p.261-265.

Kruis en labarum in *Kerk en Theologie* 15, 1964, p.213-231.

Geschiedenis en incarnatie in de Oude Kerk, speciaal bij Irenaeus en Origenes in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 19, 1964-1968, p.285-300.

Een preek van de 'kat in de zak' in *Homiletica en Biblica* 24, 1965, p.228-233.

Een of twee antichristen bij Commodianus? in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe serie* 47, 1965-1966, p.131-136.

Vijgeboom en vijgeblad in *Homiletica en Biblica* 25, 1966, p.49-54.

A bird's eye view of ancient Christian eschatology in *Numen* 14, 1967, p.4-22.

Christianus sum, non possum militare: soldatenmartyria uit de 3e eeuw in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe serie* 48, 1967, p.5-19.

De jongste pauselijke encycliek over het celibaat en de oud-kerkelijke traditie in *Woord en Dienst* 16, 1967, p.281-282.

Gnosis en het Nieuwe Testament in *Woord en Dienst* 16, 1967, p.384.

De lichamelijke bij de kerkvaders der eerste eeuwen in *Woord en Dienst* 17, 1968, p.345.

Dienst door de eeuwen in *Diakonia* 35, 1968, p.145-147; p.245-246; p.272; p.281-283.

De vroegchristelijke sekten in *Spiegel Historiae* 4, 1969, p.259-265.

Thomas Münzer, theoloog van de revolutie of 'grand paranoïaque' *Kerk en Theologie* 22, 1971, p.351-366.

Een revolutie-rhapsodie in harmonium-bewerking: een wandeling langs Blochs 'Thomas Münzer, theoloog van de revolutie' in *Wapenveld* 22:3, 1972.

In memoriam prof. dr. A.F.N. Lekkerkerker in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 27, 1973, p.176-178.

Twee gelovige Thomassen: Thomas More en Thomas Campanella in *Kerk en Theologie* 24, 1973, p.43-57.

Anti-christelijke polemiek in de eerste eeuwen in *Spiegel Historiae* 9, 1974, p.130-135.

Bankroet ener theologie in *Theologia Reformata*. 1974, p.106-111.

Eerherstel der Utopie? Iets naar aanleiding van een ergerlijk theologisch taal-misbruik in *Kerk en Theologie* 25, 1974, p.1-11.

Hoe men kerkgeschiedenis niet schrijven moet, of: een ietwat hysterische 'antikerkgeschiedenis' van een Duits literator in *Kerk en Theologie* 25, 1974, p.340-350.

Een dankbare over ondankbaren: Prosper van Aquitanië en zijn Carmen de ingratis in *Gratias agimus*. Opstellen... aangeboden aan prof. dr. W.F. Dankbaar. Groningen 1975, p.135-140.

Voorts schreef A.J. Visser nog artikelen in *Oosthoek's encyclopedie* en het supplement daarvan; en tevens leverde hij bijdragen aan *Hervormd Weekblad De Gereformeerde Kerk*.

Josephus Johannes de Witte

Roosendaal 1 mei 1911 - Nijmegen 6 of 7 maart 1977

Triest is het en voor buitenstaanders welhaast onbegrijpelijk, dat iemand, levend in een kloostercommuniteit, volslagen eenzaam kan sterven. De juiste sterfdatum van Toon (zoals zijn kloosternaam luidde) of Joost de Witte zal onbekend blijven, omdat hij pas in de late avond van dinsdag 8 maart dood in zijn kamer werd aangetroffen, waarvan de deur eerst geforceerd moest worden. Typerend is het echter wel voor zijn wat verschanste wijze van leven: nimmer vertelde hij wanneer of voor hoelang hij uitging en steeds sloot hij zijn kamerdeur af. Vandaar dat zijn medebroeders Joosts afwezigheid aanvankelijk niet opmerkten, maar dit ontglipt zijn aan confraterlijke aandacht en zorg heeft hun wel erg veel pijn gedaan.

Joost de Witte werd geboren op 1 mei 1911 te Roosendaal, studeerde van 1923 tot 1929 aan het gymnasium aldaar en trad in de Orde der Dominicanen op 17 september 1929. 25 juli 1935 ontving hij de priesterwijding. Twee jaar later deed hij lectoraatsexamen theologie, waarna hij in dat zelfde jaar de opdracht kreeg om aan de Nijmeegse universiteit Nederlands te gaan studeren. 13 juni 1945 deed hij zijn doctoraal examen en 8 juli 1948 promoveerde hij tot doctor in de letteren en wijsbegeerte op een proefschrift getiteld *De betekeniswereld van het lichaam*.

In dat zelfde jaar werd hij benoemd tot leraar Nederlands aan het Dominicuscollege te Nijmegen, welke functie hij tot 1965 vervulde. Vanaf september 1957 was hij als docent verbonden aan de MO-opleiding Nederlands van de Gelderse Leergangen te Arnhem. In 1965 werd hij benoemd tot lector in de logica aan het filosoficum van de Dominicanen te Zwolle, het jaar daarop verhuisde hij naar het Albertinum te Nijmegen, waar hij naast logica ook criteriologie doceerde. Op zijn vijfenzestigste nam hij ontslag als studieleider en docent aan de MO-A-opleiding en een maand vóór zijn dood besloot hij ook de vier lessen die hij gaf aan de MO-B-opleiding te stoppen.

Al vanaf 1972 voelde hij, zoals uit een notitie blijkt, de noodzaak zijn krachten te sparen. Hij wilde gaan werken aan een soort geestelijk testament, een boek over 'geloof, gebed, verkondiging, getuigenis van een taalman'. Het is er niet meer van gekomen. Maar het zou zijn tweehonderdzesenzestigste publikatie zijn geworden!

In persoonlijke aantekeningen heeft Joost zich herhaaldelijk rekenschap gegeven van de lijnen waarlangs zijn studie zich ontwikkelde. Zo noteerde

hij in 1970 bij het verschijnen van zijn Aula-boek *De functie van de taal in het denken*: 'In 1945 zei Jac van Ginniken me: 'Je moet eerst goed thuis raken in de semantiek (*De betekeniswereld van het lichaam* 1948), dan de principen van de grammatika achterhalen (o.a. *De structuur van het Nederlands* 1961) en dan zul je in staat zijn de functie van de taal in het denken te gaan begrijpen'. Ik was het daarmee eens en dit boek is het einde van deze trits. Nu rest me nog dit uit te diepen, terwijl de nood van de tijd me meesleept naar taal en theologie, in feite verkondiging, de goed gehermeneutiseerde vertaling van de oude gegevens naar 1970 en volgens de Engelse analyse in goed te begrijpen gewone bewoordingen'.

Jac. van Ginniken overleed in 1945; Joost heeft de weg die deze in zijn laatste levensjaar voor hem had uitgestippeld, nauwkeurig gevolgd.

Zijn eerste periode van 1943 tot 1948, is die van de semantiek. Na enkele voorstudies gepubliceerd te hebben vooral in het Tijdschrift voor Filosofie, werd deze fase in 1948 afgesloten met het proefschrift *De betekeniswereld van het lichaam*, (promotor prof. L.C. Michels).

Een directe toepassing van het taalkundig resultaat op de psychologie was: *Het lichamelijke in de voorstelling in Lichamelijkheid*, herdenkingsbundel bij het vijftigjarig bestaan van het filosoficum te Zwolle (1951).

Na 1948 volgde een soort overgangperiode waarin Joost zich oriënteerde in de moderne stromingen op het gebied van de linguïstiek. Vooral verdiepte hij zich in deze jaren in de inzichten van de zogenaamde significante beweging. Hij publiceerde over de verhouding van significa en linguïstiek, onder andere in het tijdschrift *Synthese*.

Te midden van didactische activiteiten en de publikatie van schoolboeken, begint vanaf 1955 de tweede periode, die loopt tot midden van de jaren zestig. Het is de periode van de grammatica. Enkele voorstudies monden uit in het samen met N. Wijngaards geschreven *De structuur van het Nederlands* (1961).

De derde periode, van 1966 tot 1970 omvat enkele publikaties over kennen en taal en wordt afgerond met *De functie van de taal in het denken* (1970).

In deze jaren breekt eigenlijk een vierde periode aan: taal en theologie. Een eerste aanzet was al gepubliceerd in 1955, een artikel in *Studia Catholica* *The situation of theological word*. Hij schrijft een tweetal artikelen in het Tijdschrift voor Theologie, vanaf 1966 talrijke recensies in dit tijdschrift, een tiental preken en een meer theoretische beschouwing in *Kerugma*. In een werkgroep werkte hij als taalwetenschapper mee aan een boek over

theologie van de secularisatie, en hij leverde een bijdrage aan een artikel over de toekomst van de theologie, geschreven onder leiding van Ted Schoof. Aan een nieuw boek over taal en theologie is hij, zoals gezegd, niet toegekomen. Al deze jaren bleven ook de schone letteren hem boeien. Als het ware 'tussen de bedrijven door' schreef hij over Vondel, Hooft, Aart van der Leeuw, Henriette Roland Holst en Hella Haasse.

R.L.J. BROMBERG O.P.

Voornaamste geschriften

Analogie. Roermond, J.J. Romen en Zn., 1946 (Wijsgerige grondbegrippen 16).

De betekeniswereld van het lichaam. Taalpsychologische en taalvergelijkende studie. Utrecht, Het Spectrum; Antwerpen, Standaard-Uitgeverij, 1948 (Universitaire bibliotheek voor psychologie; dissertatie Nijmegen).

Het lichamelijke in de voorstelling in *Lichamelijkheid*. Utrecht, Het Spectrum, 1951, p.157-187.

Leerboek voor de tekstverklaring. I, II, III. Breda, Parcival, 1952-1956.

Naar een nieuwe grammatica. Arnhem 1958.

De structuur van het Nederlands. Een evolutief-klassieke synthese.

's-Hertogenbosch, L.C.G. Malmberg, 1961 (samen met N.C.H. Wijngaards).

Nederlands voor het v.h.m.o. I, II. 's-Hertogenbosch, L.C.G. Malmberg 1961-1962 (samen met N.C.H. Wijngaards).

Het negende Internationale Linguïstencongres van augustus 1962 te Cambridge in de Verenigde Staten. Groningen, J.B. Wolters, 1962.

Strukturele historische grammatika van het Nederlands. Klankleer.

's-Hertogenbosch, L.C.G. Malmberg, 1964.

De mens in zijn taal gevangen. Groningen, J.B. Wolters, 1965.

P.C. Hoofts Geeraerd van Velsen. Zutphen, W.J. Thieme & Cie., 1969 (herzien en ingeleid).

De functie van de taal in het denken. Utrecht, Het Spectrum, 1970 (Aula-boeken 441).

P.C. Hoofts Theseus en Ariadne. Zutphen, W.J. Thieme & Cie., 1972 (met een inleiding en aantekeningen).

Uitgangspunt van deze lijst was de door Joost de Witte zelf in 1969 opgestelde *Keuze uit publicaties*. Zijn volledige bibliografie wordt bewaard in het Archief van de Nederlandse Provincie der Dominicanen.

Verslagen en bijlagen

Verslag van de jaarvergadering te Leiden 11 juni 1977

Orde der werkzaamheden

1. Opening door de voorzitter, dr. K. Reijnders.
2. Mededelingen.
3. Verslag van de staat der Maatschappij en haar belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het jaar 1976-1977.
4. Verslag van de Noordelijke afdeling over het jaar 1976-1977.
5. Verslag aangaande Zuid-Afrika over het jaar 1976.
6. Verslag van de bibliothecaris over het jaar 1976.
7. Rekening en verantwoording van de penningmeester over het jaar 1976. Met rapport van de Kascommissie.
8. Behandeling van de begroting 1977 en voorlopige begroting 1978; vaststelling van de jaarlijkse bijdrage, het bestuur stelt voor deze op fl. 30,- te handhaven.
9. Verslag van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde over het jaar 1976-1977.
10. Verslag van de Commissie voor taal- en letterkunde over het jaar 1976-1977.
11. Wijziging van de Wet van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.
12. Selectiecriteria voor het lidmaatschap van de Maatschappij.
13. Stemming over de toekenning van de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs.
14. Mededeling over de toekenning van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs.
15. Bekendmaking van de uitslag der stemming over de te benoemen leden.
16. Voorstel van het bestuur tot het benoemen van een erelid.
17. Verkiezing van bestuursleden.
18. Verkiezing voorzitter.
19. Verkiezing van leden in de vaste commissies.
20. Gelegenheid tot het stellen van vragen.
Koffietafel in Restaurant Nieuw-Minerva, Vrouwensteeg II.
21. Uitreiking van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs.
22. Voordracht van Harry Mulisch. Onderwerp: De groei van een roman.
23. Sluiting.

1. Opening

Aanwezig waren 51 leden. Om half elf opende de voorzitter de vergadering en heette alle aanwezige leden, in het bijzonder de heer Theun de Vries, van harte welkom. De voorzitter memoreerde dat het voor de Maatschappij een moeilijk verenigingsjaar was geweest. Hij dankte de heer Borgers en de heer De Groot dat zij bereid waren geweest beiden enige maanden als waarnemend secretaris op te treden en mevrouw Van den Dool voor haar assistentie daarbij. Daarna sprak de voorzitter zijn openingsrede uit die elders in dit Jaarboek is opgenomen.

2. Mededelingen

De voorzitter herdacht de leden van de Maatschappij die in het afgelopen verenigingsjaar zijn overleden. Hans Andreus, dr. L. Bäte, R. Blijstra, L.W. de Bree, dr. H.J.H. van Buchem, dr. R. Guiette, mr. H. Hardenberg, dr. D.G. Hoek, dr. A.N.J. den Hollander, dr. J. Holmberg, H.A. Höweler, mw. dr. M.E. Kluit, dr. M.S.B. Kritzinger, dr. J. Leenen, dr. J.A.M. Meerloo, dr. H.J.J.M. van der Merwe, dr. K.H. Miskotte, ir. E.A.J.H. Nicolas, dr. G.A. van Poelje, A. Roland Holst, dr. A.J. Veering, dr. A.J. Visser, dr. J.A.F. Wils, dr. A.J.J. de Witte o.p.

De voorzitter herinnerde aan de oprichting van de Werkgroep 19e eeuw en het verschijnen van het eerste nummer van het documentatieblad, alsmede aan de wijziging van de Wet van de Maatschappij en aan de oprichting van het wetenschappelijk bureau. De verslagen genoemd onder punt 3 tot en met 10 van de agenda werden ter discussie gesteld.

Naar aanleiding van het laatste verslag van dr. J. Ploeger aangaande Zuid-Afrika, dankte de voorzitter de heer Ploeger voor het vele werk dat hij gedurende de jaren 1961-1977 voor de Maatschappij heeft verricht. Namens de jaarvergadering zal de secretaris de heer Ploeger een brief van dank zenden en hem tevens advies vragen inzake zijn opvolging.

Omdat de penningmeester, op het laatste moment verhinderd was de vergadering bij te wonen, kon deze zijn beleid niet toelichten. De Kascommissie werd onder dank gedechargeerd.

De heer Idenburg vroeg of de subsidie aan de Maatschappij in de komende jaren op de gewone wijze zal worden verstrekt. Dit in verband met de vele afgekondigde bezuinigingsmaatregelen van de overheid. De voorzitter antwoordde dat de subsidie aan de Maatschappij geen onmiddellijk gevaar loopt. Op verzoek van de heer Idenburg zette de heer Sötemann de financiële en juridische status van de Werkgroep 19e eeuw uiteen.

3. Verslag van de staat der Maatschappij en haar belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het jaar 1976-1977

Op 1 mei 1977 bedroeg het aantal leden 918, onder wie 4 ereleden en 6 begunstigers. Hiervan woonden er 700 in Nederland, 117 in België, 43 in Zuid-Afrika en 58 in andere landen. Door de jaarvergadering van 1976 werd Maurice Gilliams tot erelid benoemd.

Door overlijden ontvielen de Maatschappij 24 leden, onder wie ons erelid A. Roland Holst; 12 leden bedankten voor het lidmaatschap.

Van de 30 door de jaarvergadering op 19 juni 1976 gekozen leden hebben 25 hun benoeming aanvaard. De namen van de nieuwe leden zijn: dr. J. van den Berg, J. Boyens, A.M.J. van Buuren, mw. Th. Cornips, H. van Galen Last, R.J. Geel, dr. A. de Groot, dr. C.L. Heesakkers, dr. M. Hoebeke, W. Hogendoorn, H.J. de Jonge, J.H. Landwehr, dr. J.A.M. Meerloo, J. Mikkers, mw. dr. R.M. Musschoot, N.E. Osselton, C.J. Ouwens, mw. H. Postma-Nelemans, mw. A.E.C. Simoni, dr. P.G.J. van Sterkenburg, dr. J.E.A.L. Struick, dr. J.U. Terpstra, J. Vandeloo, A. Viruly, dr. J.W. de Vries.

Door het bestuur werden in het verslagjaar tot lid benoemd: W. Adams, R.E.O. Ekkart, dr. J.H. Esterhuyse, dr. C. Fasseur, dr. D.J. Kotzé, D. Kroon, mw. D. Meijning, dr. K. Porteman, mw. dr. M.E.H.N. van Santen-Mout, P.J. Venemans.

De door de jaarvergadering 1976 gekozen nieuwe leden in het bestuur en in de vaste commissies verklaarden zich bereid hun benoeming te aanvaarden.

Het bestuur vergaderde zeven maal. De secretaris Nico Wijnen was helaas door ziekte niet in staat zijn functie te blijven uitoefenen. Zijn werkzaamheden werden van 29 oktober tot 3 december 1976 waargenomen door dr. G. Borgers en van 3 december 1976 tot het einde van het verenigingsjaar door mr. J.R. de Groot. Mevrouw G. Th. M. van den Dool trad medio 1976 bij de Maatschappij in dienst. Zij verrichtte werkzaamheden ten dienste van het secretariaat en de bibliotheek. In verband hiermede werd het secretariaat gevestigd in de Universiteitsbibliotheek te Leiden. De lopende archieven werden daarheen overgebracht.

De Maatschappij werd door de voorzitter dr. K. Reijnders vertegenwoordigd bij de huldiging van dr. G.P.M. Knuvelder op 24 september 1976 in het provinciehuis te 's-Hertogenbosch. De voorzitter nam zitting in het comité van aanbeveling '500 jaar Delftse Bijbel', waarvan de herdenkings-

bijeenkomst op 18 mei 1977 heeft plaatsgevonden.

Voor de toestand van de financiën zij verwezen naar het verslag van de penningmeester.

In het verslag over het jaar 1975-1976 is uitvoerig gewag gemaakt van de conferentie in Den Treek. Het daar gehouden beraad heeft aanleiding gegeven tot het opstellen van een aantal Aanbevelingen, die door de jaarvergadering van 1976 zijn aanvaard. Ter uitvoering van de besluiten ter zake heeft het bestuur in het bijzonder aandacht besteed aan de totstandkoming van de Werkgroep 19e eeuw en aan de voorbereiding van de Wetswijziging. Ter voorbereiding van de Werkgroep 19e eeuw is door het bestuur een commissie ad hoc ingesteld bestaande uit mw. dr. M.H. Schenkeveld, dr. G. Kamphuis en dr. D.J. Roorda. Op verzoek van deze commissie hebben mw. M.T.C. Mathijssen-Verkooijen, N. Maas en P.A.W. van Zonneveld mede aan de hand van een door de Maatschappij gehouden enquête een aantal voorstellen geformuleerd betreffende de taak en de functie van de Werkgroep. Nadat deze voorstellen de instemming van het bestuur hadden gevonden, is op 27 november 1976 te 's-Gravenhage de oprichtingsvergadering van de Werkgroep gehouden, die in de woorden van een medelid 'een hartverwarmende aangelegenheid' is geweest. Als bestuursleden werden gekozen en geïnstalleerd door de voorzitter van de Maatschappij: dr. H. van Dijk, mw. dr. M.H. Schenkeveld, dr. A.L. Sötemann (voorzitter) en P.A.W. van Zonneveld. Nadien is L. Simons ons Belgisch medelid, aan het bestuur toegevoegd. Als leden van de redactie van het mededelingenblad werden aangewezen: mw. M. Keyser, N. Maas, mw. M.T.C. Mathijssen-Verkooijen en P.A.W. van Zonneveld (secretaris). De eerste vergadering werd besloten met een forum over 'Douwes Dekker -Lebak-Multatuli' waaraan werd deelgenomen door dr. A. Alberts, B. Luger, P. Spigt, dr. G. Stuiveling en P. van 't Veer, onder voorzitterschap van dr. A.L. Sötemann.

In januari 1977 vond een gecombineerde vergadering plaats van het bestuur van de Werkgroep en dat van de Maatschappij ter bespreking van de onderlinge verhouding.

In de Commissie ter voorbereiding van de Wetswijziging waren door de jaarvergadering benoemd dr. G. Borgers, mr. P.J. Idenburg en mr. J.R. de Groot. Het bestuur benoemde als vierde lid dr. J. Gerritsen te Groningen. De Commissie vergaderde onder voorzitterschap van de heer De Groot op 24 februari 1977. Aan het bestuur werd voorgesteld in de Wet alleen het strikt nodige te wijzigen en het overige te regelen in een huishoudelijk

reglement. De door het bestuur in grote lijnen overgenomen voorstellen zijn op 6 mei 1977 in een ledenvergadering besproken en vervolgens aan de jaarvergadering voorgelegd.

De vertegenwoordiger van de Maatschappij in Zuid-Afrika, dr. Jan Ploeger, deelde mede dat hij zijn functie wilde neerleggen per 14 februari 1977. Het bestuur betreurt zijn besluit. Dr. Ploeger heeft vele jaren de belangen van onze Maatschappij op voortreffelijke wijze behartigd, waarvoor het bestuur hem zeer dankbaar is.

De jaarlijkse Huizinga-voordracht, een eerbetoon aan de historicus en cultuurfilosoof Johan Huizinga, georganiseerd door de Faculteit der Letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden, het NRC/Handelsblad en de Maatschappij werd gehouden door Arthur Lehning op 10 december 1976 in de Pieterskerk te Leiden.

Tenslotte zij nog vermeld, dat de Maatschappij heeft deelgenomen aan de organisatie van de Breyten Breytenbach-avond te Rotterdam op 8 april 1977.

4. Verslag van de noordelijke afdeling over het jaar 1976-1977

In het afgelopen verenigingsjaar werden zes maandvergaderingen gehouden, waarvan de laatste - in april - tevens de jaarvergadering was. De novembervergadering was de traditionele vergadering ook toegankelijk voor studenten en scholieren, die in groten getale van hun belangstelling blijk gaven voor de lezing over en voordracht uit eigen werk door Anton Koolhaas. Op de overige bijeenkomsten waren sprekers en onderwerp achtereenvolgens:

dr. I. Lipschits, Het gesubsidieerde onderzoek naar de ontwikkeling van de Nederlandse politieke partijen;

R.A. Ebeling: Van Janssen tot Potjewijd (familienaamkunde in Nederland);

dr. F.A.H. van den Hombergh, Een voetreis naar Rome Anno 1500 (over de onlangs ontdekte oudste Nederlandse vertaling van der *Mirabelia Romae*);

dr. Th. P. van Baaren, Religieuze ervaring;

H.R.P. Leferink, Een onderzoek van Nederlands proza tussen 1918 en 1940, of: Waarom is het schrijven van literatuurgeschiedenis tegenwoordig zo moeilijk?

De belangstelling der leden voor deze vergaderingen en sprekers mocht redelijk genoemd worden.

Het ledenbestand onderging enige wijzigingen: dr. A.J. Visser ontviel ons door de dood; buiten de regio ging wonen dr. H.F.A. van der Lubbe, terwijl zich daarbinnen vestigde dr. F. Lulofs; dr. L. Loosen s.j. bedankte als lid; ter jaarvergadering te Leiden werd dr. J.U. Terpstra tot lid gekozen. Zo telt de Afdeling thans 93 leden. Met zijn promotie tot doctor in de letteren, respectievelijk het ontvangen van de Poëzie-prijs van de stad Amsterdam werd namens de Afdeling door het bestuur gecompimenteerd dr. C. Boschma, en Rutger Kopland (dr. R.H. van den Hoofdakker).

Het bestuur bestond uit: voorzitter dr. J.A.G. Tans, secretaris dr. P.E.L. Verkuyl, penningmeester A. Westers, assessor dr. C. Boschma.

5. Verslag aangaande die 'maatschappij' in die republiek van Suid-Afrika oor die jaar 1976

Op 31 Desember 1976 was die ledetal van die 'Maatschappij' in die Republiek van Suid-Afrika 40 (Desember 1975:40). In 1976 is prof. dr. D.J. Kotzé, van die Universiteit van Stellenbosch, deur die bestuur as 'n lid van die 'Maatschappij' benoem. Prof. dr. D. Bax het hom in April 1976 verplig gevoel om sy bedanking in te dien. Professor Bax wat, sowel vir Nederland as Suid-Afrika uiters belangrike kultuurhistoriese werksaamhede verrig het, is in Desember 1976 in Kaapstad oorlede. Hy was in 1949 as 'n lid van die 'Maatschappij' gekies.

Die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns (Pretoria) het die Stalsprys vir Teologie aan prof. dr. A. van Selms, van Pretoria, toegeken. Prof. dr. Meyer de Villiers, van Stellenbosch, is met die C.J. Langenhoven-prys vir Taalwetenskap vereer, terwyl prof. dr. T.T. Cloete, van Potchefstroom, die Gustav Preller-prys vir Literatuurwetenskap ontvang het.

Prof. dr. G.S. Nienaber het afskeid geneem van Natal en is tans, in Pretoria, besig met 'n navorsingsprojek in die etimologie by die plaaslike Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing (RNG). Prof. dr. H.B. Thom het op 26 April 1976 die jaarlikse Hertzog-gedenklesing te Stellenbosch gehou.

In verband met die aftrede van die opsteller van hierdie verslag as vertegenwoordiger van die 'Maatschappij' in die Republiek van Suid-Afrika neem hy die vryheid om die grens van die jongste verslagjaar te oorskry. Prof. dr. M.S.B. Kritzinger, van Pretoria, het op 12 Januarie 1977 te Pretoria aan die geleedere van die lede ontval, terwyl prof. dr. Meyer de Villiers, van Stellenbosch, aan die begin van Februarie 1977 sy bedanking as lid ingedien het.

Aan die slot van hierdie beknopte oorsig gedenk die opsteller die menigvuldige verdienstes van sy voorganger, F. Oudschans Dentz (1876-1961). Hy het die 'Maatschappij' se belange in Suid-Afrika van 1949 tot sy heengaan behartig en dit op 'n uitnemende wyse gedoen. Dit was vir die ondergetekende 'n voorreg om, ooreenkomstig sy voorganger se beskouings en ideale, die 'Maatschappij' se belange in Suid-Afrika van 1961-1977 te probeer bevorder.

JAN PLOEGER

6. Verslag van de bibliothecaris over het jaar 1976

Het aantal aanwinsten steeg in vergelijking met 1975 van 876 tot 1040. Hiervan zijn door koop verworven 465 (448) nieuwe werken en 309 (196) antiquarische werken. Het aantal geschenken bedroeg 184 (167). De bibliotheek ontving 31 (20) overdrukken. Er werken 51 nieuwe tijdschriften verworven.

Ook in dit verslagjaar waren er enkele bijzondere aanwinsten zoals: E. du Perron, *Alle de rozen*, 1927 (met een opdracht aan Paul van Ostaijen); Jan van Nijlen, *De slaapwandelaar*, 1948 (Halcyon, een van de 30 exemplaren); G.A. Brederode, *Spaensche Brabander Jerolimo*, Amsterdam 1677.

Een belangrijke aanwinst vormde verder een verzameling van 22 complete literaire tijdschriften, voornamelijk uit de zestiger jaren.

Voor de collectie De Jong was het een zeer goed jaar: niet minder dan 17 stuks konden worden verworven. Behalve deze 17 waren er nog 4 met afwijkingen ten opzichte van de beschrijving in de bibliografie van Dirk de Jong en 5 die niet in de bibliografie zijn opgenomen.

Afzonderlijke vermelding verdient het exemplaar van De Jong nr.425: Muus Jacobse, *Bijbelse gedichten*, Nijkerk 1942, dat aan de dichter heeft toebehoord en diens eigenhandige aantekeningen bevat over de geschiedenis van de uitgave. Van de 1019 in *Het vrije boek in onvrije tijd* genoemde nummers ontbreken er thans nog 168.

Uitbreidingen vonden verder plaats bij de collectie toneelwerken en bij de Vondel-uitgaven.

Ook de verzameling handschriften werd met enkele interessante aanwinsten verrijkt. Het zijn: Ltk 2083: Richard Goering, *Zeeslag*, vertaald door Arnold Saalborn; Ltk 2083 t/m 2088: stukken van Hieronymus van Alphen en zijn kring, afkomstig uit de collectie Hubrecht-Van Alphen; deze stukken konden door bemiddeling van de heer A.V.M. Hubrecht te Oosterbeek onderhands uit een nalatenschap worden aangekocht; Ltk.

2089: A.A.J. Rijksen, *Gespiegeld in kerkeglas*; typoscript met bijbehorende dossiers; geschenk van de auteur.

Ten aanzien van het gebruik van de collecties kan worden vermeld dat 3349 gedrukte werken werden uitgeleend (vorig jaar 2864). Daarnaast werden vele werken geraadpleegd in de Dousakamer.

Van de handschriften werden er negen uitgeleend, waarvan acht bestemd waren voor tentoonstellingen. Van 67 handschriften werden microfilms of andersoortige copieën verstrekt. Daarnaast werden verschillende handschriften in de studiezaal van de afdeling Westerse handschriften geraadpleegd. In het voorafgaande verslag is vermeld dat de plaats van bibliotheekmedewerker vacant was gekomen. Van deze plaats is mede gebruik gemaakt voor de aanstelling bij onze Maatschappij van Mevrouw G. Th. M. van den Dool, die een proportioneel gedeelte van haar werktijd besteedde aan administratief werk ten dienste van de bibliotheek.

In 1976 ontving de bibliotheek schenkingen van de volgende personen en instellingen: Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage; Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam; mw. dr. N. Bakker, Leiden; Uitgeverij De Bezige Bij, Amsterdam; Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Groningen; Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Leiden; Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Utrecht; dr. F.A. Brekelmans, Breda; Centraal Museum, Utrecht; J.P. Delarge, Éditions universitaires, Parijs; Dienst Culturele Zaken, Gent; dr. B.G.J.M. van den Eerenbeemt, Amsterdam; Gemeentearchief, Delft; Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam; J.H. de Groot, Arnhem; J. van Groningen, Leiden; dr. Tj. W.R. de Haan, Wassenaar; F. Huisman, Linschoten; mw. K.H.R. de Josselin de Jong, Epe; Katholieke Radio Omroep, Hilversum; Katholieke Universiteit, Nijmegen; Katholieke Universiteit Leuven, Leuven; P. Kempeneers, Tienen; G. Kleis, Amsterdam; H.J. de Koning, Leiden; Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Gent; Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 's-Gravenhage; J. Murez, Gent; Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 's-Gravenhage; Nederlands Persmuseum, Amsterdam; J. Noordegraaf, Alphen aan den Rijn; dr. P.F.J. Obbema, Leiden; prof. dr. H.J. Prakke, Meppen; D.H. Prins; Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Antwerpen; Em. Querido's Uitgeverij BV, Amsterdam; Th. Van Rossum, Beek en Donk; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; Rijksuniversiteit, Gent; J.L. van Schaik, Pretoria; Stichting tot Bevordering van de Vertaling van Nederlands Letterkundig Werk, Amsterdam; Stichting Zeeuws Tijdschrift, Middelburg; Toneelgroep Zaalberg,

Leiden; Twayne Publishers, Boston; Universiteit van Amsterdam, Amsterdam; Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, Leiden; C. Verhoeven, Den Dungen; prof. dr. H. Waterbolk, Haren.

7. Verslag van de kascommissie, belast met het nazien van de jaarstukken 1976 van de penningmeester (zie bijlage III)

De ondergetekenden, R. Breugelmans en dr. H.A. Wage, verklaren hierbij de boeken en financiële bescheiden van 1976 van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op 4 mei 1977 te hebben gecontroleerd. Enkele steekproeven sterkten hen in de overtuiging dat de boekhouding nauwkeurig en zorgvuldig is bijgehouden.

Op grond van deze controle en met bijzondere waardering voor het accurate beheer stellen zij aan de jaarvergadering voor de penningmeester met dank voor het verrichte werk te dechargeren.

(w.g.) H.A. Wage, gecommiteerd bestuurslid; R. Breugelmans, gecommiteerd lid buiten het bestuur.

8. Vaststelling van de jaarlijkse bijdrage

Het voorstel van het bestuur de jaarlijkse contributie te handhaven op fl. 30,- werd aanvaard.

9. Verslag van de commissie voor geschied- en oudheidkunde over het jaar 1976-1977

De Commissie vergaderde vijfmaal. Op de vergaderingen werden de volgende voordrachten gehouden:

23 oktober: De heer Woltjer over het Noorden en de Pacificatie van Gent, de heer Feenstra over het proces over de kantharos van Stevensweert en de heer Roorda over een nieuwe visie omtrent de vrede van Nijmegen.

25 november: De heer Cohen over de nieuwe inrichting van het Bestuur der Universiteit en de heer Braat over 'herinneringen' aan de tijd van de Catharen.

27 januari: De heer Obbema over het Oera Lindaboek en de heer Roorda over een recente publikatie van de brieven van Marlborough.

24 februari: De heer Boeren over een handschrift van Prepositinus van Cremona in het Museum Meermanno-Westreenianum.

24 maart: De heer Feenstra over een manuscript uit de 17e eeuw dat naar zijn mening aan de jurist Cabeljou moet worden toegeschreven en de heer

Roorda over de mediatie van de Republiek in de vrede van Karlowitz.

De Commissie was in 1976-1977 als volgt samengesteld: voorzitter: dr. G.I. Lieftinck; secretaris: dr. W.C. Braat; leden: dr. N.J. Bakhuizen van den Brink, dr. J.R. Bruyn, dr. R. Feenstra, dr. P.F.J. Obbema, dr. J. Roorda, dr. I. Schöffer, mr. J. Th. de Smidt, dr. H.L. Wesseling en dr. J.J. Woltjer.

10. Verslag van de commissie voor taal- en letterkunde over het jaar 1976-1977

De Commissie had in de verslagperiode (september 1976-mei 1977) de volgende samenstelling: mw. dr. M.H. Schenkeveld, voorzitter; dr. A. Sassen, secretaris; dr. B.C. Damsteegt; dr. J. Goossens; dr. M.J.M. de Haan; G. Kamphuis; dr. A.C.M. Meeuwesse; mw. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen; dr. P.G.J. van Sterkenburg; dr. F.J.M.L. de Tollenaere; mw. dr. S.F. Witstein; dr. C.A. Zaalberg.

De Commissie voerde de redactie over het tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Redactiesecretaris was dr. M.J.M. de Haan. In de genoemde periode verschenen de afleveringen 3/4 van jaargang XCI en 1 en 2 van jaargang XCII.

De vergaderingen van de Commissie hadden maandelijks plaats in een vertrek op Rapenburg 76 in Leiden.

De volgende voordrachten werden gehouden:

22 september 1976: dr. M.J.M. de Haan, Koning en ridder in de dertiende eeuw.

20 oktober 1976: dr. C.A. Zaalberg, Moriana.

17 november 1976: dr. J. Goossens, De iconografie van *Lanseloet van Denemarken*.

22 december 1976: dr. A. Sassen, *Varia grammatica*.

19 januari 1977: dr. F.J.M.L. de Tollenaere, Het supplement op het MNW.

16 februari 1977: dr. B.C. Damsteegt, Over Bredero's proza.

23 maart 1977: dr. A.C.M. Meeuwesse, De dichter Jacob van Domselaer.

18 mei 1977: mw. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, Lodewijk Meyers *Verloofde coninksbruidt*.

11. Wijziging van de wet

De voorzitter herinnerde aan de vorige jaarvergadering toen ook over dit onderwerp is gesproken. De toen ingestelde Commissie wetswijziging heeft een nieuw voorstel gemaakt. Onderdelen die naar het oordeel van deze Commissie beter in een huishoudelijk reglement kunnen worden op-

genomen, zijn uit de Wet geschrapt. Het voorstel van de Commissie is voorgelegd aan het bestuur en daarna schriftelijk aan alle leden van de Maatschappij. In de ledenvergadering van 6 mei 1977 was er gelegenheid hierover met het bestuur te discussiëren. Het bestuur heeft het voorstel aanvaard en legt het thans voor aan de jaarvergadering.

De heer Braches attendeerde op het feit dat in artikel 8 'een vierde' dient te worden gewijzigd in 'een vijfde'.

Mevrouw Schenkeveld sprak namens de Commissie voor taal- en letterkunde haar waardering uit voor de poging om in artikel 59 ruimte te scheppen voor de toekomst. De Commissie heeft echter een iets ander inzicht. De Commissie is van mening dat de door haar voorgestelde formulering evenveel ruimte scheidt als de formulering van bestuurszijde, maar ondubbelzinnig is. De heer Zaalberg merkte op dat wanneer de vergadering akkoord gaat met het voorstel van het bestuur, de Commissie zich niet zal verzetten. Het voorstel van het bestuur werd vervolgens aangenomen.

De voorzitter stelde voor om de Commissie wetswijziging te verzoeken een concept-huishoudelijk reglement op te stellen. De vergadering stemde hiermee in. De heer De Groot werd gemachtigd om in overleg met de notaris die wijzigingen aan te brengen die in verband met de invoering van de nieuwe wetgeving nodig zijn.

12. Selectiecriteria voor het lidmaatschap

Op verzoek van de jaarvergadering 1975 waren deze criteria voorgelegd aan de jaarvergadering 1976 en thans in licht gewijzigde vorm aan de jaarvergadering 1977. Na een korte gedachtenwisseling werden de selectiecriteria door de vergadering aangenomen.

Selectiecriteria voor het lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde:

1. Voor het lidmaatschap van de Maatschappij komen in aanmerking al diegenen die óf beroepshalve, óf als amateurs zich verdienstelijk maken op één van de drie hoofdterreinen van de Maatschappij, te weten: letterkunde, taalkunde en geschiedenis met betrekking tot de Nederlandse cultuur, en in het bijzonder ook zij die door hun lidmaatschap een bijdrage zouden kunnen leveren tot de verinniging van de relaties tussen deze terreinen.

2. Het spreekt vanzelf dat (een) publikatie(s) op één of meer van deze terreinen een belangrijk criterium zal (zullen) blijven voor het lidmaatschap. Aangezien het evenwel vrij vaak voorkomt dat een tijdrovend werk iemands eerste publikatie wordt, is het in een dergelijk geval voldoende dat

er redelijke aanwijzingen zijn voor vakgenoten dat er kwalitatief behoorlijk werk wordt verricht met het doel om tot publiceren te komen. In een dergelijk geval dient het lidmaatschap open te staan in beginsel, zulks om te bevorderen dat iemand reeds van het lidmaatschap profiteert gedurende deze vruchtbare jaren, én om het ledenbestand van de Maatschappij zo jong mogelijk te houden.

3. In het algemeen dient men er voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde van te blijven uitgaan dat haar leden zich bewegen op het gebied van de Nederlandse cultuur, waarbij 'Nederlands' gedefinieerd kan worden in ruime zin.

Dit brengt dus met zich mee dat naarmate de activiteiten in verwijderd verband met die Nederlandse cultuur staan, de overige selectiecriteria strenger worden gehanteerd. Als er heel weinig relatie met de Nederlandse cultuur meer is aan te wijzen dan moet, met andere woorden, het kwaliteitscriterium des te zwaarder wegen.

4. Er blijft, naast diegenen die zonder meer binnen de hierboven aangegeven criteria vallen, nog een - vrij kleine en ook zeer beperkt te houden - groep personen over voor wie een lidmaatschap kan worden bepleit omdat zij op grond van hun functie of positie regelmatig met het werk van de Maatschappij in aanraking komen.

13. Stemming over de toekenning van de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs

De vergadering stemde in met de tekst van het rapport van de jury en met het voorstel om aan D.A. Kooiman de prijs uit te reiken (zie bijlage I).

14. Mededeling over de toekenning van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs

De Wijnaendts Francken-prijs 1977 is posthuum toegekend aan Paul Rodenko (zie bijlage II).

15. Verkiezing nieuwe leden

De Commissie voor de stemopneming was dit jaar samengesteld uit de dames dr. N. Bakker, M. Veldhuyzen en de heren dr. E. Braches, R. Breugelmans en H.J. de Jonge.

Mevrouw dr. N. Bakker deelde namens de Commissie voor de stemopneming mee, dat het aantal ingeleverde geldige stembiljetten 190 bedroeg. Dit brengt de kiesdeler bij één vijfde op 38. Gekozen werden 18 kandidaten:

D. de Bleeker, J. Boelens, dr. H.F. Cohen, Maarten 't Hart, Jan van Herpen, F.B. Hotz, dr. C. van de Ketterij, Dirk Ayelt Kooiman, dr. J.G. Kruisheer, dr. P.H.D. Leupen, dr. F. Musarra, dr. J.P. Naeff, dr. W. Nijenhuis, H.L. Prenen, dr. B. Sjölin, W.A.M. de Vroomen, mw. dr. Ria Jansen-Sieben, Séraphin de Vriendt.

16. Voorstel van het bestuur om Theun de Vries te benoemen tot erelid

Het bestuur stelde voor om de heer Theun de Vries te benoemen tot erelid. De vergadering nam dit voorstel onder applaus aan. De heer Reijnders sprak de heer De Vries, bij ontstentenis van de heer Borgers, toe. De heer Borgers heeft toegezegd de heer De Vries de tekst die hij had willen uitspreken op deze dag, alsnog ter hand te stellen. De heer De Vries dankte de vergadering voor het in hem gestelde vertrouwen. Het dankwoord van de heer De Vries is elders in dit Jaarboek afgedrukt.

17. Verkiezing van nieuwe leden in het bestuur

Mevrouw dr. N. Bakker deelde namens de Commissie voor stemopneming mee, dat tot leden van het bestuur zijn gekozen mevrouw Judith Herzberg en de heren dr. D. Grosheide, P.H. Dubois, dr. F.L. Bastet, dr. A.W. Willemsen, R. Breugelmans, dr. G. Borgers en mr. J.R. de Groot.

18. Verkiezing voorzitter

Het bestuur stelde voor dr. A.L. Sötemann te benoemen tot voorzitter van de Maatschappij. De vergadering ging hiermee akkoord.

19. Verkiezing van leden in de vaste commissies

Mevrouw dr. N. Bakker deelde namens de Commissie voor stemopneming mee, dat tot leden zijn gekozen van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde de heren dr. H.P.H. Jansen en R.E.O. Ekkart, van de Commissie voor taal- en letterkunde mevrouw dr. M.H. Schenkeveld en de heren dr. M.C. van den Toorn, dr. P.E.L. Verkuyl en dr. C.A. Zaalberg, van de Commissie voor schone letteren mevrouw Ankie Peypers en de heer M. Hartkamp en van de Commissie voor de bibliotheek dr. J.P. Gumbert.

20. Gelegenheid tot het stellen van vragen

De heer Korthuys deelde mee dat er geruchten de ronde doen over een mogelijke opzegging van het Cultureel Verdrag met Zuid-Afrika. Hij vroeg

het bestuur te willen overwegen of er stappen kunnen worden ondernomen. De heer Reijnders zei toe dat het bestuur zich zal beraden in de eerstkomende bestuursvergadering.

21. Uitreiking van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs

Nadat de heer Van Deel het rapport van de jury had voorgelezen reikte de voorzitter de Dr. Wijnaendts Francken-prijs uit aan mevrouw H. Rodenko-Schaper, die met haar gezelschap deze middag naar Leiden was gekomen om de prijs voor haar overleden echtgenoot in ontvangst te nemen.

22. Voordracht van de heer Harry Mulisch

De tekst van deze voordracht 'De groei van een roman' is helaas door het mislukken van de bandopname verloren gegaan. Van de mogelijkheid om met de spreker van gedachte te wisselen werd druk gebruik gemaakt.

23. Sluiting

Aan het slot dankte de nieuwe voorzitter dr. Sötemann de scheidende voorzitter dr. Reijnders voor alles wat hij in de afgelopen drie jaar voor de Maatschappij gedaan heeft.

Bijlage I Rapport van de jury voor de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 1977

Dirk Ayelt Kooiman debuteerde in 1971 met de kleine verhalenbundel *Manipulaties*. Daaruit bleek al hoezeer hij het schrijven opvat als een spel met de lezer, die evenals een verhaalfiguur door de auteur gemanipuleerd wordt. Een knap resultaat bereikte hij in dit opzicht met de omvangrijke roman *Een romance* (1973). In de jaren daarop verschenen nog *Souvenirs* (1974), *De grote stilte* (1975) en *De schrijver droomt* (1976).

Het is voor *De grote stilte* in het bijzonder - maar in feite voor zijn oeuvre in het algemeen - dat de Commissie voor schone letteren Kooiman in aanmerking vindt komen voor de Van der Hoogt-prijs.

De grote stilte is een kleine roman, illustratief voor de kwaliteiten van Kooimans proza. In de tekst vindt een afwisseling plaats tussen een ik-verhaal en een hij-verhaal. De ik heet Kooiman, de hij Johan. Er is op het eerste gezicht weinig verband tussen beide verhalen. Bij nadere beschouwing echter blijken zij zich tot elkaar te verhouden als werkelijkheid ten opzichte van fictie, met andere woorden het hij-verhaal biedt het probleem van de ik in geobjectiveerde vorm aan. Of anders gezegd: er is binnen het boek een schrijver (de ik) die zijn situatie aan zichzelf verheldert door een verhaal in de derde persoon te schrijven. Interessanter nog wordt het wanneer hierbij een derde niveau betrokken wordt, waar de titel al naar verwijst: Ingmar Bergmans film 'De grote stilte'. Kooiman schrijft namelijk met het hij-verhaal een vervolg (na twintig jaar) op de gebeurtenissen waar het jongetje Johan in de film getuige van moest zijn.

Deze complexe structuur brengt een voelbare spanning teweeg tussen werkelijkheid en fictie, tussen ik, hij en film, tussen heden en verleden ook. Het is een perfect raderwerk, waaraan juist genoeg ontbreekt om het - voor lezers - optimaal te doen functioneren.

Zo'n formeel spel van transformaties wijst op een hoge graad van bewuste creatie. Kooiman overweegt klaarblijkelijk secuur de vorm waarin hij een kwestie wil aandienen en dat stempelt hem tot een gewetensvol auteur. In vergelijking met *Een romance* getuigt *De grote stilte* in zijn grotere compactheid bovendien van een danige beheersing van het métier.

Kooimans aandacht voor de vorm is evenwel geen doel op zich zelf, maar staat in dienst van de gehele tekst, en heeft dus ook inhoudelijke consequenties. Het is duidelijk dat een schrijver die zo met standpunten speelt

- die overschakelt van ik op hij, van hij op ik - een identiteitsprobleem vormgeeft. In *De grote stilte* is de ik-figuur inderdaad vervreemd geraakt van zichzelf en zijn omgeving. In feite wil het hij-verhaal indirect de oorzaak van die vervreemding blootleggen: het verleden, de film van Bergman, waarin het jongetje Johan een zodanige traumatische ervaring opdoet, dat hij in Kooimans vervolg op de film - twintig jaar later - iemand is die inadequaat reageert op de werkelijkheid. Net als de ik-figuur Kooiman.

Het is een precaire materie, maar we moeten vaststellen dat Kooiman aan dit emotioneel beladen onderwerp een harde, stevige vorm heeft gegeven. Dat is wat deze schrijver met nadruk doet: vormgeven. Hij deelt zijn eigen onzekerheid, verwarring, paniek zelfs, mee aan personages, die hem in de gelegenheid stellen zijn eigen situatie beter te doorzien. Dit schrijfproces is eigenlijk een minstens zo belangrijk onderwerp van *De grote stilte*. Een onthullend citaat mag in dit verband niet achterwege blijven: 'Ik keek van heel dichtbij in haar ogen, en daarbij had ik de gewaarwording dat het niet écht was, dit tafereel bij haar in de gang, dat niet werkelijk datgene plaatsvond wat er gebeurde, maar dat het een film betrof of een toneelstuk. En ik dacht: blijkbaar moet de werkelijkheid in de gedaante van een onwerkelijkheid gaan om door mij ervaren te worden'.

Dirk Ayelt Kooiman - het kan uit de summiere typering hierboven afgeleid worden - is een belangrijke auteur, die doelbewust zijn lezers manipuleert om hen aan het werk te zetten.

De grote stilte is daar naar het oordeel van de Commissie een heel geslaagd voorbeeld van.

De Commissie voor schone letteren, (w.g.) dr. G. Borgers, T. van Deel, J.G. Elburg, A. Koolhaas, W.G. van Maanen.

Bijlage II Rapport van de jury voor de toekenning van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs 1977

In een reeks van jaren is Paul Rodenko niet alleen actief geweest als dichter tussen andere Vijftigers maar heeft hij getracht de poëzie van wie 'Experimentelen' genoemd werden, te doorlichten. Met opzet worden hier woorden als 'experimenteel' en 'getracht' gebruikt, want de opstellen die in verschillende bundels bijeengebracht zijn, moet men naar Rodenko's eigen woord als 'probeersels' beschouwen, dat wil zeggen als essays.

In *Nieuwe griffels, schone leien* van 1954, *Tussen de regels* en *Met twee maten* van 1956 vindt men de opstellen die de lezer enig inzicht gaven in wat er in de toenmalige poëzie gebeurde, terwijl de jonge dichters daarin hun eigen streven verhelderd weervonden. Met de rijzende stroming van de autonomie in de kunst kwamen twee elementen van poëziebeschouwing omhoog, die men in Rodenko's opstellen herhaaldelijk aantreft.

Het eerste element was de concentratie van de beschouwer op het werk in plaats van op de maker. Dit ergocentrisch geheten uitgangspunt krijgt zelfs enige nadruk in een situatie die tot polemiek noopte. Het hield verband met het tweede element, dat van de autonomie.

In *Tussen de regels* spreekt Rodenko over het gedicht als over een taalmachine en hij vergelijkt de dichter met de ingenieur. Het beeld suggereert een overeenkomst die door het woord 'organisme' in feite verstoord wordt. Dit brengt ons bij de elementen die in de zogenaamde autonomie-beweging minder nadruk kregen, maar die juist daardoor Rodenko's eigen plaats bepalen.

Het gedicht als 'autonoom organisme' transcendeert de intentie van zijn auteur. Deze is zich daarvan niet bewust; hij schrijft niet vanuit een idee, eerder naar een idee toe. Deze laatste is hem (nog) niet bekend: al schrijvend, al dichtend, al experimenterend met taal creëert de dichter. Taal is een mogelijkheid tot schepping. In *De sprong van Münchhausen* (1959) werkt Rodenko die gedachte uit. Hij kent aan taal grote macht toe: zij kan de werkelijkheid der zintuiglijke waarneming veranderen, zij is een cultuur op zichzelf, in elke staat is de taal daarvan het fundament. De consequenties die hij daaruit trekt, liggen op een ander terrein, waarover straks. In de poëzie veronderstelt zij de gevolgen die de dichterlijke intenties overstijgen.

Maar de taalcultuur vereist van de poëziecriticus tevens dat hij het te be-

spreken boek in een historische context situeert. Het is de eerste correctie op het standpunt van de autonomie. Rodenko's opstellen verbijsteren door de soepelheid waarmee de criticus zich door de Europese literaire historie beweegt. Zij getuigen tegelijkertijd van een belezenheid die zich niet beperkt tot wat men strikt genomen onder literatuur kan verstaan. De gegevens die hem in staat stellen intrigerende en boeiende beschouwingen te schrijven, komen uit gebieden als psychologie en filosofie, zijn ontleend aan religieuze en humanistische studies, spreken van democratie en anarchisme. Er zal nog wel het een en ander te noemen zijn waaruit de elementen stammen waarmee deze criticus ook in de bundel *Op het twijgje der indigestie* (1976) zijn onderwerpen tastend omcirkelt. Het is een tweede correctie op het door hem beleden autonomistische uitgangspunt. Het leggen van relaties in historische en in ruimtelijke zin, de breedheid waarmee hij opereert, bevorderen zowel de intuïtieve aanpak als de speculatieve uitwerking. Toch werkt dit tevens als correctief op het gevaar dat zo'n werkwijze steeds bedreigt: een mate van subjectivering die niet naar ruimere geldigheid zou kunnen dingen.

Dit raakt aan het laatste punt dat wij willen aanvoeren. De formalistisch lijkende methode die zoals wij zagen de intuïtie veronderstelt en de speculatie niet schuwt, is uiting van een levenshouding die zich daarin van andere houdingen onderscheidt, dat zij wordt in en door het werk. Zij ziet de kunst, in dit geval de poëzie, als uitdaging, als stimulans tot verontrusting. De bewondering waarmee Rodenko over Antonin Artaud schrijft als de 'radicale humanist' laat zijn gedrevenheid als zoeker naar waarheid blijken. En dan komt in de beschouwing over poëzie van het echeq de grondtrek aan het licht die zijn opstellen over de dichtkunst der Vijftigers al bepaald zal hebben: het intensieve vertrouwen dat vernietiging van de schijn de mogelijkheid van de wording van het wezen inhoudt, dat poëzie een nooit aflatende poging is om wat niet gezegd kan worden te laten spreken.

Dit alles is in de zojuist genoemde bundel als een staalkaart van Rodenko's vermogen en verlangen te vinden. Zelfs de zeer kritisch te waarderen verbale overvloed laat als een 'défaut de ses qualités' deze laatste sterker uitkomen. Als essayist der Vijftigers, toch ook als essayist op een wijze als onze literatuur thans node mist, wil de jury hem van harte voordragen voor de Dr. Wijnaendts Francken-prijs. Helaas postuum!

De Jury,

(w.g.) R. Bloem, T. van Deel, dr. H.A. Wage, mw. dr. S.F. Witstein.

Bijlage III Rekening en verantwoording over 1976

A. Algemene rekening

Ontvangsten

Contributies 1976/1977	fl. 24.191,81	
Contributies voorgaande jaren	2.344,03	
Subsidie Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen	49.000,-	
Subsidie Rijksuniversiteit Leiden	30.000,-	
Opbrengst verkoop eigen uitgaven	696,97	
Rente van effecten	1.570,-	
Bankrente	73,94	
		fl. 107.876,75

Uitgaven

A. <i>Kosten van beheer</i>	fl. 4.423,09	
Honorarium secretaris/salaris uitvoerend secretaris		
Bureaunkosten secretariaat en administratie	6.162,21	
Honorarium administrateur	2.500,-	
Kosten Noordelijke Afdeling	1.236,-	
Kosten bestuursvergaderingen	677,60	
		fl. 14.998,90
B. <i>Kosten vergaderingen</i>	fl. 741,85	
Convocaties, lokaalhuur		
Honoraria en kosten sprekers	901,60	
		1.643,45
C. <i>Kosten jaarvergadering</i>		4.109,06
D. <i>Kosten bibliotheek</i>	fl. 6.000,-	
Honorarium bibliothecaris		
Aankoop boeken en abonnementen	46.901,27	
Bijdrage verwervingsfonds	1.000,-	
Salariskosten bureau	2.116,05	
		56.017,32

E. <i>Kosten jaarboek en publikaties</i>	fl. 18.736,37	
Produktiekosten publikaties		
Salariskosten redactie	2.333,33	
	<hr/>	21.069,70
F. <i>Kosten vaste commissies</i>		1.765,63
G. <i>Reservering Prijs voor Meesterschap</i>		800,-
H. <i>Onvoorzien en diversen</i>		
Diversen	fl. 511,95	
Penningskosten Van der Hoogt-prijs	3.492,-	
	<hr/>	4.003,95
		<hr/>
		fl. 104.408,01
Ontvangsten		fl. 107.876,75
Uitgaven		104.408,01
		<hr/>
Voordelig saldo		fl. 3.468,74
Vermogensoverzicht		
	1 jan. 1977	1 jan. 1976
Effecten	fl. 18.830,-	fl. 20.230,-
Amro-bank negatief	fl. 3.283,26	fl. 5.988,-
	<hr/>	<hr/>
Vermogen vóór voorzieningen	fl. 15.546,74	fl. 14.242,-
<i>Voorzieningen</i>	fl. 2.092,33	fl. 1.292,33
Prijs voor Meesterschap		
Prijs voor Literaire Kritiek	1.830,79	1.830,79
	<hr/>	<hr/>
	fl. 11.623,62	fl. 11.118,88
<i>Samenhang tussen de hierboven vermelde vermogens</i>		fl. 11.118,88
Vermogen 1 januari 1976		
Koerswinst effecten		600,-
Overschot algemene rekening		3.468,74
		<hr/>
		fl. 15.187,62
Restitutie subsidie Ministerie 1975		3.564,-
		<hr/>
Vermogen 1 januari 1977		fl. 11.623,62

B. Verwervingsfonds bibliotheek

Saldo 1 januari 1976	fl. 18.473,57	
Reservering ten laste van algemene rekening	1.000,-	
Rente kapitaal	1.653,-	
Bankrente	706,47	
	<hr/>	fl. 21.833,04
Aankoop brieven en dagboek van Hieronymus van Alphen	fl. 2.500,-	
Kosten	25,57	
	<hr/>	2.525,57
Saldo 1 januari 1977		<hr/> fl. 19.307,47

C. Lucy B. en C.W. van der Hoogt-fonds

Saldo 1 januari 1976	fl. 1.688,74	
Losbaar: fl. 1000,- 3 1/4% Westl. Hyp. Bank	1.000,-	
Rente kapitaal	1.322,-	
Bankrente	14,84	
	<hr/>	fl. 4.025,58
Prijs C.J. Ouwens	fl. 1.000,-	
Gekocht: fl. 1000,- 9% Ver. Mach. Fabr.	1.000,-	
Bankkosten	92,90	
	<hr/>	2.092,90
Saldo 1 januari 1977		<hr/> fl. 1.932,68

D. Dr. Wijnaendts Francken-fonds

Saldo 1 januari 1976	fl. 2.079,55	
Rente kapitaal	472,50	
Bankrente	32,86	
	<hr/>	fl. 2.584,91
Bankkosten		11,14
Saldo 1 januari 1977		<hr/> fl. 2.573,77

**Vermogensoverzicht der
afzonderlijk beheerde fondsen**

	1 jan. 1977	1 jan. 1976
Verwervingsfonds bibliotheek		
Effecten	fl. 22.754,-	fl. 22.238,-
Saldo Bank	19.307,47	18.473,57
	<hr/>	<hr/>
	fl. 42.061,47	fl. 40.711,57
<i>Lucy B. en C.W. van der Hoogt-fonds</i>	fl. 18.790,-	fl. 18.449,-
Effecten		
Saldo Bank	1.932,68	1.688,74
	<hr/>	<hr/>
	fl. 20.722,68	fl. 20.137,74
<i>Dr. C.J. Wijnaendts Francken-fonds</i>	fl. 6.580,-	fl. 6.595,-
Effecten		
Saldo Bank	2.573,77	2.079,55
	<hr/>	<hr/>
	fl. 9.153,77	fl. 8.474,55

Bijlage IV Besturen en commissies in het verenigingsjaar 1977-1978

Algemeen bestuur

Voorzitter: dr. A.L. Sötemann

Ondervoorzitter: T. van Deel

Secretaris: R. Breugelmans

Penningmeester: dr. G. Borgers

Bibliothecaris: mr. J.R. de Groot¹

Leden: dr. F.L. Bastet, P.H. Dubois, Jan G. Elburg, dr. D. Grosheide, mw. Judith Herzberg, dr. A.W. Willemsen, dr. P.E.L. Verkuyl (vertegenwoordiger van de Noordelijke Afdeling)

Secretariaat: Universiteitsbibliotheek, Rapenburg 70-74, Leiden

Bestuur van de noordelijke afdeling

Voorzitter: Dr. J.A.G. Tans

Secretaris: dr. P.E.L. Verkuyl, Achterberghof 3, Haren-8100 (Gr)

Penningmeester: mw. dr. B. Ebels-Hoving

Assessor: mr. J. Rinzema

Contactcommissie voor België

Secretaris: *vacant*

Leden: *vacant*

Vertegenwoordiger in Zuid-Afrika

Vacant

Commissie voor Zuid-Afrika

Secretaris: *vacant*

Leden: P. Korthuys, dr. G.W. Ovink, jhr. dr. P.J. van Winter

Commissie voor geschied- en oudheidkunde

Voorzitter: dr. G.I. Lieftinck

Secretaris: dr. W.C. Braat, Emmaplein II, Oegstgeest

Leden: dr. J.R. Bruijn, R.E.O. Ekkart, dr. H.P.H. Jansen, dr. P.F.J. Obbema, dr. D.J. Roorda, dr. I. Schöffer, dr. H.L. Wesseling, dr. J.J. Woltjer

Commissie voor taal-en letterkunde

Voorzitter: mw. dr. M.H. Schenkeveld

Secretaris: Dr. A. Sassen, Rijksstraatweg 7, Haren-8100(Gr)

Leden: dr. B.C. Damsteegt, dr. J. Goossens, dr. M.J.M. de Haan, G. Kamphuis, dr. A.C.M. Meeuwesse, mw. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, dr. P.G.J. van Sterkenburg, dr. M.C. van den Toorn, dr. P.E.L. Verkuyl, dr. C.A. Zaalberg

Commissie voor schone letteren

Voorzitter: dr. G. Borgers

Secretaris: T. van Deel, Reijnier Vinkeleskade 33 III, Amsterdam

Leden: J. Brouwers, J.G. Elburg, M. Hartkamp, mw. Ankie Peypers

Commissie voor de bibliotheek

Voorzitter: dr. J.J. Gerritsen

Secretaris: *vacant*

Leden: dr. E. Braches, mr. J.R. de Groot

Commissie voor de financiën

Voorzitter: H. Th. Lunsingh Scheurleer

Secretaris: dr. G. Borgers

Leden: M.D. Frank, G.C. van der Willigen

Commissie voor de publikaties

Voorzitter: mr. J.R. de Groot

Secretaris: mw. G. Th. M. van den Dool, Rapenburg 70-74, Leiden

Leden: dr. E. Braches, dr. G. Borgers, mr. W.R.H. Koops

Dit jaarboek is samengesteld onder redactie van de Commissie voor de publikaties.
Het correspondentie-adres van de Commissie luidt:
Universiteitsbibliotheek, Rapenburg 70-74, Leiden.
Typografische verzorging: P. Waterland.
Druk: Alberts' drukkerijen b.v. Sittard

Eindnoten:

- 1 Met toepassing van art. 32, lid 4 van de Wet heeft het bestuur R. Breugelmans als plaats vervangend bibliothecaris aangewezen.